

Daniel Dzienisiewicz ●

ZDZIWIENIE

Studium pragmatyngwistyczne

● Wydawnictwo Naukowe UAM

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
SERIA JĘZYKOZNAWSTWO NR 41

DANIEL DZIENISIEWICZ

ZDZIWIENIE

Studium pragmalingwistyczne
(na materiale języka polskiego,
rosyjskiego i angielskiego)

POZNAŃ 2026

Recenzentki
prof. dr hab. Ewa Komorowska
dr hab. Małgorzata Borek, prof. UŚ

Publikacja sfinansowana przez
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
oraz Wydział Etnolingwistyki UAM

© Daniel Dzienisiewicz

This edition © Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, 2026

Ta książka jest udostępniana na licencji Creative Commons – Uznanie autorstwa-
Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe

Projekt okładki: K. & S. Szurpit

Redakcja: Ewa Zawadzka-Mazurek

Redakcja techniczna i łamanie komputerowe: Reginaldo Cammarano

ISBN 978-83-232-4571-1 (Print)

ISBN 978-83-232-4572-8 (PDF)

DOI: 10.14746/amup.9788323245728

ISSN 0239-7617

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

61-701 POZNAŃ, UL. A. FREDRY 10

www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wyd nauk@amu.edu.pl

Dział Promocji i Sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 15,50. Ark. druk. 16,125

DRUK I OPRAWA: VOLUMINA.PL SP. Z O.O., SZCZECIN, UL. KS. WITOLDA 7–9

Spis treści

Wstęp	7
1. Teoria aktów mowy i pragmalingwistyka – kluczowe zagadnienia	11
2. Emocje z grupy zdziwienia w świetle dotychczasowych badań	21
2.1. Zdziwienie w perspektywie filozoficznej	21
2.2. Zdziwienie w perspektywie neurobiologicznej	24
2.3. Zdziwienie w perspektywie psychologicznej	25
2.4. Zdziwienie w perspektywie pedagogicznej	29
2.5. Zdziwienie w perspektywie językoznawczej	30
2.5.1. Lingwistyczne badania nad zdziwieniem prowadzone w Polsce	30
2.5.2. Lingwistyczne badania nad zdziwieniem prowadzone w Rosji	33
2.5.3. Lingwistyczne badania nad zdziwieniem prowadzone na gruncie angielskojęzycznym	37
3. Sposoby nazywania i wyrażania emocji z grupy zdziwienia w języku polskim, rosyjskim i angielskim	43
3.1. Sposoby nazywania emocji z grupy zdziwienia w języku polskim, rosyjskim i angielskim	44
3.1.1. Sposoby nazywania emocji z grupy zdziwienia w języku polskim	45
3.1.2. Sposoby nazywania emocji z grupy zdziwienia w języku rosyjskim .	48
3.1.3. Sposoby nazywania emocji z grupy zdziwienia w języku angielskim	50
3.2. Składniowe i prozodyczne wykładniki zdziwienia w języku polskim, rosyjskim i angielskim	52
3.3. Leksykalne i frazematyczne operatory zdziwienia w języku polskim, rosyjskim i angielskim	55
4. Repliki zdziwienia jako akty mowy	63
4.1. Wyrażanie <i>contra</i> konstatowanie zdziwienia	64
4.2. Zdziwienie jako pragmatyczna funkcja modalno-emotywna	77
4.3. Warunki fortunności replik zdziwienia	87
4.4. Zdziwienie w modelu komunikacji językowej	92
5. Funkcje pragmatyczne replik zdziwienia	99
5.1. Funkcje modalne	99
5.2. Funkcje ematywne (wyrażania emocji)	101
5.3. Funkcje illokucyjne	108
5.4. Funkcje modalno-syntagmatyczne	111
5.5. Inne funkcje pragmatyczne replik zdziwienia – kontrargumentacja, ironia, kłamstwo	118

6. Repliki zdziwienia w dialogu – strategie i taktyki konwersacyjne	127
6.1. Repliki zdziwienia jako element strategii konwersacyjnych	129
6.1.1. Strategie informacyjno-weryfikacyjne	129
6.1.2. Strategie aksjologiczno-emotywne	139
6.1.3. Strategie behawioralne	143
6.1.4. Strategie metadyskursywne	147
6.2. Taktyki konwersacyjne stosowane w replikach zdziwienia	150
6.2.1. Intensyfikacja siły przekazu replik zdziwienia	151
6.2.2. Deintensyfikacja siły przekazu replik zdziwienia	168
6.2.3. Modyfikacja funkcjonalna replik zdziwienia	168
7. Struktura replik zdziwienia	177
7.1. Repliki jednowypowiedzeniowe	177
7.1.1. Repliki w formie konstrukcji pytających	178
7.1.2. Repliki w formie wypowiedzeń orzekających	183
7.1.3. Repliki w formie interiekcji	186
7.2. Repliki kilkupowiedzeniowe	187
7.2.1. Repliki dwuwypowiedzeniowe	187
7.2.2. Repliki trójpowiedzeniowe	200
7.2.3. Repliki złożone z czterech i większej liczby wypowiedzeń	206
Zakończenie	211
Bibliografia	221
Lista źródeł	237
Summary. Surprise. A Pragmalinguistic Study (Based on Polish, Russian and English Language Material)	245
Резюме. Удивление. Прагмалингвистическое исследование (на материале польского, русского и английского языков)	251

Wstęp

Zdziwienie stanowiło dotychczas przedmiot refleksji prowadzonej w ramach licznych dyscyplin naukowych; przede wszystkim było obiektem zainteresowania filozofów i psychologów, lecz m.in. także pedagogów oraz językoznawców. Trwają dyskusje nad naturą zdziwienia: niektórzy badacze uznają je za jedną z emocji podstawowych, inni twierdzą, że jest ono jedynie „stanem kognitywnym”, „doświadczeniem opartym na przekonaniach” bądź specyficznym „uczuciem metapoznawczym”. Nie ustają także spory nad jego walencją – jeżeli bowiem uznamy, że zdziwienie jest emocją, to czy ma ona charakter pozytywny, negatywny, czy też nie da się w sposób bezsporny opatrzyć jej znakiem wartości? Jak dotąd nie udzielono jednoznacznych odpowiedzi na te oraz wiele innych pytań, a literatura przedmiotu z zakresu różnych dyscyplin naukowych prezentuje zróżnicowane stanowiska odnośnie do przywołanych zagadnień. Stosunkowo niewiele studiów poświęcono także zagadnieniu pragmatyki zdziwienia, brak badań nad replikami dialogowymi komunikującymi zdziwienie mówiącego. Jak postaramy się pokazać na kartach niniejszej monografii, perspektywa pragmatycznojęzykowa może w istotny sposób uzupełnić dotychczasowe ustalenia z zakresu badań nad zdziwieniem prowadzonych przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Przyjęcie optyki pragmatycznej, postulującej badanie języka w perspektywie jego realizacji w konkretnych aktach mowy, pozwala lepiej poznać językowe mechanizmy wyrażania emocji. Zdziwienie jest bowiem istotnym elementem komunikacji językowej, stanowi naturalną reakcję na niespodziewane wydarzenia i jest wywoływane przez rozmaite bodźce sytuacyjne. Procesy te realizowane są w rozmowie, podczas której przekazywane są nie tylko treści semantyczne (płaszczyzna ideacyjna), lecz również – uzupełniające je – treści pragmatyczne (płaszczyzna interakcyjna), związane z intencjonalnością wypowiedzi (w tej kwestii zob. Skubalanka 2016: 123–124; Grzegorzczak 1989: 71). Wypowiedzi wyrażające zdziwienie często pełnią również inne funkcje pragmatyczne, co prowadzi do nakładania się na siebie kilku sensów interakcyjnych, które wchodzą ze sobą w skomplikowane relacje. Rozpatrywane wypowiedzi mogą być ponadto elementem rozbudowanych strategii konwersacyjnych zmierzających do osiągnięcia określonych celów komunikacyjnych. Podjęcie badań nad tą złożoną problematyką wydaje się zasadne ze względu na to, iż nie powstało dotąd opracowanie monograficzne poświęcone pragmatycznemu aspektowi wyrażania zdziwienia. Niniejsze studium wychodzi zatem naprzeciw potrzebie wypełnienia tej luki w badaniach pragmatycznojęzykowych.

Podstawą metodologiczną określonego w ten sposób przedsięwzięcia badawczego są założenia gramatyki interakcji werbalnej, która zorientowana jest na warstwę interakcyjną wypowiedzi. Dociekania prowadzone w nurcie tradycyjnego strukturalizmu koncentrowały się na treści ideacyjnej komunikatów, co uniemożliwiało poprawną interpretację zjawisk, które są typowe dla układów interakcyjnych (Awdiejew 2004: 23; 1987: 5–6). Bodźcem do podjęcia badań nad warstwą interakcyjną języka stała się koncepcja Johna R. Searle’a, który odróżnił treść propozycjonalną od sensu illokucyjnego (inaczej: treści pragmatycznej, interakcyjnej), tj. treść wypowiedzi od pełnionych przez nią funkcji (Searle 1987: 162). Dociekania prezentowane w niniejszej pracy nawiązują do tych założeń i osadzone są w domenę analiz interakcji werbalnej. Na użytek dalszych rozważań przyjmujemy aksjomaty komunikatywizmu, w szczególności zaś twierdzenia głoszące, że:

- 1) tylko część obszarów języka ma charakter systemowy,
- 2) w badaniach nad komunikacją językową kluczową rolę odgrywa pojęcie intencji,
- 3) ogółem gramatykę można podzielić na następujące poziomy: ideacyjny, interakcyjny i organizacji dyskursu (Awdiejew, Habrajska 2004: 15).

Podzielamy przekonanie autorów gramatyki komunikacyjnej, iż statyczna (*langue, competence*) i dynamiczna (*parole, performance*) część języka powinny stanowić równoprawny przedmiot badań lingwistycznych (Awdiejew, Habrajska 2004: 17). Sam język również ujmowany jest przez nas w perspektywie komunikacyjnej, tj. jako „proces werbalizacji przez człowieka jego intencji przedstawieniowych (gdy celem jest opis rzeczywistości) i pragmatycznych (gdy celem jest wpływanie na przekonania i/lub zachowania odbiorcy), realizowany w postaci różnych gatunków tekstu” (Awdiejew, Habrajska 2004: 19). Przedmiotem naszego zainteresowania nie jest „system języka”, który nie ma motywacji do tworzenia i interpretowania tekstu komunikacyjnego. Motywację tę ma bowiem tylko człowiek, który w sposób twórczy realizuje intencję komunikacyjną w procesie mówienia za pomocą dostępnych mu systemowych środków językowych (Awdiejew, Habrajska 2004: 26–27). Nawiązując do przywołanego wcześniej podziału na treść przedstawieniową i interakcyjną wypowiedzi, pragniemy podkreślić, że zgodnie z założeniami gramatyki komunikacyjnej na użytek pracy wyróżniamy trzy poziomy języka (ideacyjny, interakcyjny i tekstowy) (por. Halliday 1973). W myśl tego podziału poziom ideacyjny (przedstawieniowy) odnosi się do przekazów o rzeczywistości, poziom interakcyjny obejmuje stosunek nadawcy do świata przedstawionego, zaś poziom tekstowy dotyczy środków formalnych wykorzystywanych do organizowania przekazu różnorodnych treści (Awdiejew, Habrajska 2004: 34–39).

Przedmiotem rozważań prowadzonych na kartach niniejszej monografii są akty mowy¹ wyrażające zdziwienie mówiącego w języku polskim, rosyjskim i angielskim.

¹ Przyjęte na użytek badań rozumienie pojęcia aktu mowy oraz status replik zdziwienia w odniesieniu do tej problematyki zostaną doprecyzowane w dalszej części pracy.

skim. Przeprowadzona analiza obejmuje opis środków językowych służących do nazywania oraz wyrażania emocji z grupy zdziwienia w rozpatrywanych językach, wielostronną charakterystykę replik zdziwienia jako aktów mowy, omówienie ich funkcjonowania w ramach modelu komunikacji językowej, określenie ich funkcji pragmatycznych oraz zadań pełnionych przez nie w dialogu, a także opis ich właściwości formalnojęzykowych.

W celu realizacji nakreślonego zamierzenia zgromadzony został reprezentatywny materiał faktograficzny obejmujący repliki wyrażające zdziwienie mówiącego, które zaczerpnięte zostały z utworów literackich napisanych w języku polskim, rosyjskim i angielskim, przede wszystkim pochodzących z drugiej połowy XX i początku XXI wieku². Niewielka część rozpatrywanych replik obejmuje także wypowiedzi zasłyszane przez autora w miejscach publicznych. Ogółem przeanalizowano ok. 2000 wypowiedzi dla każdego z języków, a całościowa objętość przebadanych kontekstów użycia replik zdziwienia wynosi niemal 1 170 000 wyrazów. Należy jednak podkreślić, iż pomimo wykorzystania obszernego materiału tekstowego omawiane badania nie miały na celu formułowania wniosków statystycznych, lecz były przede wszystkim ukierunkowane na ukazanie charakterystycznych zjawisk pragmatycznych występujących w analizowanych językach. Kryterium doboru materiału badawczego stanowił stopień jego podobieństwa do języka mówionego stosowanego w tzw. mowie żywej³. Intencja wyrażania zdziwienia przez wypowiedź rozpoznawana była na podstawie oglądu jej obudowy narracyjnej, który polegał na ustaleniu obecności w tekście prozatorskim czasowników nazywających emocje z grupy zdziwienia i ich derywatów, np. *zdziwić się, zaskoczyć, osłupiały, zdumiony, удивить, поразить, изумление, недоумение, surprise, amazement, astonish*. Identyfikacja intencji mówiącego sprowadzała się zatem do rozpoznania zamysłu pisarza określonego w partii narracyjnej tekstu. Dzięki wykorzystaniu tej techniki rozpoznawania interesujących nas wypowiedzi udało nam się zmniejszyć ryzyko błędu interpretacyjnego, gdyż sens interakcyjny każdej repliki został bezwzględnie

² Proces gromadzenia materiału empirycznego obejmował zarówno wyszukiwanie replik zdziwienia w utworach prozatorskich pochodzących ze zbiorów autora, jak i eksplorację korpusów językowych. W badaniach wykorzystano teksty zgromadzone w Narodowym Korpusie Języka Polskiego i British National Corpus, jak również kolekcje rosyjskiej literatury pięknej udostępnione na stronach internetowych Lib.ru oraz RuLit.me. Por. <https://nkpj.pl> (dostęp: 10.07.2025); <https://www.english-corpora.org/bnc> (dostęp: 10.07.2025); <http://www.lib.ru/> (dostęp: 10.07.2025); <https://www.rulit.me/books> (dostęp: 10.07.2025).

³ Analogiczne założenie niejednokrotnie przyjmowane było w pracach z zakresu analizy aktów mowy oraz składni wypowiedzi emocjonalnych (por. Gałczyńska 2003, Czapięga 2017, Grzesiuk 1995). W celu umotywowania dokonanych przez nas wyborów dotyczących materiału badawczego warto przywołać pogląd Aldony Skudrzykowej (1994), która postrzega język mówiony i pisany jako formy równorzędne dla badacza tekstu. Artur Czapięga stwierdza wręcz, że tekst literacki jest niemal idealny w ujęciu Searlowskim, ponieważ zawiera wyłącznie niezbędne bodźce, a środki towarzyszące przekazowi są maksymalnie uproszczone. Ograniczone są w nim bowiem szumy tła, które mogą utrudniać właściwą interpretację wypowiedzi (Czapięga 2017: 9).

nazwany w sąsiadującym z nią fragmencie tekstu⁴. Pomimo że zgromadzone dane pochodzą z trzech języków (polskiego, rosyjskiego i angielskiego), badania nie miały na celu wykazania występujących między nimi różnic typologicznych, kilkujęzyczny korpus posłużył przede wszystkim do zweryfikowania, czy zaobserwowane zjawiska pragmatyczne powtarzają się w różnych językach.

Niniejsza monografia składa się ze wstępu, dwóch rozdziałów o charakterze teoretycznym, pięciu rozdziałów analitycznych i zakończenia. W rozdziale pierwszym przybliżono kluczowe zagadnienia z zakresu teorii aktów mowy i – szerzej – językoznawstwa pragmatycznego. Rozdział drugi zawiera omówienie stanu badań nad emocjami z grupy zdziwienia na gruncie różnych dyscyplin naukowych ze szczególnym uwzględnieniem językoznawstwa. W rozdziale trzecim, otwierającym empiryczną część pracy, na podstawie przeprowadzonej kwerendy leksykograficznej scharakteryzowano leksykalne i frazeologiczne sposoby opisywania emocji z grupy zdziwienia, a także ich prozodyczne, składniowe, leksykalne i frazematyczne wykładniki w analizowanych językach. Rozdział czwarty prezentuje zaś charakterystykę replik zdziwienia w świetle ustaleń pragmalingwistyki funkcjonalnej oraz teorii aktów mowy, ich usytuowanie w modelu komunikacji językowej, a także warunki, jakie muszą one spełnić, aby zostały uznane za skuteczne. Przedstawiono w nim również przyjętą definicję repliki zdziwienia dla wszystkich analizowanych języków, zgodnie z którą jest to wypowiedź reaktywna, w której nadawca ocenia przedmiot zdziwienia jako sprzeczny z wcześniejszą pewnością, przekonaniem lub oczekiwaniem, jednocześnie zachowując neutralny stosunek do naruszenia pewności, przekonania, oczekiwania (eksplikacja: *Jestem pewien / przekonany / oczekuje, że nie (p); oceniam (p) jako sprzeczne z pewnością / przekonaniem / oczekiwaniem, że nie (p); zachowuję neutralny stosunek (w rozumieniu braku systemowo przypisanej walencji wartościującej) do naruszenia mojej pewności / przekonania / oczekiwania przez (p)*). W rozdziale piątym scharakteryzowano funkcje pragmatyczne, jakie repliki zdziwienia realizują w sytuacjach komunikacyjnych. Rozdział szósty został z kolei poświęcony strategiom konwersacyjnym, w których wykorzystywane są repliki zdziwienia; opisano w nim także taktyki konwersacyjne stosowane w wypowiedziach wyrażających zdziwienie. W rozdziale siódmym omówiono natomiast własności formalnojęzykowe replik zdziwienia składających się na materiał badawczy. Pracę wieńczy podsumowanie obejmujące wnioski, dyskusję i perspektywy dalszych badań nad omawianą problematyką.

Wyrażamy nadzieję, iż wyniki przeprowadzonych analiz wzbogacą dotychczasowy stan wiedzy na temat pragmatycznych aspektów wypowiedzi epistemicznych i emotywnych. Można również przypuszczać, że podjęte rozważania znajdą zastosowanie w dydaktyce języków obcych oraz przyczynią się do dalszej refleksji w ramach gramatyki porównawczej i translatoryki.

⁴ Technika ta została z powodzeniem wykorzystana przez A. Czapigę (2017: 100), który za jej pomocą wyodrębnił akty aprobaty z tekstu prozatorskiego.

1. Teoria aktów mowy i pragmalingwistyka – kluczowe zagadnienia

Pragmatyka językowa (nazywana także *pragmalingwistyką* i *językoznawstwem pragmatycznym*) jest dyscypliną lingwistyczną, w której centrum zainteresowania znajduje się działanie człowieka za pomocą środków językowych w sytuacjach komunikacyjnych zakładających udział nadawcy i odbiorcy (interpretatora) komunikatu⁵. Pragmatyka językowa przenosi zatem zainteresowanie z relacji wewnętrznych, charakterystycznych dla strukturalizmu, tj. samego języka (*langue*), na relacje między językiem i jego użytkownikami w aktach realizacji języka (*parole*) (Szczepankowska 2011: 114). Do kluczowych zagadnień w ramach orientacji pragmatycznej w językoznawstwie należą: intencja, z jaką wypowiedziany jest komunikat, kontekst, w jakim jest on wypowiedziany, oraz relacja łącząca uczestników interakcji (por. np. Prokop 2010: 10–12; Kalisz 1993: 9–10; Yule 1996: 3). Ze względu na niemożność szczegółowego omówienia wszystkich koncepcji wypracowanych na gruncie pragmatyki językowej na kartach niniejszej publikacji, dalej ograniczymy się wyłącznie do wybranych zagadnień, które uznajemy za istotne z perspektywy treści niniejszego studium.

Termin *pragmatyka* po raz pierwszy zastosowany został w 1938 roku w pracy Charlesa Morrisa pt. *Foundations of the Theory of Signs*. Jej autor omówił w niej teorię znaków (semiotykę), w której skład włączył trzy dyscypliny: semantykę, syntaktykę i pragmatykę. Zgodnie z koncepcją C. Morrisa semantyka jest nauką o relacjach między rzeczywistością a odnoszącymi się do niej znakami językowymi, tj. dotyczy czynności, jakich dokonują mówiący przy wykorzystaniu znaków językowych. W ujęciu tym syntaktyka dotyczy relacji zachodzących między znakami językowymi, pragmatyka zaś – relacji między znakami językowymi a użytkownikami języka (Wojtasiewicz 1970: 443; por. Prokop 2010: 9; Awdiejew 1987: 9).

Teoria aktów mowy wywodzi się z tradycji angloamerykańskiej, gdzie była początkowo rozwijana, a z czasem stała się przedmiotem zainteresowania badaczy z innych kręgów akademickich. Angielskojęzyczne prace z zakresu pragmalingwistyki obejmują m.in. analizę treści naddanych i ukrytych (np. Rogers, Wall, Murphy

⁵ Dla przykładu, definicja autorstwa Shoshany Blum-Kulki określa pragmalingwistykę jako analizowanie komunikacji językowej w kontekście (Blum-Kulka 2001: 214). Warto zauważyć, iż koresponduje ona z jednym z pierwszych określeń pragmalingwistyki sformułowanym przez Roberta C. Stalnaker, który nazwał ten kierunek analiz lingwistycznych „badaniem aktów językowych i kontekstów, w których akty te zostały wykonane” (Awdiejew 1987: 15 za: Stalnaker 1972: 383).

1977; Grice 1980), zagadnienie grzeczności językowej (np. Brown, Levinson 1987; Leech 1983; Lakoff 1977) czy pragmatykę dyskursu (np. van Dijk 1977). W Polsce zainteresowanie pragmatyką językową rozwinęło się w latach 70. oraz 80. (w tej kwestii zob. Komorowska 2003: 80) – można wskazać m.in. na artykuł *Akty mowy* Anny Wierzbickiej (1973), a także prace Krystyny Pisarkowej (1975a, 1975b) czy Marii Honowskiej (1984). Istotny wkład w rozwój tego nurtu badawczego w Polsce mieli m.in. także Aleksy Awdiejew (np. 1987, 2004), Grażyna Habrajska (np. 2004), Roman Kalisz (np. 1993), Jadwiga Labocha (np. 1996), Ewa Komorowska (np. 2008), Kazimierz Ożóg (np. 1990a, 1990b), Małgorzata Marcjanik (np. 1990), Andrzej Charciarek (np. 2023) i Michał Sarnowski (np. 1993). Ukazały się także monografie zbiorowe poświęcone problematyce pragmalingwistycznej (np. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, Szadura 2004). Na Uniwersytecie Łódzkim wydawane jest również czasopismo *Lodz Papers in Pragmatics*. W Związku Radzieckim i Federacji Rosyjskiej badania o charakterze pragmatycznojęzykowym prowadzone były m.in. przez Jurija D. Apresjana (Апресян 1986), Ninę D. Arutiunową i Jelenę W. Paduczewą (Арутюнова, Падучева 1985), Galinę A. Zołotową (Золотова 2001), Natalię I. Formanowską (Формановская 2007) i Tatianę G. Winokur (Винокур 1993)⁶.

Badacze wskazują, iż w historii pragmatyki językowej wiodącą rolę odegrały dwie koncepcje, odmiennie ujmujące przedmiot tej dziedziny językoznawczej. Pierwsza z nich związana jest z Richardem Montague oraz badaczami rozwijającymi jego myśl, takimi jak Barbara Partee, Donald Kalish, Ivan Sag oraz David Dowty, druga – z nazwiskami Johna Austina, Johna Searle’a, Herberta Grice’a, Charlesa Fillmore’a i innych. Zgodnie z pierwszą koncepcją pragmatyka stanowi kontynuację semantyki logicznej (opartej na kryterium prawdy i fałszu), która rozszerzana jest o wyrażenia indeksykalne, takie jak nadawca, adresat, czas czy miejsce⁷. Drugi nurt w definiowaniu pragmatyki odnosi się do użycia języka w sposób ukierunkowany na osiągnięcie określonych rezultatów komunikacyjnych. Zamiast o warunkach prawdziwości, w pracach Johna L. Austina i jego kontynuatorów, m.in. Geoffreya N. Leecha i Stephen C. Levinsona, mówi się o warunkach skuteczności, tj. kryte-

⁶ Szczegółowy opis kierunków rozwoju teorii aktów mowy w XXI wieku przedstawia artykuł Kamila Wabnica (2022). Opis kierunków badań pragmalingwistycznych w Polsce zob. także w artykule E. Komorowskiej (2003).

⁷ Tak rozumiana pragmatyka jest jednak nadmiernie zawężona i nie jawi się jako interesujący przedmiot badań, gdyż do rozwoju pragmatyki przyczyniło się właśnie to, iż istnieją wyrażenia, których nie można poddać testowi na prawdę / fałsz (w tej kwestii zob. Kalisz 1993: 11). Warto ponadto odnotować, że pragmatyka utożsamiana jest z semantyką także przez przedstawicieli innych nurtów, m.in. semantyki generatywnej, w której zjawiska pragmatyczne, takie jak modalność pragmatyczna czy implikatura konwersacyjna, dodawane są do drzewek derywacyjnych prezentujących strukturę semantyczną wypowiedzi. Również na gruncie semantyki eksplikacyjnej badanie siły illokucyjnej odbywa się w taki sam sposób jak analiza części zdania, w której nie występuje ten komponent, co sprawia, że opisy zjawisk pragmatycznych i semantycznych nie różnią się od siebie (Kalisz 1993: 13–16).

riach, jakie musi spełnić szeroko rozumiany kontekst, aby wypowiedź mogła być uznana za skuteczną (Kalisz 1993: 11, 16–19; Nowak 2000: 11; Awdiejew 1987: 11). W ramach tej koncepcji zakłada się, że nadawca określonego komunikatu językowego wykonuje intencjonalne czynności, które często wykraczają poza samo informowanie (Czapiga 2017: 13–14). W niniejszym studium odwołujemy się do drugiego sposobu rozumienia pragmatyki językowej.

Kluczowym zagadnieniem w ramach tego modelu jest teoria aktów mowy, która została opracowana przez J.L. Austina, a następnie rozwinięta przez licznych kontynuatorów jego myśli. Należy jednak zauważyć, że już wcześniej dostrzegano związek mówienia z wykonywaniem określonych czynności: pogląd taki głoszony był m.in. przez Ludwiga Wittgensteina, Bronisława Malinowskiego, Gilberta Ryle'a i Petera W. Strawsona. Rozwój teorii aktów mowy zaowocował sformułowaniem wielu koncepcji, zgodnie z którymi podstawą klasyfikowania aktów mowy może być m.in. znaczenie czasowników performatywnych, intencja, z jaką formułowana jest wypowiedź, modalność, kryterium prawdziwości czy umiejscowienie wypowiedzi w połączeniach aktów mowy (Czapiga 2017: 13). Opisywane są także konkretne akty mowy, np. gratulacje (Komorowska 2021a), pocieszenie (Kondzioła-Pich 2015), groźba (Komorowska, Stanulewicz 2025), chwalenie (Komorowska 2015), obietnica (Komorowska 2020b), podziękowanie (Komorowska 2021b), komplement (Komorowska, Ohrimovich 2018), życzenie (Sikora 2013) czy przeproszenie (Kozicka-Borysowska 2002). Szersze ujęcie, wychodzące poza analizę oddzielnych aktów mowy, charakterystyczne jest np. dla stylistyki pragmatycznej i pragmatyki przekładu (Czapiga 2017: 13).

Pierwotnie w założeniu J.L. Austina teoria aktów mowy była skoncentrowana wokół performatywów, od których zyskała nazwę teorii performatywów. Mianem aktów performatywnych (wykonawczych) J.L. Austin określił wypowiedzi, o których nie można orzec, że są prawdziwe bądź fałszywe, a ich wystąpienie wprowadza zmiany w zastanej rzeczywistości (np. wypowiedzenie wojny, wyrok sądowy i inne)⁸. Autor odróżnił je od konstatacji (konstatywów), tj. stwierdzeń deskryptywnych podlegających kryterium prawdziwości, które mają na celu informowanie o rzeczywistości (Austin 1993: 550–560).

Warto zwrócić uwagę, że teoria ta została przeformułowana przez jej autora pod wpływem obserwacji, iż zarówno performatywy, jak i konstatywy są aktami mowy, które mają charakter performatywny. Przykładowo, zdanie *Jutro przyjadę* może być konstatacją, lecz w określonych sytuacjach może także zostać zinterpretowane jako obietnica, ostrzeżenie bądź groźba. W związku z tym J.L. Austin doszedł do wniosku, że każda wypowiedź ma charakter czynności, a także wyodrębnił trzy komponenty aktu mowy: lokucyjny, illokucyjny i perlokucyjny (Austin 1993).

⁸ Performatyw definiowany jest jako „jawny wykładnik performatywnej funkcji wypowiedzi (...), tj. czasownik w pierwszej osobie czasu teraźniejszego nazywający akt illokucyjny spełniany przez dany komunikat, np. *dziękuję; ślubujemy; (ja ciebie) chrzczę; gratulujemy*” (Szczepankowska 2011: 108).

Akt lokucyjny (*locutionary act*) jest podstawowym komponentem wypowiedzi. Lokucja obejmuje tworzenie poprawnie zbudowanych wypowiedzi, tj. zgodnych z regułami określonego języka (Nowak 2000: 11; por. Kita 2000: 50). Przykładem aktu lokucyjnego jest zdanie *Właśnie zaparzyłem herbatę*. Jakkolwiek akt lokucyjny może być obiektem zainteresowania fonologii bądź składni, ze względu na to, iż nie jest w nim obecny aspekt pragmatyczny, akty lokuczjne nie są rozpatrywane na gruncie pragmatyki językowej (Kalisz 1993: 32).

Akt illokucyjny (*illocutionary act*) realizowany jest w sytuacji, gdy w wypowiedzi komunikowana jest intencja nadawcy, tj. gdy ma ona tzw. siłę (moc) illokucyjną (*illocutionary force*) (Yule 1996: 48). Illokucja określana jest jako zamiar komunikacyjny mówiącego, a jej obecność warunkuje realizację aktu mowy (Prokop 2010: 53; por. Kalisz 1993: 32; Jakubowska 1999: 17). Należy zatem stwierdzić, że może być ono wypowiedziane m.in. z zamiarem wytłumaczenia się lub złożenia propozycji wypicia herbaty (Yule 1996: 48). Wartość illokucji mierzona jest w kategoriach skuteczności (określanych również jako kategorie udania, szczęśliwości bądź fortunności) (Kita 2005: 50; Bach, Harnish 1984: 15). Do konwencjonalnych środków językowych stanowiących wykładniki intencji zalicza się przede wszystkim jawne performatywy (np. *dziękuję*, *życzę*), a także leksykalne i gramatyczne wskaźniki emocjonalności i modalności (Grzegorzczkova 1989).

Realizacja aktu perlokucyjnego (*perlocutionary act*), nazywanego również efektem perlokucyjnym, ma na celu oddziaływanie na odbiorcę za pomocą wypowiedzi. Mianem perlokucji J.L. Austin określił „efekt, jaki wystąpił u odbiorcy po odebraniu nadanego aktu” (Prokop 2010: 53; por. Bach, Harnish 1984: 16; Jakubowska 1999: 17), przy czym efektem tym może być zarówno zachowanie werbalne, jak i niewerbalne. W myśl tej charakterystyki przywołane wcześniej zdanie w zależności od okoliczności może być wypowiedziane m.in. w celu zwrócenia uwagi odbiorcy na to, iż herbata została zaparzona, lub w celu doprowadzenia do tego, że odbiorca ją wypije (Yule 1996: 48–49). Twierdzi się, że liczba efektów perlokucyjnych (zamiarowanych bądź nie) odnoszących się do danego wyrażenia jest nieograniczona (Kalisz 1993: 32; por. Kita 2000: 51; o aktach illokucyjnych i perlokucyjnych zob. m. in. także w pracach Hempoliński 1974: 121; Alston 1994: 29–36).

Samo pojęcie aktu mowy nie zostało zdefiniowane przez J.L. Austina. Stwierdził on jedynie, iż w badaniach językowych należy uwzględniać „całą sytuację, w której dokonywana jest wypowiedź – tzn. cały akt mowy”⁹ (za: Kita 2005: 51–52). Pod wpływem koncepcji J.L. Austina na gruncie pragmatyki sformułowano jednak rozmaite definicje rozpatrywanego terminu. Przykładowo, I. Prokop określa akt mowy jako „centralny składnik komunikacji między ludźmi, jednostkę artykulacyjno-akustyczną obdarzoną znaczeniem i intencjonalną”, która ma to samo znaczenie

⁹ Na istotność sytuacji, kontekstu w analizach aktów mowy wskazują także inni badacze, np. Olga Sokołowska (2001: 149).

zarówno dla nadawcy, jak i odbiorcy (Prokop 2010: 41). Autorki *Małego słownika terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej* zauważają z kolei, że pojęcie aktu mowy stanowi rozwinięcie pojęcia aktu komunikacji (Skudrzykowa, Urban 2000: 11). Należy przy tym podkreślić, że termin *akt mowy* jest powszechnie odnoszony do aktów illokucyjnych (por. np. Jakubowska 1999: 17; Yule 1996: 47). Niektórzy badacze są zdania, że aktami mowy mogą być wyłącznie wyrażenia mające moc predykatywną, głównie zdania (Rosińska-Mamej 2019: 11; Wierzbicka 1983: 126–127), podczas gdy inni uważają, że mianem aktu mowy można określić każdą jednostkę języka, niezależnie od jej formy i rozmiaru (por. Grębowiec 2013: 29).

W toku rozwoju językoznawstwa pragmatycznego powstało wiele klasyfikacji aktów mowy. Należą tutaj m.in. koncepcje autorstwa takich badaczy, jak Jerry Sacks (1974), Dieter Wunderlich (1976: 77), Kent Bach i Robert M. Harnish (1984: 41), Thomas Ballmer i Waltraud Brennenstuhl (1981) czy Geoffrey Leech (1983: 206). Na polskim gruncie swoje propozycje formułowały zaś m.in. Elżbieta Tabakowska (2001: 203–241), Izabela Nowak (2000: 14–15), Renata Grzegorzczkova (1991) i Izabela Prokop (2010: 98). Istniejące klasyfikacje bazują na różnorodnych kryteriach (z reguły jednym, np. kryterium prawdziwości czy kryterium znaczenia performatywów, zob. Czamara 1977: 70; Czapiga 2015: 9), co skutkuje znacznym zróżnicowaniem i niejednoznacznością terminologiczną (Lipczuk 2000; Komorowska 2003). Klasyczna taksonomia autorstwa J.L. Austina obejmowała pięć grup wypowiedzi (Austin 1993; por. Prokop 2010: 52; Kita 2005: 52; Nęcki 2000: 58–60):

- 1) akty werdyktywne (*verdictives*), które wprowadzają nowy stan rzeczy, np. orzekanie winy, uwalnianie oskarżonego, wyrażanie sądu, ocenianie;
- 2) akty egzercytywne (*exercitives*), do których należą orzeczenia, polecenia, pouczenia, ostrzeżenia, rozkazy;
- 3) akty komisywne (*commissives*), służące do podejmowania pewnych zobowiązań przez nadawcę w stosunku do odbiorcy, np. obietnice, wyrażanie planów, wyjawianie intencji;
- 4) akty konduktywne (*behabitives*), tj. akty regulujące kontakt między nadawcą i odbiorcą, do których zaliczane są m.in. życzenia, gratulacje, podziękowania, przeprosiny czy pozdrowienia;
- 5) akty ekspozytywne (*expositives*), których celem jest powiadamianie o roli, jaką pełni konkretna wypowiedź, np. *powtarzam, cytuję, podaję przykład*.

Klasyfikacja ta została jednak poddana krytyce z powodu braku jasnych reguł wyróżniania aktów mowy, a następnie uległa poszerzeniu przez J.R. Searle'a (Searle 1975a: 352; por. Prokop 2010: 52; Bach, Harnish 1984: 40). Badacz zaproponował kryteria delimitacji klas aktów mowy obejmujące m.in.:

- 1) illokucyjny cel aktu mowy (*illocutionary point*), utożsamiany z intencją komunikacyjną nadawcy;
- 2) stan psychiczny nadawcy (*psychological state*) w czasie realizacji aktu mowy;

- 3) kierunek odpowiedniości (*direction of fit*) między formą wypowiedzi a ze-wnętrznymi stanami rzeczy;
- 4) siła (moc) illokucyjna (*illocutionary force*), tj. fakt, iż intencja wypowiedzi jest za każdym razem odmienna (Searle 1975a: 345–350; por. Prokop 2010: 53; Kita 2005: 52; Kalisz 1993: 40).

Na podstawie kryteriów 1–3 J.R. Searle wyodrębnił pięć kategorii aktów mowy, do których zaliczył (Searle 1975a: 354–361; por. Prokop 2010: 53–55; Yule 1996: 53–55; Kalisz 1993: 41–43; Kita 2005: 53; Nęcki 2000: 60–62):

- 1) akty asertywne (*representatives*) – za ich pomocą nadawca informuje odbiorcę o rzeczywistości, np. opisy, stwierdzenia i klasyfikacje; kierunek odpowiedniości: od słowa do świata; warunek skuteczności: przekonanie;
- 2) akty dyrektywne (*directives*) – mają na celu uzyskanie efektu perlokucyjnego, ich nadawca chce spowodować, aby odbiorca wykonał pewne czynności albo ich zaniechał, np. prośby, nakazy, rozkazy, polecenia, zezwolenia; kierunek odpowiedniości: od świata do słowa; warunek szczerości: pragnienie, by odbiorca wykonał konkretne działanie;
- 3) akty komisywne (*commissives*) – nadawca zaciąga zobowiązanie podjęcia pewnych działań w przyszłości, np. obietnice, przyrzeczenia, umowy, zobowiązania, przysięgi, gwarancje; kierunek odpowiedniości: od świata do słowa; warunek szczerości: intencja;
- 4) akty ekspresywne (*expressives*) – wyrażają odczucia i postawę nadawcy, np. powitania, podziękowania, kondolencje, pozdrowienia, przeprosiny i życzenia; z reguły nie mają kierunku odpowiedniości, gdyż zakłada się, że zawsze są prawdziwe; warunki szczerości są odmienne w zależności od rodzaju aktu;
- 5) akty deklaratywne (*declarations*) – informują o trwającej lub zaistniałej zmianie rzeczywistości, kształtują rzeczywistość poprzez przedstawianie jej w taki sposób, jakby postulowane zmiany miały już w niej miejsce; cechuje je stała struktura oraz całkowicie zinstytucjonalizowany charakter; obejmują ceremonie i charakterystyczne dla nich czynności, występujące np. podczas chrztu, ślubu, nadania imienia (np. budynkom, instytucjom czy statkom), zawarcia pokoju, wypowiedzenia wojny czy ogłoszenia wyroku; mogą mieć dwa kierunki odpowiedniości, gdyż człowiek zmienia świat, osiągając kierunek odpowiedniości od słowa do świata; warunek powodzenia: ich wypowiedzenie przez osobę piastującą określony urząd.

Warto dodać, iż J.R. Searle dokonał także rozgraniczenia na bezpośrednie i pośrednie (ukryte) akty mowy. W myśl tego rozróżnienia akty bezpośrednie zawierają w swojej strukturze leksykalnej czasownik performatywny bezpośrednio nazywający intencję nadawcy, np. *obietuję, proszę, gratuluje*, podczas gdy w aktach pośrednich intencja nie jest formułowana wprost i musi zostać zinterpretowana przez odbiorcę dzięki znajomości czynników pragmatycznych, kulturowych i sytuacyjnych – przykładowo, rzeczywistą intencją osoby zadającej pytanie *Czy masz zegarek?* może być

pytanie o godzinę¹⁰ (Searle 1975b: 60; Searle 1999: 237; por. Skudrzykowa, Urban 2000: 12).

Rozwinięciem teorii aktów mowy jest m.in. koncepcja funkcji pragmatycznych wypowiedzi A. Awdiejewa, która jest rezultatem krytycznej analizy wcześniejszych ustaleń z zakresu teorii aktów mowy, a także niektórych kategorii językowych, np. modalności. Funkcję pragmatyczną badacz rozumie jako „określone uporządkowanie sensu mającego charakter dodatkowy w stosunku do sensu powiadomienia i wyrażającego cel komunikacyjny, w którym dane wypowiedzenie zostało użyte” (Awdiejew 1983: 53). Sens pragmatyczny jest według A. Awdiejewa sensem sekundarnym wobec semantycznego sensu komunikatu, tj. przeciwstawionym jego funkcjom podstawowym (semantycznym), i tworzony jest w rezultacie realizowania przez wypowiedź funkcji pragmatycznej (Awdiejew 1987: 27). Autor wyodrębnia funkcje modalne, wyrażania emocji, illokucyjne, modalno-syntagmatyczne i mieszane¹¹. Każda funkcja pragmatyczna może pełnić w aktach mowy rolę dominującą bądź współwystępować z innymi funkcjami. Cechą wszystkich funkcji pragmatycznych jest ich predykatywny charakter oraz to, iż wyrażają stosunek mówiącego do świata i są jego intencjonalnymi działaniami (Awdiejew 1983: 53; por. Czapiga 2017: 25) – więcej na ten temat zob. w dalszych częściach pracy.

W toku rozwoju pragmatyki językowej powstały także koncepcje praw regulujących komunikację językową, np. teoria implikatur konwersacyjnych Herberta P. Grice’a. H.P. Grice wskazywał, że warunkiem efektywnej komunikacji jest stosowanie się do niepisanych reguł oraz interpretowanie i odkodowywanie niedopowiedzeń. Niedopowiedzenia w koncepcji H.P. Grice’a noszą miano implikatur konwersacyjnych, które przekazują treści naddane wobec konwencjonalnego znaczenia wypowiedzi (Czapiga 2017: 15; Szczepankowska 2011: 58–60). Badacz ten sformułował zasadę kooperacji, rozumianą jako współdziałanie uczestników aktu komunikacji w celu zrealizowania wspólnych zamiarów rozmówców, której treść brzmi: „Wnoś swój wkład do konwersacji tak, jak tego w danym jej stadium wymaga przyjęty cel czy kierunek wymiany słów, w której bierzesz udział” (Grice 1980: 96). H.P. Grice wyodrębnił ponadto następujące cztery szczegółowe maksymy (reguły) konwersacji precyzujące, jakie działania muszą zostać podjęte przez uczestników rozmowy, aby była ona jak najbardziej racjonalna, skuteczna i odznaczała się współpracą partnerów aktu komunikacji (Grice 1980: 96–97; por. Levinson 1983: 101–102; Grębowiec 2013: 59). Należą do nich:

¹⁰ A. Awdiejew (2004: 58), zauważa, że „W ukrytych aktach mowy mówiący przekazuje słuchaczowi więcej, niż to wynika z tego, co aktualnie mówi. Robi to na podstawie znanej obydwu informacji tła (*background information*) zarówno językowej, jak i pozajęzykowej”.

¹¹ Warto zauważyć, iż pojęciem funkcji pragmatycznych posługuje się także E. Komorowska, która wydziela funkcje zawieszenia, asekuracji, uniku, kontrpozycji, kontrargumentacji oraz metafunkcje pragmatyczne akceptacji, przeczenia i pytania (za: Czapiga 2017: 25; por. Komorowska 1995a, 1995b, 1998, 2020a).

- 1) maksyma ilości, zakładająca, że należy przekazywać tyle informacji, ile wymaga cel rozmowy;
- 2) maksyma jakości, zakładająca, że należy podawać jedynie takie informacje, o których nadawca jest przekonany, że są prawdziwe;
- 3) maksyma stosunku, zakładająca, że należy mówić jedynie to, co jest relewantne dla tematu rozmowy;
- 4) maksyma sposobu, zakładająca, że należy unikać niejasności i niejednoznaczności oraz wypowiadać się w sposób oszczędny i uporządkowany.

Koncepcja maksym konwersacyjnych H.P. Grice'a została następnie uzupełniona przez G. Leecha w pracy *Principles of Pragmatics* (1983). Autor ten skupił się na zagadnieniu uprzejmości i sformułował zasadę grzeczności (ang. *Politeness Principle*), której celem jest budowanie życzliwych stosunków między ludźmi i wspomaganie rozmowy. Autor wyodrębnił dwa rodzaje grzeczności: negatywną (minimalizującą zachowania niegrzeczne) oraz pozytywną (maksymalizującą zachowania grzeczne) (Żurek 2008: 34–35). G. Leech zaproponował sześć maksym uprzejmości, silnie powiązanych z poszczególnymi klasami aktów mowy (za: Grębowiec 2013: 91–92; por. Żurek 2008: 34–35; Sikora 2010: 16–17).

Rozwój tego kierunku badawczego doprowadził do powstania licznych teorii grzeczności językowej, przede wszystkim opartych na założeniach pragmatyki kontrastywnej i międzyjęzykowej, gramatyki komunikacyjnej, teorii dyskursu oraz teorii aktów mowy (Żurek 2008: 41). Istotne znaczenie dla badań nad etykietą językową charakterystyczną dla angloamerykańskiego kręgu kulturowego miały prace Robin Lakoff (np. 1977). Badaczka ta zawęziła rozumienie grzeczności językowej do rodzaju kontaktu między interlokutorami (oficjalny, nieoficjalny) i strategii konwersacyjnych, twierdząc, że prymarnym celem zachowań grzecznościowych jest unikanie konfliktów w trakcie konwersacji (Żurek 2008: 33–34; por. Grębowiec 2013: 86). Często przywoływaną koncepcją powstałą na gruncie angloamerykańskim jest również model grzeczności stworzony przez Penelope Brown i Stephena Levinsona (1987). W ramach tej teorii uprzejmość definiowana jest jako działanie językowe, które polega na przestrzeganiu norm społecznych w celu poszanowania twarzy własnej oraz twarzy partnera (Żurek 2008: 35). Termin „twarz”, używany przez badaczy za Erwingiem Goffmanem (1967), oznacza wizerunek podmiotu mówiącego, który przejawia się podczas mówienia. Według P. Brown i S. Levinsona twarz rozmówców jest zagrożona podczas każdej interakcji, dlatego operują pojęciem „aktów zagrożenia twarzy” (*face threatening acts*). Pojęcie „twarzy” oznacza zarówno dążenie do autonomii (tzw. „twarz negatywna”), jak i poszanowania przez innych („twarz pozytywna”) (por. Brown, Levinson 1987: 61–64).

Polskie koncepcje etykiety językowej cechuje koncentracja na językowych zachowaniach grzecznościowych użytkowników polszczyzny. Fundamentalne ustalenia w tym zakresie zostały dokonane przez Małgorzatę Marcjanik, która opisała normy oraz zasady szczegółowe systematyzujące polskie zachowania grzecznościowe,

a także scharakteryzowała grzecznościowe akty mowy funkcjonujące w polszczyźnie (np. Marcjanik 2000, 2001a, 2001b, 2002). Bardzo istotny wkład w badania nad etykietą językową stanowią także opracowania dotyczące zwrotów grzecznościowych oraz polskiej grzeczności językowej autorstwa Kazimierza Ożoga (np. 1982, 1985, 1990a, 2001), który jest m.in. twórcą pojęcia modelu grzeczności językowej, rozumianego jako „system społecznie zaaprobowanych i powszechnie przyjętych norm określających przewidywalny, zgodny z wytycznymi (oczekiwaniem) społeczności sposób zachowania się (także werbalnego) członków danej grupy w kontaktach wzajemnych” (Ożóg 2014: 50). Również na gruncie rosyjskim prowadzone są analizy grzeczności językowej, w ramach których m.in. podejmowane są próby scharakteryzowania reguł współczesnej rosyjskiej etykiety językowej (Ефремов 2010; Крылова 2006: 321–322; Формановская 1987, 1993), a także opracowywane są słowniki formuł grzecznościowych ruszczyzny (Бакалай 2001).

Wcześniejsze rozważania prowadzą do wniosku, że pragmatyka językowa i teoria aktów mowy oferują aparaturę pojęciową służącą do opisu języka jako działania zorientowanego na osiągnięcie określonych celów komunikacyjnych. Uwzględnienie intencji mówiącego, kontekstu oraz zależności występujących między uczestnikami interakcji pozwala bowiem lepiej zrozumieć sens wypowiedzi i czynniki warunkujące jej skuteczność. Przedstawione koncepcje stanowią zatem istotną podstawę teoretyczną dla analiz prowadzonych na kartach niniejszej monografii.

2. Emocje z grupy zdziwienia w świetle dotychczasowych badań

Badania nad zdziwieniem i pokrewnymi stanami emocjonalnymi (emocjami z grupy zdziwienia¹²), m.in. zaskoczeniem czy zdumieniem, prowadzone były dotąd przez przedstawicieli licznych dyscyplin naukowych. Analiza literatury poświęconej omawianemu zagadnieniu prowadzi do konkluzji, iż zdziwienie można opisać za pomocą kilku komplementarnych perspektyw. Przykładowo, część autorów definiuje je jako jedną z tzw. emocji podstawowych, czyli takich, które występują uniwersalnie u wszystkich ludzi, niezależnie od występujących między nimi różnic etnicznych i kulturowych (Ekman 1980, 1984; Izard, Malatesta 1987). Zdziwienie rozpatrywane jest ponadto z punktu widzenia ewolucji oraz procesów poznawczych, ze względu na jego kluczową rolę w przetwarzaniu bodźców sensorycznych, adaptacji, uczeniu się oraz podejmowaniu decyzji. Dodatkowo zdziwienie bywa traktowane jako zjawisko oparte na teorii informacji, związane z nagłymi zmianami oczekiwanych wartości w przepływie informacji (Itti, Baldi 2006; por. Peterson 2016). Należy jednak zaznaczyć, że przytoczone ujęcia nie wyczerpują pełnego zakresu perspektyw badawczych odnoszących się do tego zagadnienia. Różnorodne stanowiska prezentowane są w ramach takich dyscyplin, jak filozofia, psychologia, pedagogika czy językoznawstwo.

2.1. Zdziwienie w perspektywie filozoficznej

Refleksja nad zdziwieniem była obecna już w myśli filozoficznej starożytności. Platon i Arystoteles uznawali zdziwienie za początek refleksji filozoficznej, utrzymując, iż „człowiek, który się dziwi, próbuje sobie ustalać pewne prawa, rządzące tym, co go otacza, i że patrzy, czy to, co spostrzega, nie zaprzecza jakimś znanym mu prawom” (Witwicki 1994: 253). Należy odnotować, iż Arystoteles łączył zdziwienie z szacunkiem i podziwem. Zdaniem Stagiryty zdziwienie odgrywa ważną rolę w retoryce, gdyż słuchacze z większą uwagą odnoszą się do tego, co zaskakujące i przyjemne (Arystoteles 1988; por. Witwicki 1994: 253–254). Niemiecki filozof Peter Ehlen podkreśla, że centralne miejsce w platońskiej i arystotelesowskiej filozofii zdziwienia

¹² Określenie *emocje z grupy zdziwienia* stosowane jest w niniejszej pracy za Iwoną Nowakowską-Kempną (1986; 1995) na określenie m.in. zdziwienia, zaskoczenia, zdumienia, szoku i in. (zob. dalej).

zajmuje pogląd mówiący, iż stan filozoficznego zdziwienia dotyczy bytu samego w sobie, nie zaś cech, jakie można mu przypisać. Zob.:

Люди хотят, кроме того, знать, в чем причина сущего как такового. Ибо самое удивительное не то, что вещи имеют те или другие свойства или что события происходят тем или иным образом, а что что-то вообще есть, что что-то вообще происходит (Северцев 2019: 219 za: Элен 1999: 75).

W opinii Michaiła Majackiego zdziwienie nie może być jednak traktowane jako ściśle filozoficzny termin, ponieważ emocja ta jedynie poprzedza oraz inicjuje proces refleksji filozoficznej, nie będąc jednocześnie jej centralnym elementem (Маяцкий 2021: 98). Zdaniem M. Majackiego zdziwienie może uobecniać się w dociekaniach filozoficznych w dwojaki sposób: 1) filozof może je ciągle reprodukować, tj. pozostawać w permanentnym stanie zdziwienia (pogląd ten właściwy był m.in. Platonowi, Arystotelesowi, Edmundowi Husserlowi i Ludwigowi Wittgensteinowi) lub – przeciwnie – 2) może odrzucać początkowe uczucie zdziwienia, ostatecznie je przewyższając (postawa ta była charakterystyczna m.in. dla stoików, Anaksagora i Spinozy) (Маяцкий 2021: 99). Zbliżone stanowisko zajmuje rosyjska filozof religii Tatiana M. Goriczewa, która stwierdza, że zdziwienie (ros. *удивление*) – wraz z przerażeniem (ros. *ужас*) – stanowi istotę filozofii. Uczona następująco uzasadnia ten pogląd:

Человек (...), способный хотя бы изредка переживать мир заново, как будто бы впервые сотворенный, испытывает два глубоких и проникновенных состояния. Во-первых, это благоговение, удивление, влюбленность. А во-вторых, это ужас. Наверное, только эти два состояния подтверждают и удостоверяют подлинность встречи с реальным. Поэтому состояние ужаса и потрясенность миром, увиденным будто впервые, очень близки (Северцев 2019: 218–219 za: Горичева и in. 2003: 132).

Odnosnie do poglądów T.M. Goriczewej Władisław W. Siewiercew zwraca uwagę na odmienny sposób rozumienia zdziwienia i przerażenia przez filozofów i psychologów. O ile bowiem w perspektywie psychologicznej zdziwienie stanowi reakcję na niezwykle, niecodzienne wydarzenie, o tyle w filozofii rozumiane jest ono jako konsekwencja czegoś zwykłego i najzupełniej naturalnego¹³. Odpowiednio także przerażenie opisywane jest przez psychologów jako negatywna reakcja na bodziec wywołujący strach, podczas gdy na gruncie filozofii emocja ta pojmowana jest jako swoisty stan „osłupienia” spowodowany refleksją nad światem i jego istotą. Według W.W. Siewiercewa, zdziwienie i przerażenie są zjawiskami blisko powiązаныmi, a na-

¹³ Pogląd ten nawiązuje do starożytnej koncepcji zdziwienia wobec bytu jako takiego (zob. wcześniejsze uwagi). Interesujące stanowisko w tej kwestii prezentował także Martin Heidegger, który wskazywał na różnice między zdziwieniem odczuwanym w codziennych sytuacjach a zdziwieniem o charakterze filozoficznym. Twierdził on bowiem, że dla filozofa zdziwienie nie jest nagłym, chwilowym stanem, lecz dyspozycją człowieka wobec całości bytu, pozwalającą mu poznawać prawdę o rzeczach (por. Łojek 2015: 38).

wet współwystępującymi, gdyż obie emocje wynikają z wstrząsu spowodowanego przez zetknięcie się z określoną rzeczywistością po raz pierwszy (Северцев 2019: 219). Autor wskazuje za M. Heideggerem, iż przerażenie różni się od strachu tym, że strach związany jest z czymś konkretnym, doświadczanym empirycznie, podczas gdy przerażenie to stan, który dotyczy samej istoty bytu. W tym sensie przerażenie podobne jest do zdziwienia w rozumieniu filozoficznym, gdyż nie jest wywoływane przez konkretny bodziec, lecz całokształt bytu (Северцев 2019: 221–222).

Rola przypisywana zdziwieniu uległa znacznym przemianom w filozofii doby postantycznej. W czasach nowożytnych filozofia nie była już bowiem rozumiana jako rezultat zdziwienia (por. m.in. poglądy Francisa Bacona, Thomasa Hobbesa czy Kartezjusza)¹⁴, przeciwnie: zapanowała tendencja do postrzegania zdziwienia jako przejawu ignorancji i niewiedzy (Северцев 2019: 219). Jednakże m.in. Friedrich Schelling i Johann Wolfgang von Goethe, a także Siemion L. Frank i Ludwig Wittgenstein powrócili do pierwotnej metafizyki w ontologii zdziwienia, która była charakterystyczna dla filozofii antycznej. Tradycyjna koncepcja zdziwienia jako fundamentu filozofii jest również obecna w myśli Artura Schopenhauera, Włodzimierza Jankielewicz, Pawła Floreńskiego i Mereba K. Mamardaszwilego. W szczególności warto omówić w tym kontekście poglądy ostatniego spośród wymienionych myślicieli, które były głęboko zakorzenione w światopoglądzie antycznym. W swoich *Wykładach z filozofii starożytnej* (ros. *Лекции по античной философии*) M.K. Mamardaszwili stwierdził:

Напоминаю, что источником всякой философии является удивление не хаосу, не беспорядку, не злу, не безобразию, поскольку зло нормально. (...) Но факт, что бывает порядок, бывает красота и бывает истина. Это и есть предмет и пружина философского удивления – как это возможно? (Северцев 2019: 220 za: Мамардашвили 2009: 65).

Według M.K. Mamardaszwilego przedmiotem zdziwienia filozoficznego nie jest zatem chaos czy zło, lecz to, iż na świecie panuje określony porządek, prawda i piękno (Северцев 2019: 220). Zdaniem myśliciela filozofia jest umiłowaniem

¹⁴ Niemniej jednak Kartezjusz poświęcił emocji zdziwienia znaczną uwagę, klasyfikując ją wśród sześciu namiętności pierwotnych, obejmujących podziw, miłość, nienawiść, pożądanie, radość oraz smutek. Analogicznie do Arystotelesa, utożsamiał on zdziwienie z podziwem, definiując je jako „nagle zaskoczenie duszy, które skłania ją do uważnego rozpatrzenia przedmiotów, wydających się jej rzadkimi i nadzwyczajnymi” (Descartes 2001: 57). Za szczególną cechę zdziwienia Kartezjusz uznał to, iż podczas doświadczania tej emocji nie zachodzą zmiany fizjologiczne w krwi ani sercu, gdyż jej źródłem nie jest ani dobro, ani zło, lecz wyłącznie poznanie obiektu podziwu. W związku z tym wiązał on zdziwienie z aktywnością mózgu (Descartes 2001: 57). W jego ujęciu zdziwienie stanowi uczucie o charakterze intelektualnym. Można wnioskować, że Kartezjusz przypisywał tej emocji istotne znaczenie, gdyż wskazywał, iż jest ona pierwszą z namiętności ujawnianą w momencie, gdy jednostka nie może jeszcze ocenić, czy przedmiot zaskoczenia jest dla niej korzystny, czy też nie (zob. Onians 1994: 17). Podkreślenie intelektualnego wymiaru zdziwienia można również odnaleźć u F. Bacona, który w dziele *The Advancement of Learning* określił zdziwienie (ang. *wonder*) jako „ziarno wiedzy” (ang. *the seed of knowledge*) (Onians 1994: 17).

mądrości, które wywodzi się ze zdziwienia, gdyż to zdziwienie umożliwia człowiekowi zrozumienie przyczyn własnych odczuć (Северцев 2019: 220–221 za: Мамардашвили 2009: 50). Podobnie jak T.M. Goriczewa, M.K. Mamardaszwili argumentuje, że filozoficzne zdziwienie zawiera w sobie element przerażenia, gdyż stanowi ono doświadczenie wstrząsu i osłupienia wywołane uświadomieniem sobie przez eksperiencera nieograniczoności bytu względem ludzkiego umysłu.

W obrębie refleksji intelektualnej funkcjonują także różnorodne filozoficzne ujęcia zdziwienia, w tym te związane z teorią estetyki. Do tego nurtu nawiązuje stanowisko Edmunda Burke’a, który jako pierwszy uznał tę emocję (określaną w jego pracach mianem *amazement*, *wonder* i *astonishment*) za podstawową kategorię doświadczenia estetycznego (Onians 1994: 11–12).

2.2. Zdziwienie w perspektywie neurobiologicznej

Rozważania nad biologicznymi aspektami zdziwienia zawarte były już w książce Karola Darwina *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt* z 1872 roku (Darwin 1988), która stanowiła próbę wyjaśnienia zróżnicowanych przejawów emocji z perspektywy mechanizmów pracy mięśni oraz funkcji ewolucyjnych. W celu ustalenia ewolucyjnych funkcji wyrażania emocji Darwin porównał ekspresję mieszkańców Europy Zachodniej z ludami zamieszkującymi inne części Ziemi oraz zestawiał je z ekspresją zwierząt, w szczególności małp (Onians 1994: 12). Podobnie jak E. Burke, K. Darwin wyodrębnił dwie odmiany zdziwienia (*astonishment*) – pozytywną i negatywną. Za pozytywny wymiar zdziwienia uznał podziw (*admiration*), który opisywał jako zaskoczenie połączone z przyjemnością i odcieniem aprobaty. Zdaniem K. Darwina w sytuacji, gdy podziw jest wyraziście manifestowany, oczy otwierają się i stają się jasne, brwi unoszą się, a usta rozszerzają się w uśmiechu. Według uczonego negatywnym wymiarem zdziwienia jest zaś przerażenie (*terror*), któremu przypisuje on takie objawy, jak otwarte oczy i usta, połączone z drżeniem, bledością i suchością w ustach (za: Onians 1994: 14). K. Darwin uważał, że reakcje te są uniwersalne dla wszystkich ras ludzkich, co tłumaczył posiadaniem przez nie wspólnego przodka. Uczony zaobserwował bowiem, że wszystkie gatunki małp otwierają oczy i unoszą brwi, gdy odczuwają zdziwienie (Onians 1994: 14).

Współcześnie neurobiolodzy utrzymują, że neurofizjologiczne korelaty zdziwienia występują niemal na wszystkich etapach przetwarzania neuronowego. Według ustaleń neurobiologii sensorycznej do następnego stadium przetwarzania przekazywane są jedynie te informacje, których eksperiencer wcześniej się nie spodziewał. Zdaniem badaczy proces ten doprowadził do ewolucji kory sensorycznej w kierunku przewidywania prawidłowości statystycznych świata i koncentrowania się wyłącznie na wydarzeniach, które są nieprzewidywalne lub zaskakujące. Badania adaptacji kory wzrokowej, węchowej i słuchowej, a także takich struktur podkorowych, jak

jądro kolankowate boczne, komórki zwojowe siatkówki i komórki słuchowe ślimaka, dostarczają dowodów na wczesne sensoryczne skupienie się na zaskakujących bodźcach w procesie przetwarzania neuronowego (Itti, Baldi 2006).

2.3. Zdziwienie w perspektywie psychologicznej

Na gruncie psychologii często przytaczana jest koncepcja, która zakłada, że uczucie zdziwienia polega na przerwaniu bieżącej aktywności umysłowej podmiotu doświadczającego spowodowanym nieoczekiwanymi zdarzeniami (Reisenzein 2000: 270–271). W tym ujęciu zdziwienie służy do informowania eksperymentera o wystąpieniu rozbieżności w schematach poznawczych i zapewnia początkowy impuls motywacyjny do ich analizy poprzez wzbudzenie ciekawości co do ich natury i przyczyn¹⁵ (Reisenzein 2000: 272–273; zob. także Meyer i in. 1997; Steinsmeier-Pelster i in. 1995; o teorii schematów zob. również: Mandler 1984; Rumelhart 1984; Taylor, Crocker 1981). Zakłada się, że wydarzenia wywołujące zdziwienie inicjują szereg procesów, które rozpoczynają się od oceny zdarzenia jako przekraczającego pewną wartość progową rozbieżności w stosunku do schematu, po czym następuje przerwanie trwającego przetwarzania informacji, skupienie uwagi na zdarzeniu niezgodnym ze schematem, a kończą się analizą i oceną tego zdarzenia oraz – jeżeli zostanie to uznane za konieczne – aktualizacją, rozszerzeniem lub rewizją odpowiedniego schematu (Meyer i in. 1997: 253–255; por. Meyer 1988; Meyer i in. 1991; Niepel i in. 1994; Stiensmeier-Pelster i in. 1995). Zbliżone poglądy głoszone są także przez innych badaczy. C. Izard wskazuje, że zdziwienie pełni funkcję oczyszczenia systemu nerwowego od wcześniejszej aktywności w związku ze zmienioną sytuacją. Por. także stanowisko Roberta Plutchika, który utrzymuje, że podczas doświadczania zdziwienia wszelkie ruchy ulegają zatrzymaniu, dopóki sytuacja nie zostanie w jakiś sposób oceniona (za: Пасказова 1998).

Wśród psychologów nie ustają spory nad ontologicznym statusem zdziwienia. Niektórzy badacze definiują to zjawisko jako doświadczenie oparte na przekonaniach, które odzwierciedla prawdopodobieństwo zdarzeń (Lorini, Castelfranchi 2007), podczas gdy inni uznają je za emocję (Mellers i in. 2013 za: Gendolla, Koller 2001; Maguire i in. 2011; por. także Meyer i in. 1997; Reisenzein 2000; Peterson 2020). Barbara Mellers wraz ze współpracownikami podjęła z kolei próbę połączenia tych perspektyw, stwierdzając, że zdziwienie jest czynnikiem inicjującym kolejne stany emocjonalne podmiotu doświadczającego (Mellers i in. 2013: 3). Rainer Reisenzein uznaje natomiast zdziwienie za szczególny typ uczucia metapoznawczego. Badacz ten stwierdza, że informacja, która wywołuje zdziwienie, dotyczy wystąpienia i intensywności zakłócenia psychicznego i/lub wystąpienia oraz stopnia rozbieżności

¹⁵ Schematy poznawcze rozumiane są jako zasady, które wykorzystywane są przez ludzi do interpretowania świata (zob. DiMaggio 1997; Kleider i in. 2008; Scherer 1984; Peterson 2016).

schematów poznawczych. R. Reisenzein zauważa, że subiektywne doświadczenie zdziwienia wykazuje podobieństwo do innych emocji, jednak w przeciwieństwie do wielu stanów emocjonalnych jest ono hedonicznie neutralne, a informacja, którą ze sobą niesie, ma wyłącznie charakter metapoznawczy (Reisenzein 2000: 272–273).

Część psychologów podziela tezę o hedonicznej neutralności zdziwienia. Przykładowo, według Andrew Ortony'ego, Geralda Clorę'a i Allana Collinsa (1988: 127) zdziwienie może być ocenione pozytywnie lub negatywnie, jednak samo w sobie jest stanem kognitywnym związanym z nieoczekiwaniem i nie jest zależne od walencji (Ortony i in. 1988). Z takim stanowiskiem nie zgadzają się m.in. Maria Miceli i Cristiano Castelfranchi (2015: 49), którzy podkreślają, że zdziwienie to negatywne uczucie niepokoju, zakłócenia lub dezorientacji spowodowane niezgodnością między oczekiwaniami a niespodziewanym wydarzeniem (za: Celle, Péliissier 2022: 290). Władysław Witwicki odnosi zaś zdziwienie do grupy uczuć intelektualnych, określanych przez niego jako „stany przyjemne i przykre, związane i odnoszone do czynności poznawania, a więc sądenia i rozumowania, bez względu na to, jaki byłby przedmiot poznania, i bez względu na to, czy sąd byłby twierdzący czy przeczący” (Witwicki 1994: 248). Zdaniem polskiego psychologa stan zdziwienia „Bywa (...) przykry lub przyjemny, a występuje wtedy, gdy spotykamy coś zajmującego, a przeciwnego, niż oczekiwaliśmy. Kiedy nie byliśmy przygotowani na to, co zastajemy” (Witwicki 1994: 253).

Czy stany przyjemne i przykre są jednak elementem samego uczucia zdziwienia? Na problem ten zwraca uwagę R. Reisenzein, który wskazuje, że uczucia przyjemności i przykrości należy postrzegać wyłącznie jako skutki mechanizmu porównującego nowo nabyte przekonania z wcześniej istniejącymi reprezentacjami mentalnymi. Między stanem zdziwienia i przyjemności/przykrości występują bowiem istotne różnice. Zdziwienie wynika z porównania nowo powstałych przekonań z już istniejącymi, podczas gdy odczucia przyjemności lub przykrości zależą od relacji między nowym przekonaniem a wcześniejszymi pragnieniami: zgodność generuje przyjemność, zaś niezgodność – przykrość. Dlatego też, według badacza, zdziwienie – jakkolwiek może współwystępować z odczuciami przyjemności bądź przykrości – samo w sobie ma przede wszystkim charakter mentalny (Reisenzein 2000: 272–273). Stanowisku temu odpowiadają spostrzeżenia Nikołaja A. Kutkowskiego, który dokonał syntezy wyników dotychczasowych badań nad zdziwieniem. Na podstawie dokonanego przeglądu badacz konstatuje, że na tle innych emocji zdziwienie wyróżnia się następującymi cechami: 1) jest krótkotrwałe i trudne do opisania; 2) nie ma własnego charakteru pozytywnego lub negatywnego, lecz uzyskuje go za pośrednictwem innych emocji, które stanowią rezultat zdziwienia w określonej sytuacji; 3) samo w sobie zdziwienie związane jest z przerwaniem poprzedzającej je aktywności (Кутковой 2013: 48).

Pomimo różnych stanowisk w zakresie klasyfikowania zdziwienia jako emocji niektórzy psycholodzy zaliczają je do kategorii uczuć podstawowych. Taki pogląd reprezentuje m.in. R. Plutchik, który definiuje tę kategorię jako obejmującą emocje

ujawniające się na różnych poziomach filogenetycznych i mające znaczenie adaptacyjne w kontekście przetrwania zarówno jednostki, jak i gatunku. Do uczuć podstawowych psycholog zalicza: radość, akceptację, strach, zdziwienie, smutek, wstręt, gniew i oczekiwanie. Zdaniem badacza emocje podstawowe, łącząc się ze sobą, mogą przyczyniać się do powstania uczuć złożonych, np. strach + zdziwienie = groza, zdziwienie + smutek = rozczarowanie (za: Wiatrowski 2010: 50; Doliński 2007: 364). Z kolei Paul Ekman za podstawowe uznaje emocje cechujące się ponadkulturową uniwersalnością ekspresji twarzy, takie jak: strach, gniew/złość, smutek, radość/szczęście/zadowolenie, wstręt/obrzydzenie, zainteresowanie, wstyd, miłość i zaskoczenie/zdziwienie (Mikołajczuk 2011: 69; Wiatrowski 2010: 50; Doliński 2007: 364). Również Silvan Tomkins sformułował zestaw emocji charakteryzujących się specyficzną dla każdej z nich ekspresją mimiczną, obejmujący takie stany, jak: dystres – udręka, pogarda – lekceważenie (odraza), wstręt (obrzydzenie, gniew (złość) – wściekłość, wstyd – upokorzenie, lęk – strach, ciekawość (zainteresowanie) – podniecenie, zadowolenie – radość oraz zdziwienie – zaskoczenie (Wiatrowski 2010: 51; Gasiul 2007: 98).

Część badaczy klasyfikuje zdziwienie jako emocję, opierając się na analizie jego właściwości w odniesieniu do kryteriów zawartych w psychologicznych definicjach emocji. Przykładowo, Cristina M.S. Salinas, Johnny R.J. Fontaine i Klaus R. Scherer definiują emocję jako proces, który polega na synchronizacji pięciu podstawowych podsystemów, zwanych również komponentami emocjonalnymi (należą tu: ocena, reakcja cielesna, ekspresja, tendencje do działania i uczucia), w celu przygotowania podmiotu doświadczającego do działania adaptacyjnego. W opinii badaczy w zaprezentowanym ujęciu zdziwienie spełnia kryteria pozwalające zaklasyfikować je jako emocję, ponieważ obejmuje wszystkie wymienione komponenty: jest wywoływane przez specyficzne oceny poznawcze, takie jak nowość czy nieoczekiwany charakter bodźca; towarzyszą mu reakcje fizjologiczne, np. wzmożona potliwość; wiąże się z tendencją do przerywania aktualnej aktywności w celu skupienia uwagi na nowym bodźcu oraz przejawia się w zachowaniach ekspresyjnych, takich jak unoszenie brwi – prawdopodobnie w celu poprawy pola widzenia (Salinas i in. 2017).

W dotychczasowych opracowaniach zwraca się jednak uwagę, że zakwalifikowanie zdziwienia do kategorii emocji jest kwestionowane. Po pierwsze, część psychologów utrzymuje, że zdziwieniu brak walencji, tj. nie jest ono ani stanem pozytywnym, ani negatywnym¹⁶ – zdaniem badaczy walencja jest bowiem definicyjną cechą emocji¹⁷ (Salinas i in. 2017). Po drugie, badacze podkreślają, że czas trwania zdziwienia jest krótszy od innych stanów określanych mianem emocji, np. gniewu lub radości. Po trzecie, wskazuje się, że zdziwienie wykazuje podobieństwo do

¹⁶ W literaturze przedmiotu odnotowano również stanowisko, zgodnie z którym zdziwienie ma charakter negatywny (por. Noordewier, Breugelmans, 2013).

¹⁷ Nie oznacza to jednak, że bodźce wywołujące zdziwienie nie mogą być odbierane jako pozytywne lub negatywne (zob. Salinas i in. 2017).

procesów poznawczych, niezwiązanych bezpośrednio z reakcjami emocjonalnymi, takich jak identyfikacja nowych zjawisk oraz kierowanie na nie uwagi, które na ogół stanowią komponent wspólny dla wszystkich emocji. W rezultacie przyjęcia optyki ujmującej zdziwienie jako składnik emocji niektórzy badacze dochodzą do wniosku, że nie może ono stanowić odrębnej emocji samoistnej (Ascone 2017). Część specjalistów z dziedziny psychologii kwestionuje te stanowiska, wskazując, iż neutralna walencja i ograniczony czas trwania zdziwienia nie stanowią przesłanek do wyłączenia go z kategorii emocji; przeciwnie: zdziwienie zaliczane jest przez nich do emocji o charakterze nieprototypowym (Salinas i in. 2017).

Inne stanowisko zakłada, że zdziwienie nie jest emocją, a reakcją instynktowną, która generuje emocje. Pogląd ten uzasadniany jest różnicami występującymi między scenariuszami zdziwienia oraz innych emocji. Scenariusz emocji prototypowych, np. strachu czy gniewu, obejmuje bowiem odpowiednio: bodziec, interpretację i reakcję, podczas gdy scenariusz zdziwienia: bodziec, reakcję i interpretację. W związku z tym zdziwienie określane jest jako instynktowna reakcja na niespodziewane wydarzenie. Podkreśla się ponadto, iż podstawą emocji jest naruszenie równowagi psychofizjologicznej. Ze względu na to, iż zdziwienie wynika z zaburzenia zgodności między oczekiwaniami a rzeczywistym stanem rzeczy, w analizowanym ujęciu traktowane jest ono jako źródło emocji będących reakcją na zaistniałe okoliczności, a nie jako samodzielna emocja (Ascone 2017).

Bez względu na różnice, jakie można zaobserwować w przywołanych koncepcjach, psychologowie są jednak zgodni co do tego, że zdziwienie/zaskoczenie jest istotnym aspektem ludzkiego zachowania, ponieważ człowiek ma tendencję do koncentrowania swojej uwagi na niespodziewanych wydarzeniach. Ludzie z reguły lepiej zapamiętują zaskakujące informacje, a nieoczekiwane argumenty są często uznawane za bardziej przekonujące (Mellers i in. 2013: 3).

Dotychczasowe dociekania z zakresu psychologii miały także na celu m.in. analizę zachowań niewerbalnych towarzyszących odczuwaniu zdziwienia. W wyniku przeprowadzonych badań wykazano, że do częstych reakcji związanych ze zdziwieniem należą m.in. szeroko otwarte oczy i usta, uniesione brwi, zmarszczone czoło, opuszczone kąciki ust, unieruchomienie ciała, pytające spojrzenie oraz modulacja głosu czy intonacja wykrzyknikowa (por. m.in. Бочкарев 2018: 91; Ильин 2001: 262; Изард 2006; Экман 2010; Ekman, Friesen 2003; Tomkins 2008). Szczegółowe analizy wskazują jednak, że wymienione zachowania nie stanowią uniwersalnych wskaźników zdziwienia. Wykazano bowiem, iż mimiczne wyrażanie zdziwienia towarzyszy jedynie ok. połowie badanych wypowiedzi (zob. np. Reisenzein i in. 2006; Reisenzein, Studtmann 2007; Schützwohl, Reisenzein 2012). Badacze zwracają ponadto uwagę na ambiwalencję gestów wyrażających emocje, w szczególności gdy są one rozpatrywane poza kontekstem sytuacyjnym (Рассказова 1998 za: Ходина 1981: 129).

Badania psychologiczne prowadzą również do istotnych wniosków dotyczących zarówno uniwersalności, jak i kulturowej specyfiki zdziwienia. Carroll Izard

przeprowadził porównanie poziomu rozpoznawalności sposobów ekspresji emocji w różnych kulturach, w tym amerykańskiej, angielskiej, niemieckiej, szwedzkiej, francuskiej, szwajcarskiej, greckiej, japońskiej, meksykańskiej, brazylijskiej, chińskiej oraz argentyńskiej, wykazując, że zdziwienie zajmuje trzecie miejsce pod względem rozpoznawalności, ustępując jedynie zaciekawieniu i radości (Рассказова 1998). Joseph de Rivera także argumentuje, iż mimika twarzy charakterystyczna dla takich emocji, jak radość, smutek, gniew, obrzydzenie, strach oraz zdziwienie/zaskoczenie, jest powszechnie rozpoznawana w różnych kulturach (Рассказова 1998 za: Rivera 1977: 20). Potwierdzeniem tych tez mogą być rezultaty eksperymentu polegającego na wypowiedaniu zdań pozbawionych sensu, lecz wyrażających różne intencje emocjonalne (radość, złość, strach, smutek, zdziwienie), którego celem było zbadanie stopnia poprawnego rozpoznania wyrażonych emocji przez słuchaczy. Wyniki badania wykazały średni poziom rozpoznawalności emocji na poziomie 85%. Relatywnie często uczestnicy nie byli jednak w stanie rozróżnić strachu, radości oraz zdziwienia. Tatiana P. Rasskazowa wyjaśnia tę trudność bliskością zdziwienia i strachu, co zostało wcześniej zauważone m.in. przez Darwina¹⁸ i Plutchika (Рассказова 1998).

2.4. Zdziwienie w perspektywie pedagogicznej

Pedagodzy wskazują, że doświadczenie zdziwienia odgrywa doniosłą rolę w procesie uczenia się. Stefan Szuman utrzymuje, że formułowanie i zadawanie pytań obejmuje trzy etapy:

- 1) „zdziwienie – przeżycie emocjonalne, które prowadzi do zatrzymania myśli, powstania niejasności”,
- 2) „zwrócenie uwagi w kierunku przedmiotu zdziwienia, wyróżnienie elementów niejasnych”,
- 3) „pytanie – jako stwierdzenie braku wiedzy, chęć wyjaśnienia niejasności, tendencja do uzupełniania niewiedzy” (Redyk 2007: 86 za: Szuman 1985: 279).

Poza tym zdziwienie pełni ważną funkcję w kształtowaniu strategii uczenia się. Zdaniem Moniki Wiśniewskiej-Kin jest ono pierwszym bodźcem w procesie poznawania, który sprawia, że dziecko dokonuje namysłu nad przedmiotem poznania. W ślad za Jerodem Brunerem badaczka zauważa, że tzw. skuteczne zdziwienie jest stanem będącym rezultatem „woli połączonej z wysiłkiem intelektu i pracą wyobraźni” (Wiśniewska-Kin 2023: 81 za: Bruner 1971). W ten sposób dziecko dokonuje odkrycia oraz reorganizuje dostępne informacje w sposób umożliwiający przekroczenie dotychczasowych ram, co prowadzi do uzyskania przez nie nowej

¹⁸ Darwin utrzymywał, że uwaga skupiona na jakimś przedmiocie może wywoływać zdziwienie, które przechodzi w zdumienie i ostatecznie prowadzi do osłupienia, które pod względem charakteru wykazuje podobieństwo do przerażenia (Рассказова 1998).

perspektywy i głębszego wglądu w analizowany problem. Dzięki temu przejmuje ono odpowiedzialność za własne uczenie się, zyskuje motywację wewnętrzną i koncentruje się na niej (Wiśniewska-Kin 2023: 81–82).

2.5. Zdziwienie w perspektywie językoznawczej

Dotychczasowa językoznawcza refleksja nad zdziwieniem prowadzona była w rozmaitych ujęciach, m.in. kognitywnym, semantycznym, pragmatycznym, formalno-językowym i składniowym.

2.5.1. Lingwistyczne badania nad zdziwieniem prowadzone w Polsce

Stosunkowo obszernego opisu konceptualizacji zaskoczenia, rozumianego jako intensywny przejaw zdziwienia, w języku polskim w zestawieniu z językiem bułgarskim dokonała Iwona Nowakowska-Kempna na kartach monografii *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena* (Nowakowska-Kempna 1995: 24–53). Autorka dokonała analizy frazeologizmów występujących na ścieżce kognitywnej zaskoczenia, konkludując, że continuum przeanalizowanych przez nią połączeń wyrazowych organizowane jest przez związek frazeologiczny *W x jakby piorun strzelił / uderzył, x stanął jak wryty*. Zdaniem badaczki frazeologizmy należące do tej grupy informują, że podstawowym doświadczeniem zaskoczenia jest nagle zatrzymanie w miejscu, porażenie nóg, opadnięcie szczęki i otwarcie ust, zaś samo zaskoczenie postrzegane jest jako siła przypominająca piorun, który niespodziewanie uderza w człowieka (Nowakowska-Kempna 1995: 46–48).

Polscy lingwiści prowadzili także badania nad semantyką zdziwienia i uczuć pokrewnych. Pierwsza próba semantycznego opisu zdziwienia została dokonana przez Annę Wierzbicką (1971), która uznała, że podstawowym składnikiem tego uczucia jest „nieoczekiwaność”, ponieważ stanowi ono emocjonalną reakcję na sytuacje, które nie tylko są nieprzewidywane, lecz także pozostają w sprzeczności z wcześniejszymi oczekiwaniami eksperyencera (Wierzbicka 1971: 54–55). Lingwistka zaproponowała następującą eksplikację tego pojęcia: *X zdziwił się = X poczuł się tak, jak się zwykle czujemy, gdy zauważamy, że dzieje się coś, o czym sądzilibyśmy, że się nie stanie* (Wierzbicka 1971: 55).

Szczegółowa charakterystyka znaczenia predykatu *kogoś zdziwiło (to), że*_, przedstawiona została przez Mariolę Wołk (2017), która zestawiała zdziwienie z najbliższymi mu pojęciami, tj. zaskoczeniem, zadziwieniem i zdumieniem. W rezultacie porównania właściwości semantycznych predykatów nazywających wymienione stany emocjonalne M. Wołk zaproponowała wstępną definicję predykatu *kogoś zdziwiło (to), że p*: ‘ktoś nie wiedział, że stanie się p, i nie wie o p czegoś, co mogłoby

spowodować, że wiedząc to_k, nie czułby tego, co czuje z tego powodu, że stało się p' (Wołk 2017: 60). Zdaniem lingwistki tak sformułowana eksplikacja odnosi się do czterech podstawowych składników pojęcia zdziwienia: 1) określanie przez nie stanu będącego wynikiem nieoczekiwania jakiegoś wydarzenia, 2) fakt, że jest ono uczuciem (por. określenie *czuję, że*), 3) wywoływanie zdziwienia przez szczególnie, niesprecyzowany typ niewiedzy, 4) fakt, iż zdziwienie nie musi być spowodowane przez sprawcę osobowego (*stało się p*) (Wołk 2017: 60–61). Autorka podkreśla przy tym, że przytoczona formuła nie jest w pełni zadowalająca, m.in. dlatego, że uwypatnione w niej powiązanie zdziwienia z niewiedzą podmiotu doświadczającego może budzić skojarzenia z innymi pojęciami, np. z niedoinformowaniem (Wołk 2017: 61).

Zdziwienie stanowiło także przedmiot rozważań prowadzonych w kontekście lingwistycznych klasyfikacji emocji. I. Nowakowska-Kempna uwzględniła zdziwienie w swoim podziale opartym na charakterystyce temporalnej, który obejmuje uczucia krótkotrwałe (afekty, doznania) i długotrwałe (postawy emocjonalne, stany emocjonalne, dyspozycje)¹⁹. Badaczka zaliczyła zdziwienie do grupy uczuć-afektów, twierdząc przy tym, iż jest ono uczuciem, któremu nie można przypisać znaku wartości (Nowakowska-Kempna 1986: 70, 144). Odmienne stanowisko w tej kwestii zajmuje Przemysław Wiatrowski, który utrzymuje, że uczucia wchodzące w skład grupy zdziwienia są niejednoznaczne pod względem wartościowania i mogą być opatrywane znakiem dodatnim lub ujemnym w zależności od charakteru konkretnego bodźca wywołującego tę emocję (Wiatrowski 2010: 85). Z kolei Tomasz Krzeszowski odnosi zdziwienie do grupy uczuć pozytywnych obok radości, zachwyty i zadowolenia (Dzienisiewicz 2021: 75 za: Krzeszowski 1984). W świetle zaprezentowanych wcześniej ustaleń z zakresu psychologii trudno jednak zgodzić się ze stanowiskami prezentowanymi przez P. Wiatrowskiego oraz T. Krzeszowskiego, ponieważ zgodnie z przyjętą przez nas perspektywą zdziwienie nie może zostać jednoznacznie sklasyfikowane w kategoriach pozytywności bądź negatywności. Utrzymujemy, że zdziwienie ma przede wszystkim charakter metapoznawczy, a jego pozytywne lub negatywne wartościowanie zależy od zgodności (lub jej braku) między przedmiotem zdziwienia a oczekiwaniami osoby doświadczającej tej emocji (por. przytaczane wcześniej koncepcje R. Reisenzeina). Kwestia ta zostanie szerzej omówiona w dalszej części wywodu.

¹⁹ Uczucia-afekty są zdarzeniami umiejscawianymi w jednym punkcie na osi czasu, zaś uczucia-postawy emocjonalne stanowią dyspozycje do uczuć-afektów i nie mogą być ulokowane w jednym punkcie na osi czasu (Nowakowska-Kempna 1986: 22–23; Wiatrowski 2010: 80–81). Grupy te różnią się także charakterem sytuacji, która towarzyszy wytworzeniu się uczucia: w wypadku afektów „stanowi ją interpretacja intelektualno-wolitywna zdarzenia wywołującego afekt, przy postawie – przedstawienie gamy afektów prowadzących do ugruntowania oceny globalnej obiektu uczucia ze względu na przeżycia (afekty) związane z tymże obiektem, sprawcą różnych zdarzeń, które legły u podstaw owych przeżyć (...)” (Nowakowska-Kempna 1986: 53).

Emocja zdziwienia stanowi również przedmiot zainteresowania badaczy zajmujących się problematyką pytań. W literaturze przedmiotu, obok pytań właściwych, których główną funkcją jest pozyskanie przez nadawcę informacji na określony temat, wyróżnia się także kategorię pytań ekspresywnych, rozumianych jako wypowiedzenia służące wyrażaniu emocji lub stanów mentalnych osoby B, odnoszących się do zdarzenia przedstawionego przez osobę A. Przykładem może być następująca wymiana dialogowa: A: – *I wiesz, Jan to powiedział*. B: – *Jan to powiedział?*. W zależności od prozodycznych właściwości wypowiedzi, czynników sytuacyjnych oraz elementów paralingwistycznych (takich jak mimika czy gestykulacja) w pytaniu ekspresywnym mogą ujawniać się różne stany emocjonalne, m.in. zdziwienie, radość, oburzenie czy rozczarowanie (zob. Danielewiczowa 1991). Jak wskazują badacze, zdziwienie może być również wyrażane za pomocą partykuł pytajnych, które nadają wypowiedzi charakter modalno-ekspresywny. Por. rosyjskie partykuły *разве* i *неужели* czy polskie *czyż*(*by*) (por. Wąsik 1979: 42).

Zagadnieniu składni pytań oraz innych typów wypowiedzi służących do wyrażania zdziwienia wiele uwagi poświęciła Anna Grzesiuk (1995). Autorka podkreśla, że pytania retoryczne pełnią złożone funkcje, umożliwiając wyrażanie różnorodnych odcieni emocjonalnych, a tym samym – współistniejących znaczeń pragmatycznych. Przykładowo, niezadowolenie nacechowane zdziwieniem może ujawniać się w pytaniach retorycznych o strukturze pytań o rozstrzygnięcie będących powtórzeniem wypowiedzi rozmówcy. Ilustruje to następująca wymiana: A: *A jednak ona wyjechała z tym biegaczem*. B: *Ona? Z tym sprinterem?!*. A. Grzesiuk zwraca ponadto uwagę, że wypowiedzenia orzekające zawierające bezokolicznik zamiast formy osobowej mogą sygnalizować dezaprobatę z odcieniem zdziwienia wynikającą z określonego sposobu realizacji danego działania, np.: *Tak się dać obsztorcować!*. Odcień zdziwienia może również występować w zdaniach życzących przybierających formę zdań podrzędnych, które służą do wyrażenia dezaprobaty połączonej ze zdziwieniem lub żalem, np.: *Żeby Sienkiewicza nie rozpoznać do końca!* (Grzesiuk 1995: 82, 170, 172).

W literaturze przedmiotu podkreśla się również, że emocja zdziwienia może być wyrażana za pomocą wykrzykników. Na podstawie analizy kontekstów użycia wykrzykników funkcjonujących w języku polskim Monika Krzempek (2019, 2021) dokonała ich charakterystyki semantycznej, posługując się narzędziami wypracowanymi na gruncie językoznawstwa kognitywnego. Autorka zauważa, że stopień zależności interiekcji od kontekstu komunikacyjnego jest zróżnicowany, co wynika z heterogenicznego charakteru tej kategorii leksykalnej. Pod względem semantycznym wykrzykniki najczęściej koncentrują się wokół jednej bądź kilku domen centralnych (por. Langacker 2009: 634). Jednocześnie możliwa jest ich modulacja kontekstowa, lecz może odbywać się to jedynie w ograniczonym zakresie. Zjawisko koncentracji semantycznej ilustrują m.in. takie interiekcje, jak *jej*, *jejku*, *o rany*, *rety*,

które służą przede wszystkim do wyrażania zaskoczenia lub zdziwienia. M. Krzempek zwraca jednak uwagę, że większość wykrzykników emotywnych ma złożone matryce semantyczne, co znacząco utrudnia jednoznaczne określenie, jakie domeny znaczeniowe są dla nich centralne, a jakie peryferyjne (Krzempek 2021: 311)²⁰.

W literaturze językoznawczej podkreśla się ponadto, że zdziwienie i zaskoczenie stanowią istotny komponent semantyczny niektórych wyrażen metatekstowych. Przykładowo, Kazimierz Ożóg przeanalizował użycie formy metatekstowej *o widzisz*, stanowiącej reakcję na wypowiedź rozmówcy, której treść okazuje się dla nadawcy nieoczekiwana lub zaskakująca. Ilustruje to następujący przykład dialogowy: A: *no i poszłam na ten egzamin / bardzo mało wiedziałam, ale stara dostałam czwórkę* B: *o widzisz!* (Ożóg 1990b: 59). Autor wskazuje, że w przywołanym kontekście *o widzisz* pełni podwójną funkcję: z jednej strony jest operatorem metatekstowym sygnalizującym odbiór przekazanej treści i podtrzymanie interakcji, z drugiej – wyraża emocje nadawcy będące reakcją na nową informację. K. Ożóg zwraca również uwagę na wyrażenie metatekstowe *co?*, które – jego zdaniem – pełni funkcję ekspresywną wyrażającą zaskoczenie. Jego podstawową rolą jest antycypacja pytania – *co?* funkcjonuje jako protopytanie, zapowiadające wypowiedzenie nacechowane emocjonalnie. Por. np.: *co? znów nie przyszedł?!; co? dzisiaj jest mecz?!* (Ożóg 1990b: 161–162).

Emocje takie jak zaskoczenie czy zdziwienie stanowiły również przedmiot zainteresowania badaczy reprezentujących nurt pragmaty lingwistycznej. W ramach zaproponowanej przez siebie klasyfikacji aktów mowy Izabela Prokop wyróżniła m.in. kategorię aktów mownych ekspresywnych zwrotnych, w których nadawca w sposób bezpośredni uzewnętrznia swoje stany emocjonalne (Prokop 2010: 124). Autorka wskazuje, że treścią illokucyjną tego typu aktów jest stwierdzenie *Ja uzewnętrzniam p*, natomiast efektem perlokucyjnym może być realizacja wewnętrznej potrzeby ekspresji przez nadawcę lub zmiana nastawienia odbiorcy względem niego. Formę językową tych aktów stanowią zarówno czasowniki ekspresywne (np. *cieszę się, chcę, boję się*), jak i orzeczenia imienne (np. *jestem uradowany, jestem spokojny*) oraz konstrukcje werbo-nominalne (np. *odczuwam radość; moją wolą jest, aby...; odczuwam lęk*) (Prokop 2010: 124). Wśród licznych przykładów tego typu aktów I. Prokop wyróżnia wypowiedzi wyrażające zdziwienie lub zaskoczenie mówiącego będące reakcją na nieoczekiwane zdarzenia lub informacje. Należą tutaj m.in.: *A niech mnie diabli porwą!; A niechże mnie kule biją!; Kurcze pieczone!; Kurka wodna!; O Matko Boska!; O, wszyscy święci!; No coś ty!* (Prokop 2010: 125; 2016: 88–90). Koncepcja ta zostanie poddana krytycznej analizie w dalszej części pracy.

²⁰ W kontekście wykrzykników wyrażających zdziwienie i zaskoczenie por. także prace Sworowska 2019: 190; Orwińska-Ruziczka 1992: 41.

2.5.2. Lingwistyczne badania nad zdziwieniem prowadzone w Rosji

Wśród opracowań poświęconych zdziwieniu opublikowanych w Rosji zauważalna jest duża liczba studiów o charakterze kontrastywnym, przede wszystkim koncentrujących się na porównaniu języka rosyjskiego i angielskiego. Oprócz analiz porównawczych rosyjscy badacze prowadzili również studia ograniczone wyłącznie do materiału rosyjskojęzycznego, obejmujące m.in. charakterystykę formalnojęzykowych i semantycznych właściwości leksemów związanych ze zdziwieniem oraz analizę zawartych w nich konceptualizacji. W rosyjskiej literaturze językoznawczej zdziwienie definiowane jest jako emocjonalna reakcja mówiącego na nieoczekiwaną rozbieżność pomiędzy stanem oczekiwanym a rzeczywistym (Брызгунова 1984: 16). Emocja ta bywa również określana mianem operatora oceny opartego na domniemanej prognozie, którego działanie wiąże się z naruszeniem przyjętych norm oczekiwania (Дорофеева 2002: 32). Z kolei Jurij D. Апресян lokuje zdziwienie w obrębie emocji charakteryzujących się wyraźną symptomatyką, które nie mają bezpośrednich odpowiedników w domenie zjawisk fizycznych (Апресян 1993).

Jak zauważa Jelena A. Michajłowa (Михайлова 2010a: 54–55), rosyjscy lingwiści poświęcili wiele uwagi analizie środków językowych służących nazywaniu i opisywaniu emocji zdziwienia (por. Бабенко 1986). Na przełomie XX i XXI wieku badania koncentrowały się głównie na klasyfikacji sposobów werbalizacji zdziwienia, zarówno na gruncie jednego języka, jak i w ujęciach porównawczych. Podejmowano m.in. próby zestawienia środków ekspresji tej emocji w języku rosyjskim i angielskim (Рассказова 1998), analizowano cechy prozodyczne wypowiedzi wyrażających zdziwienie, kinetyczne przejawy tej emocji w kulturze rosyjskiej, jak również właściwości semantyczne leksemów służących do jej werbalizowania (Шаронов 2003).

Przykładem analizy tego zjawiska jest badanie Iriny A. Wotiakowej, która opisała koncept „zdziwienie” w rosyjskim językowym obrazie świata na podstawie analizy ponad 500 przykładów użycia wyrazu удивление w zasobach Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego. Badaczka zauważa, że leksyka języka rosyjskiego ujmuje zdziwienie jako krótkotrwałą i przejściową emocję (Вотякова 2015: 121). Z analizy I.A. Wotiakowej wynika również, że intensywność zdziwienia konceptualizowana jest za pomocą kategorii rozmiaru i siły, co ilustruje szeroki repertuar przymiotników i zaimków kwalifikujących tę emocję w tekstach, takich jak: *безграничный, безмерный, большой, великий, крайний, легкий, некоторый, немалый, неменьший, огромный, полный, робкий, сильнейший, глубокий* (Вотякова 2015: 123).

Z kolei Maria Ł. Kowszowa (Ковшова 2014) scharakteryzowała językowy „portret” zdziwienia w języku rosyjskim, koncentrując się na jego leksykalnych, frazeologicznych oraz paremiologicznych nominacjach. Szczególnie interesującą część jej opracowania stanowi typologia frazeologizmów opisujących doświadczenie zdziwienia, obejmująca takie kategorie, jak:

- 1) zdziwienie jako odczucie (*удивление-ощущение*) – obejmuje sfrageologizowane partykuły i interiekcje (np. *ничего себе; мамочки мои*), które przedstawiają nadawcę jako biernego obserwatora działania sił wyższych; charakterystyczne są tu także metafory daru, typowe dla rosyjskiego obrazu świata (np. *вот тебе на; вот тебе раз*);
- 2) zdziwienie jako stan (*удивление-состояние*) – odnosi się do symptomatyzmów opisujących zewnętrzne, cielesne manifestacje emocji (np. *разинуть рот; всплеснуть руками*), a także do metafor wywodzących się z doświadczenia uderzenia przez siły wyższe (np. *как громом поражённый; гром и молния*);
- 3) zdziwienie jako stosunek (*удивление-отношение*) – reprezentowane przez tzw. interpretatywy, czyli wyrażenia odzwierciedlające mentalne nastawienie mówiącego wobec nieoczekiwanej informacji (np. *ушам своим не верю; чего только не бывает*) (Ковшова 2014: 26).

W literaturze rosyjskojęzycznej poświęconej werbalizacji zdziwienia na uwagę zasługuje także opracowanie Anastasii D. Kozierienko (Козеренко 2001), która dokonała szczegółowej charakterystyki metaforycznych modeli zdziwienia obecnych w idiomatyce rosyjskiej. Autorka wyróżniła trzy dominujące typy metafor konceptualnych:

- 1) przerwanie ciągłości funkcjonowania, np. *как громом пораженный; лишиться дара речи*;
- 2) utrata samokontroli, np. *отвесить челюсть; глаза шестикопеечные*;
- 3) zaburzenie procesu poznawczego, np. *в голове не укладывается; не умещается в мозгу*.

Zagadnienie środków stylistycznych wykorzystywanych do wyrażania zdziwienia w potocznej odmianie języka rosyjskiego, szczególnie w języku programów telewizyjnych i filmów, zostało podjęte przez J.A. Michajłową (Михайлова 2010a). Badaczka wyróżniła sześć podstawowych kategorii wyrażen realizujących funkcję zdziwienia: interiekcje: *а, ах, о, ого* itp.; partykuły: *да, неужели, разве* itp.; przysłówki zaimkowe: *как, что*; frazeologizmy komunikacyjne (frazemy): *Вот так клюква, Вот тебе раз* i inne; pytania cytatowe / powtórzeniowe (ros. *переспросы, цитатные вопросы*), czyli wypowiedzenia zawierające fragment wcześniejszej repliki rozmówcy; wypowiedzi o spetryfikowanej strukturze leksykalnej, np. *Как такое возможно?, Просто невероятно*.

W odrębnym opracowaniu autorka przeanalizowała niewerbalne środki wyrażania zdziwienia charakterystyczne dla rosyjskiego kodu kulturowego. Wśród opisanych kinemów (tj. jednostek systemu gestów i mimiki) wskazała m.in. na takie zachowania, jak: otwarcie ust, zasłanianie ust dłonią, uniesienie brwi, szerokie otwarcie oczu, przyłożenie ręki do klatki piersiowej oraz złapanie się za głowę (Михайлова 2010b).

Z kolei Andriej J. Boczkarow, analizując konteksty wystąpień jednostek leksykalnych nazywających zdziwienie w Narodowym Korpusie Języka Rosyjskiego,

zidentyfikował szereg emocji i stanów psychicznych współwystępujących ze zdziwieniem, takich jak: неожиданность, недоумение, растерянность, рассеянность, недоверие, любопытство, радость, смех, облегчение, восхищение, умиление, восторг, удовольствие, удовлетворение, уважение, гордость, участие, почтение, разочарование, неудовольствие, досада, негодование, неодобрение, возмущение, осуждение, печаль, горечь, обида, злость, зависть, тревога, испуг, страх, ужас, боль, бешенство (Бочкарёв 2018: 95–96). Badacz zauważa, że bogactwo emocjonalne kontekstów, w których pojawia się zdziwienie, dowodzi jego dużej elastyczności interpretacyjnej i funkcjonalnej. W ujęciu A.J. Boczkariowa zdziwienie często pełni funkcję emocji implikującej, czyli takiej, która warunkuje wystąpienie kolejnego stanu emocjonalnego, zgodnie ze schematem: $A \rightarrow B$: удивление $\rightarrow$ радость (досада, негодование, возмущение) (Бочкарёв 2018: 96).

W badaniach prowadzonych na gruncie rosyjskim istotne miejsce zajmują opracowania o charakterze kontrastywnym, często koncentrujące się na językowo-kulturowej specyfice analizowanych systemów językowych. W tym kontekście warto przywołać rozprawę doktorską Tatiany A. Mieziencowej poświęconą funkcjonalnym reprezentacjom zdziwienia w prozie Charlesa Dickensa oraz w jej przekładach na język rosyjski (Мезенцева 2005). Autorka stwierdza, że w tłumaczeniach rosyjskich dominują takie środki ekspresji zdziwienia, jak zdania wykrzyknikowe i pytające, podczas gdy w oryginalnych angielskich tekstach znacznie częściej stosowane są powtórzenia wypowiedzi rozmówcy. Badaczka argumentuje, iż różnica ta może wynikać z uwarunkowań kulturowych – jej zdaniem otwarte wyrażanie emocji jest bowiem mniej akceptowalne wśród użytkowników angielszczyzny. T.A. Mieziencowa zauważa ponadto, że użytkownicy języka angielskiego postrzegają zdziwienie jako zjawisko o charakterze poznawczym, wymagające analizy i zrozumienia, natomiast w rosyjskim obrazie świata dominuje podejście kontemplacyjne – zdziwienie traktowane jest jako stan konstatający nieoczywistość bądź niezwykłość określonego zjawiska. Zdaniem badaczki w języku angielskim dominuje konceptualizacja zdziwienia jako doświadczenia zewnętrznego, niejako narzuconego eksperimenterowi, podczas gdy w rosyjskiej lingwokulturze większy nacisk kładzie się na wewnętrzne przeżycie emocji, wynikające z refleksji nad zaistniałą sytuacją.

Zbliżone zagadnienie stanowiło przedmiot badań Tatiany S. Głuszkowej i Gleba W. Gorbunowa, którzy przeprowadzili analizę porównawczą leksykalnych reprezentacji zdziwienia w języku rosyjskim i angielskim na podstawie danych słownikowych oraz korpusowych. Autorzy konkludują, że rosyjski styl komunikacji cechuje się większą emocjonalnością, rozumianą jako bezpośrednie uzewnętrznianie emocji, podczas gdy w języku angielskim dominuje emotywność, przejawiająca się w doborze ekspresywnych środków językowych. Badacze wskazują również, że angielskie frazeologizmy najczęściej implikują negatywną ocenę zdziwienia – np. wyrażenie *be in for a surprise* sugeruje nadchodzące nieprzyjemne doświadczenie. Zdaniem T.S. Głuszkowej i G.W. Gorbunowa zdziwienie konceptualizowane jest odmiennie

w rosyjskim kręgu kulturowym, w którym często przybiera wymiar niemal sakralny, co znajduje odzwierciedlenie w związkach frazeologicznych zawierających w swojej strukturze takie leksemy, jak: *чудо, чудеса, диво, диковинный, диковина*, np.: *Чудные чудеса – шилом небеса, Чего нет, то и на диво, Дивны дела твои, господи!* (Глушкова, Горбунов 2022).

Istotnym opracowaniem o charakterze porównawczym jest również analiza Natalii W. Dorofiejewej, która koncentruje się na wyrażeniach werbalizujących koncept zdziwienia w rosyjskich i angielskich tekstach prozatorskich, publicystycznych oraz w przekładach Nowego Testamentu. Badaczka wskazuje, że denotatywne pole zdziwienia w obu językach reprezentowane jest przez szereg morfologicznych i słowotwórczych wariantów synonimicznych: w języku rosyjskim są to m.in. *удивление* i *изумление*, a w języku angielskim: *surprise, wonder, amazement, astonishment*. Mimo podobieństw definicyjnych leksemy te różnią się pod względem stopnia intensywności oraz wartości emocjonalnej. W języku rosyjskim *удивление* oznacza stan będący następstwem napotkania nieoczekiwanego, niezrozumiałego lub nietypowego zjawiska, natomiast *изумление* odzwierciedla wyższy stopień tego stanu. W języku angielskim *surprise* opisuje zaś doświadczenie o najniższej intensywności, które warunkowane jest przez niespodziewane zjawisko. Leksem *wonder* akcentuje z kolei element niezrozumiałości i pozytywnego wartościowania, a *amazement* oraz *astonishment* odnoszą się do stanów cechujących się większą intensywnością – pierwszy kojarzony jest z oszołomieniem, drugi zaś z chwilowym zatrzymaniem aktywności poznawczej. N.W. Dorofiejewa podkreśla także różnice w relacjach między zdziwieniem a innymi emocjami – w języku rosyjskim zdziwienie silniej wiąże się z lękiem, natomiast w języku angielskim częściej współwystępuje z podziwem. Zdaniem badaczki w obu analizowanych kulturach emocja ta jest nierozzerwalnie związana z takimi pojęciami, jak: 1) dziwność – rozumiana jako odmienność od norm i oczekiwań społeczno-kulturowych; 2) niezrozumiałość – przejawiająca się w dysonansie poznawczym oraz niezdolności do racjonalnej interpretacji określonego zjawiska; 3) niespodziewaność – traktowana jako zaburzenie oczekiwanego stanu rzeczy (Дорофеева 2002).

Wnioski płynące z omówionych badań dowodzą, że konceptualizacja zdziwienia wykazuje znaczące różnice w rosyjskiej i angielskiej lingwokulturze, co czyni to zjawisko istotnym obiektem dalszych analiz porównawczych.

2.5.3. Lingwistyczne badania nad zdziwieniem prowadzone na gruncie angielskojęzycznym

W odróżnieniu od omówionych wcześniej badań realizowanych na gruncie polsko- i rosyjskojęzycznym angielskojęzyczne prace poświęcone językowemu środkom wyrażania zdziwienia przede wszystkim koncentrują się na analizie semantycz-

no-pragmatycznej kategorii miratywności, która obejmuje sposoby sygnalizowania informacji jako niespodziewanej i/lub nowej dla odbiorcy²¹ (DeLancey 2001: 369–370; por. DeLancey 1997). Wykładniki miratywności niosą ze sobą m.in. znaczenia związane z nieoczekiwanymi zdarzeniami lub nagłym uświadomieniem sobie określonego faktu. Znaczenia te mogą być realizowane zarówno na poziomie morfosyntaktycznym, jak i intonacyjnym (DeLancey 2001: 377–378). W literaturze przedmiotu podkreśla się ponadto powiązania między miratywnością a ewidencjalnością, czyli kategorią językową kodującą źródła informacji (Łukasiewicz 2023: 45), przy czym miratywność bywa rozpatrywana jako swoista „podkategoria” ewidencjalności. Według Scotta DeLancey w niektórych językach można zaobserwować rzeczywiste związki między tymi dwiema kategoriami, podczas gdy w innych są one na tyle odrębne, że nie występują między nimi podobieństwa w zakresie stosowanych wykładników gramatycznych. W związku z tym autor postuluje wyraźne rozróżnienie miratywności i ewidencjalności jako niezależnych od siebie zjawisk, uznając miratywność za kategorię semantyczno-pragmatyczną, która wyraża uniwersalne funkcje poznawcze i komunikacyjne człowieka (DeLancey 2001: 370–371).

Początkowo kategoria miratywności odnoszona była do języków bałkańskich oraz języków rdzennych mieszkańców Ameryki Północnej (DeLancey 2001: 369). Badacze zauważają, że w takich językach, jak tybetański, dandzongka czy dzonkha, miratywność realizowana jest za pomocą wykładników gramatycznych (DeLancey 2001: 371; Aikhenvald 2015: 260), podczas gdy fiński i koreański posługują się w tym celu partykułami, a hiszpański wykorzystuje specyficzne konstrukcje składniowe, np. tzw. *focus fronting*, mające na celu uwydatnienie zaskakującej informacji (Rett, Sturman 2021; Rhee i in. 2020). W niektórych spośród dotychczas badanych języków konstrukcje miratywne mają charakter polifunkcyjny, gdyż np. łączą wyrażanie zdziwienia i nieprzygotowania mówiącego lub żalu i dezaprobaty, jak ma to miej-

²¹ Termin *miratywność* definiowany jest przez Scotta DeLancey jako „the linguistic marking of an utterance as conveying information which is new or unexpected to the speaker” (DeLancey 2001: 369–370). Alexandra Aikhenvald określa natomiast tę kategorię mianem „sudden discovery, unprepared mind, surprise (by the speaker, the addressee, or a 3rd person)” (Aikhenvald 2015: 260; por. Aikhenvald 2012; DeLancey 2012). W literaturze przedmiotu pojawiają się także inne definicje, które eksponują różne aspekty miratywności, takie jak niespodziewany charakter zdarzenia (Egerod, Hansson 1974; Merin, Nikolaeva 2008), zdziwienie wywołane nagłą obserwacją (Friedman 2003: 197, 200), niedawne odkrycie (LaPolla 2003), nowa wiedza (DeLancey 2001: 369), brak przypuszczeń dotyczących możliwości zajścia danego zdarzenia (Sahoo, Lemmens 2017), nowość bądź nieoczekiwane informacje (DeLancey 1997: 33), nieprzygotowanie i towarzyszące temu zdziwienie (Sigorskiy 2010: 76), a także odmienne oczekiwania (Aikhenvald 2012; AnderBois 2016). Charakterystyczną cechą przywołanych koncepcji miratywności jest ich szeroki zakres, który obejmuje różnorodne stany emocjonalne i kognitywne, takie jak zaskoczenie, zdziwienie, niespodziewaność czy nagłość, które w wielu wypadkach częściowo się przenikają. W tym kontekście warto odnieść się do stanowiska Anny-Leny Wiklund, która podkreśla brak różnic dystrybucyjnych między zdziwieniem, niespodziewanością i nagłością, które mogłyby determinować kontekst użycia konkretnych aktów mowy. Badaczka utrzymuje, że w badaniach nad komunikacją werbalną pojęcia te można uznać za składniki jednej kategorii, gdyż zdziwienie jest zjawiskiem nagłym i nieoczekiwanym (Wiklund 2009: 185–186).

sce w języku szylluk z grupy nilo-saharyjskiej. Z kolei w tybetańskim języku Balti występują odrębne wykładniki służące do wyrażania zdziwienia, nieprzygotowania oraz nagłego odkrycia (Aikhenvald 2012: 473).

W przeciwieństwie do przytoczonych przykładów język angielski nie wyraża znaczeń miratywnych za pomocą środków morfologiczno-składniowych. Miratywność w angielszczyźnie funkcjonuje raczej jako „ukryta” kategoria semantyczna, której nośnikiem jest intonacja (Rett, Sturman 2021: 1) – podkreślmy, że obserwację tę można odnieść również do języka polskiego i rosyjskiego. Badacze wskazują, że kontur intonacyjny wypowiedzi miratywnych w języku angielskim stanowi wyrazistą odmianę intonacji typowej dla zdań oznajmujących. Dotychczas przeprowadzono analizy różnych konstrukcji służących do wyrażania zdziwienia w języku angielskim, w tym tzw. *sentence exclamations*, czyli wykrzyknień w formie zdań oznajmujących (np. (Wow,) *John bakes delicious desserts!*), a także tzw. *exclamatives*, do których odnoszone są wykrzyknienia w rodzaju: (My,) *What delicious desserts John bakes!* (tzw. *wh-exclamative*); (Boy,) *Does John bake delicious desserts!* (tzw. *inversion exclamative*); (My,) *The delicious desserts John bakes!* (*nominal exclamative*)²² (Rett 2011: 411).

W kręgu zainteresowań językoznawczych znalazły się także relacje miratywności z kategoriami modalności oraz ewidencjalności. S. DeLancey (2001: 379–380) wskazuje, że na poziomie ogólnym kategorie te pozostają ze sobą powiązane, gdyż wszystkie odnoszą się do gramatycznych mechanizmów sygnalizujących odstępstwo treści wypowiedzi od idealnego stanu wiedzy. Niemniej jednak zachodzą między nimi istotne różnice: ewidencjalność dotyczy źródła informacji i obejmuje m.in. percepcję wzrokową, słuchową, przekazy pośrednie oraz wnioskowanie, podczas gdy miratywność ukazuje informację jako nową, która nie została jeszcze zintegrowana ze schematami poznawczymi mówiącego. Modalność odnosi się zaś do stopnia pewności bądź braku pewności co do prawdziwości przekazywanych treści.

Warto zaznaczyć, że koncepcja miratywności spotkała się z pewną krytyką. Część badaczy kwestionuje możliwość traktowania miratywności jako odrębnej kategorii niezależnej od ewidencjalności (Hill 2012; por. Hengeveld, Olbertz 2012: 487). W dyskursie naukowym funkcjonuje także opinia, że dotychczas nie opracowano metodyki pozwalającej na testowanie miratywnych znaczeń wykładników ewidencjalności oraz miratywności jako takiej. W związku z tym podkreśla się, iż badania porównawcze powinny bazować wyłącznie na materiałach zapewniających wystarczająco bogaty kontekst i porównywalne opisy, gdyż tylko w takich warun-

²² Warto również odnotować, że przedmiotem badań lingwistycznych były francuskie konstrukcje pytające wyrażające zdziwienie, takie jak *c'est quoi* oraz *qu'est-ce que*. Analizy wykazały, iż pytania te wykazują cechy zbliżone do pytań retorycznych (Celle, Péliissier 2022: 293–294). Podobne wnioski płyną z badań nad prozodią pytań o dopełnienie wyrażających zdziwienie w języku estońskim. Badacze zwracają uwagę, że tego typu pytania charakteryzują się m.in. dłuższym czasem trwania oraz wyższym tonem w porównaniu do standardowych pytań właściwych (Asu, Sahkai, Lippus 2024).

kach możliwe jest określenie, czy dany wykładnik rzeczywiście realizuje funkcję miratywną. Niektórzy krytycy wskazują ponadto na brak satysfakcjonującej definicji miratywności (Peterson 2016).

Rozważania dotyczące konstrukcji miratywnych nie wyczerpują całokształtu perspektyw badawczych nad werbalizacją zdziwienia w języku angielskim. Podobnie jak w badaniach prowadzonych na gruncie polskim i rosyjskim, również angielsi podejmowali refleksję nad zdziwieniem jako kategorią konceptualną. Przykładowo, Zoltán Kövecses (2017) wskazał, że zdziwienie jest kategorią polisemiczną, gdyż angielski leksem *surprise* realizuje różnorodne, aczkolwiek wzajemnie powiązane znaczenia, w zależności od aktualnie pełnionej przez niego funkcji gramatycznej. W funkcji rzeczownika *surprise* odnosi się zarówno do przyczyny zdziwienia („an unexpected or astonishing event, fact, or thing”), jak i do samej emocji zdziwienia („a feeling of mild astonishment or shock caused by something unexpected”). W roli czasownika oznacza natomiast wywołanie takiego stanu („(of something unexpected) cause (someone) to feel mild astonishment or shock”). Zdaniem autora zróżnicowane znaczenia tego wyrazu składają się na mini-ramę konceptualną zdziwienia: *cause (of emotion) – causes – emotion*. Z. Kövecses analizował również wyrażenia metonimiczne (np. *bowl over*, *confounded*, *speechless*, *dumbstruck*) oraz metaforyczne (np. *bolt from / out of the blue*, *rude awakening*, *wake-up call*), które opisują doświadczenie zdziwienia w języku angielskim. Na podstawie przeprowadzonych analiz badacz konkluduje, że proces kognitywny zdziwienia polega na tym, iż w domenie źródłowej funkcjonuje siła fizyczna lub psychologiczna, która nagle i niespodziewanie oddziałuje na eksperiencera, wywołując określone reakcje fizyczne lub psychiczne. Zgodnie z obserwacją autora osoba doświadczająca zdziwienia traci nad sobą kontrolę i staje się bezradna wobec zachodzącego procesu. Z. Kövecses podkreśla, że aspekt ten odróżnia zdziwienie od emocji prototypowych, które także wiążą się z utratą kontroli emocjonalnej, lecz poprzedzone są próbą regulacji emocji. Kolejną różnicą, na którą wskazuje autor, jest to, iż w wypadku zdziwienia nie występuje wyraźna tendencja do podjęcia działania (Kövecses 2017: 284–286).

Badania nad semantyką zdziwienia w języku angielskim, realizowane z zastosowaniem metodologii naturalnego metajęzyka semantycznego, zostały podjęte przez Cliffa Goddarda (2017). Autor ten opracował ogólną eksplikację wyrazów *surprised*, *amazed*, *astonished* oraz *shocked*, którą ujął w postaci następującej formuły:

this someone X thought something about something at that time
at the same time this someone felt something because of it

Według C. Goddarda eksplikacja ta ukazuje podwójny charakter leksyki zdziwienia, która łączy w sobie aspekty związane z procesami poznawczymi oraz z emocjami. Badacz zwraca również uwagę na różnice znaczeniowe między omawianymi leksemami: *amazed* ma z reguły pozytywny wydźwięk, *astonished* wiąże się z do-

świadczaniem niedowierzania (*disbelief*), natomiast *shocked* wskazuje na negatywne konsekwencje zaskakującego zdarzenia (Goddard 2017: 31–35).

Powyższy przegląd pokazuje, że anglojęzyczne prace lingwistyczne poświęcone zdziwieniu koncentrują się przede wszystkim na kategorii miratywności. Analizowane są związki miratywności z ewidencjalnością, modalnością oraz sposoby jej wyrażania przez różne środki językowe, zarówno morfologiczno-składniowe, jak i intonacyjne. Badacze podejmują również refleksję nad zdziwieniem jako kategorią konceptualną i semantyczną. W podejściach tych podkreślany jest polisemiczny charakter leksemów nazywających emocje z grupy zdziwienia oraz związek zdziwienia z określonymi procesami kognitywnymi i emocjonalnymi odróżniającymi je od emocji prototypowych.

3. Sposoby nazywania i wyrażania emocji z grupy zdziwienia w języku polskim, rosyjskim i angielskim

Zdziwienie może być manifestowane za pomocą różnorodnych sposobów, poczynając od wykorzystania środków werbalnych bezpośrednio nazywających (relacjonujących) tę emocję²³, poprzez parajęzykowe (prozodyczne), a kończąc na objawach niewerbalnych, takich jak uniesienie brwi czy szerokie otwarcie ust²⁴. W niniejszej monografii interesować nas będą przede wszystkim środki werbalne oraz parajęzykowe ze względu na ich znaczenie dla planowanej analizy pragmatycznej. W rozważaniach nad sposobami okazywania zdziwienia za pomocą języka przydatne okazują się dotychczasowe ustalenia dotyczące typów ekspresji językowej, w ramach których wyróżniane są trzy typy komunikowania ekspresywnego: 1) nieuświadomiane przejawianie się procesów psychicznych w wypowiedzi, 2) uświadomione wyrażanie procesów psychicznych (uzewnętrznianie emocji w wypowiedzi) stanowiące implicytny element wypowiedzenia zawarty w strukturze głębokiej, który jest fakultatywny dla wypowiedzi językowych, 3) komunikowanie emocji wprost za pomocą nazw stanów uczuciowych, np. *jestem oburzony, to mnie przeraża* (Grabias 1981: 26–28). Należy zauważyć, że w świetle przedstawionej klasyfikacji repliki dialogowe ujawniające zdziwienie najczęściej stanowią przykład uświadomionego wyrażania procesów psychicznych w wypowiedzi, niekiedy zaobserwować można również wypadki nieuświadomionego przejawiania się stanów emocjonalnych.

²³ W dalszych rozważaniach ze względów stylistycznych wymiennie używać będziemy określeń „zdziwienie”, „emocje z grupy zdziwienia”, „nazwy emocji z grupy zdziwienia” oraz „nazwy emocji z pola zdziwienia” – ostatnie z nich odwołuje się do koncepcji pola leksykalno-semantycznego, rozumianego jako grupa wyrazów powiązanych wspólnym znaczeniem, które tworzą zamknięty hierarchiczny system (Tokarski 1984: 11).

²⁴ I. Nowakowska-Kempna odnosi środki niewerbalne do grupy niemorfologicznych środków wyrażania zdziwienia, obejmujących m.in. pauzę niewypełnioną, wymowne zamknięcie, gesty, mimikę, zachowanie, jednoczesne gwałtowne przełykanie śliny, otwarcie ust, opadnięcie szczęki, rozszerzenie źrenic, uniesienie brwi do góry, gwałtowne zatrzymanie się w miejscu i/lub cofnięcie się i nagle znieruchomienie, zeszywnienie czy zaparcie się nogami w miejscu (Nowakowska-Kempna 1995: 24–26).

3.1. Sposoby nazywania emocji z grupy zdziwienia w języku polskim, rosyjskim i angielskim

W kontekście wcześniejszych ustaleń trzeba podkreślić, że komunikowanie zdziwienia – jak również jakiegokolwiek innej emocji – za pomocą wypowiedzi relacjonujących ten stan emocjonalny (np. *zdziwiłem się; я удивился; I was amazed*) zasadniczo różni się od wyrażania tego uczucia za pomocą takich aktów mowy, jak np. *Jak to?, Bom mak umyka! czy Good heavens!*. Pomimo że obszerniejszy opis różnice występujących między tymi zjawiskami zamieszczony został w rozdziale pt. *Repliki zdziwienia jako akty mowy*, w tym miejscu pragniemy zasygnalizować, że sprowadzają się one przede wszystkim do tego, iż eksplicytne komunikowanie zdziwienia za pomocą czasowników nazywających ten stan emocjonalny nie odnosi się do konkretnego układu interakcyjnego, w którym mówiący rzeczywiście odczuwa zdziwienie i w związku z tym wypowiada określony akt emotywny, lecz z reguły odbywa się po upływie czasu od rzeczywistej realizacji tej emocji i stanowi zobiektywizowaną deskrypcję subiektywnego przeżycia emocjonalnego (w tej kwestii zob. Awdiejew 2004: 119–121; Peterson 2020; Rett, Murray 2013: 455). Na marginesie zauważmy, że różnica ta została odzwierciedlona także w klasyfikacji sposobów wyrażania zdziwienia w języku rosyjskim autorstwa J.A. Michajłowej, która wyróżnia sposób nominatywny (*Это удивительно*), deskryptywny (*У неё глаза на лоб полезли*) i właściwie emotywny (*Ничего себе; Вот это да*). Dwa pierwsze z wymienionych odnoszą się do formuł relacyjnych, natomiast trzeci obejmuje emotywne akty mowy wyrażające zdziwienie (Михайлова 2010a: 55). Również I. Nowakowska-Kempna wyodrębnia środki leksemiczne, takie jak *zaskoczenie, skołowacieć, ośłupieć*, oraz morfologiczne, jak np. *Zostałam zaskoczona*, które odnoszą się do relacjonowania zdziwienia i emocji pokrewnych, nie zaś jego wyrażania w konkretnej sytuacji. Wyrażanie zdziwienia odbywa się za pomocą innych sposobów wskazanych przez autorkę, takich jak środki składniowe (wykrzykniki, np. *ojej!; no nieee!*; zdania wykrzyknikowe i pytajno-wykrzyknikowe, np. *Skądże znówu!?!; Ale heca!*) czy fonologiczne (pauzy, akcentuacja wykrzykników, akcentuacja i kontur intonacyjno-składniowy zdań wykrzyknikowych i pytajno-wykrzyknikowych, wydłużanie samogłoski w wykrzyknieniu, powtarzanie tożsamych sylab w wykrzyknieniu). Autorka nie rozgranicza jednak dostatecznie wyrażnie kategorii nazywania i wyrażania w odniesieniu do wskazanych środków językowych, pisząc jedynie o „jednostkach językowych wyrażających uczucie zaskoczenia w języku polskim i bułgarskim” (Nowakowska-Kempna 1995: 24–26). W świetle omówionego wyżej rozróżnienia w naszej ocenie nie można bowiem mówić o wyrażaniu zdziwienia przez takie jednostki leksykalne, jak *zdziwienie, zaskoczenie, dziwić się* czy *zdumiewać*, gdyż służą one do relacjonowania wcześniejszego odczuwania tej emocji, nie zaś do jej uzewnętrzniania *hic et nunc*.

3.1.1. Sposoby nazywania emocji z grupy zdziwienia w języku polskim

Podstawowym środkiem leksykalnym służącym do bezpośredniego nazywania emocji zdziwienia w języku polskim jest rzeczownik *zdziwienie* ('stan psychiczny osoby, która widzi, że ktoś lub coś jest inne, niż się spodziewała albo że wydarzyło się coś, czego się nie spodziewała' – WSJP). Czasownik zwrotny *dziwić się* opisuje zaś doświadczanie stanu zdziwienia przez eksperiencera ('odczuwać to, co człowiek zwykle czuje, kiedy widzi, że ktoś lub coś jest inne, niż się spodziewał albo wydarzyło się coś, czego się nie spodziewał' – WSJP)²⁵. Definicje te, podkreślające niespodziewany charakter zdarzeń jako przyczyny zdziwienia, korespondują z eksplikacją tego pojęcia zaproponowaną przez A. Wierzbicką: *X zdziwił się = X poczuł się tak, jak się zwykle czujemy, gdy zauważamy, że dzieje się coś, o czym sądzilibyśmy, że się nie stanie*²⁶ (Wierzbicka 1971: 55).

Osobnego omówienia wymagają takie jednostki leksykalne, jak czasownik *zadziwić* ('wprawić w zdumienie lub podziw' – SJP PWN) i forma refleksywna *zadziwić się* ('okazać zdumienie lub podziw' – SJP PWN). Badacze utrzymują, że wyraz *zadziwiać* jest nacechowany stylistycznie i wskazuje na większą intensywność uczucia aniżeli *zdziwić* (Sieradzka-Mruk 2016: 212). Poza tym, jak zauważa M. Wołk, czasownik *zadziwić* od czasownika *zdziwić* odróżnia także to, iż wyrażenia określające stany rzeczy i wydarzenia budzące zadziwienie muszą mieć osobowego sprawcę (zdaniem M. Wołk w wypadku zdziwienia sprawca może być zaś nieosobowy, por. przykłady przytaczane przez badaczkę: *Jego siwe włosy mnie zdziwiły. Nie pamiętam go takiego* oraz **Jego siwe włosy mnie zadziwiły. Nie pamiętam go takiego*). Oprócz tego zadziwienie może dotyczyć pewnej zbiorowości, podczas gdy zdziwienie ma wyłącznie charakter indywidualny i subiektywny, por. *zadziwił całą Europę* i **zdziwił całą Europę*. M. Wołk utrzymuje również, iż przyczyną zadziwienia może być zarówno zdarzenie oceniane pozytywnie (wówczas zbliża się ono do podziwu, np. *Zadziwiła mnie twoja erudycja*; por. także: *miło mnie zaskoczył*), jak i negatywnie (np. *Mnie zadziwiła tutaj pewna niespójność w zachowaniu naszych kolegów z PSL*; zob. też: *niemiło mnie zaskoczył*) (Wołk 2017: 54–56). W odniesieniu do zdziwienia lingwistka stwierdza natomiast, że „[zdziwienie] nie implikuje zdecydowanie pozytywnej oceny, ale też opiera się wyrażeniu oceny w ogóle, może właśnie ze względu na znamienne dla tej cechy nieokreśloność – aby móc poddać

²⁵ W badaniach wykorzystano następujące słowniki języka polskiego, rosyjskiego i angielskiego: CD, DAIPV, FD, SJP PWN, SJPD, SP, WSJP, WSP, ACPΦ, BTC, БУСРЯ i ΦССРЯ (rozwinęcia skrótów zob. w Bibliografii).

²⁶ Częściowo odmienny pogląd w tej kwestii wyraża M. Wołk, która wskazuje, że niespodziewaność zdarzenia jest przede wszystkim wyróżnikiem struktury semantycznej zaskoczenia, podczas gdy w wypadku zdziwienia cecha ta również występuje, lecz współlistnieje z innym, ważniejszym komponentem znaczenia, jakim jest swoiste „rozczarowanie poznawcze” podmiotu doświadczającego, tj. brak zgodności między jego wiedzą o świecie a tym, co rzeczywiście się zdarzyło (Wołk 2017: 51–52).

coś ocenie, trzeba wiedzieć, jakie to jest” (Wołk 2017: 56). Spostrzeżenie to koresponduje z wyrażonym przez nas wcześniej sądem o niemożności jednoznacznego przypisania zdziwieniu znaku wartości. W związku z tym, że pojęcie zdziwienia implikuje pozytywną lub negatywną ocenę zdarzenia stanowiącego bodziec tego uczucia, nazywające je leksemy uznajemy za peryferyjne względem centrum pola i nie uwzględniamy ich w dalszych analizach. Twierdzimy bowiem, że wyróżnikiem emocji z grupy zdziwienia (m.in. zdziwienia, zaskoczenia, zdumienia) jest brak możliwości umiejscowienia ich na skali +/- . Analogicznie przedmiotem rozważań nie będzie leksemy nazywające podziw (zob. *podziw* ‘przyjemny stan psychiczny występujący, gdy patrzymy na coś, co nam się niezwykle podoba, lub mamy kontakt z kimś wyjątkowym’ – WSJP), gdyż pojęcie to implikuje pozytywną ocenę obiektu wywołującego to uczucie, oraz rozczarowanie, które wprawdzie wiąże się z naruszeniem oczekiwań eksperiencera, lecz wyraża negatywne wartościowanie (zob. *rozczarowanie* ‘stan psychiczny wywołany tym, że coś przebiegło nie tak, jak dana osoba oczekiwała’ – WSJP)²⁷.

W centrum analizowanego pola leksykalno-semantycznego, oprócz takich wyrazów, jak *dziwić się*, *dziwić*, *zdziwienie* oraz ich derywatów, znajdują się także leksemy opisujące stan zdumienia i zaskoczenia. Wśród rzeczowników wyróżnić można takie jednostki, jak *zdziwienie* – definiowane jako stan osoby odczuwającej silne zdziwienie (SJP PWN) oraz *zaskoczenie* – rozumiane jako stan psychiczny jednostki doświadczającej zdarzenia nieoczekiwanego (WSJP). W obrębie czasowników znajdują się natomiast takie formy, jak *zdumieć się* (‘bardzo się zdziwić’ — SJPD), *zdumieć* (‘wywoływać w kimś stan zaskoczenia, będąc innym, niż ktoś się spodziewał’ — WSJP) oraz *zaskakiwać* (‘o sytuacjach, zjawiskach: zdarzyć się lub wystąpić nieoczekiwanie dla kogoś’ — SJP PWN). Należy jednak zauważyć, iż pojęcia te różnią się od siebie pod względem semantycznym. I tak, w literaturze przedmiotu wskazuje się, że zdumienie cechuje się większą intensywnością niż zaskoczenie (Wierzbicka 1971: 55; Sieradzka-Mruk 2016: 213). Wprawdzie zaskoczenie również uznawane jest za afekt wyrażający silne zdziwienie (Nowakowska-Kempna 1995: 24), jednak podkreśla się, iż jego cechą wyróżniającą jest także nagłość wystąpienia tego uczucia (Sieradzka-Mruk 2016: 213; Wołk 2017: 51–52). M. Wołk wskazuje zarówno na podobieństwa, jak i różnice występujące między czasownikami *zdumieć* i *zaskoczyć*. Pomimo że z reguły mogą one być wzajemnie substytuowane, występują w tym względzie pewne ograniczenia. Zaskoczenie jest bowiem rezultatem odkrycia „niespodziewanej różnicy w wiedzy kogoś na określony temat”, podczas gdy zdumienie – jakkolwiek również implikuje ten składnik znaczeniowy – jest wzbogacone o informację o silniejszym efekcie wywołanym przez owo odkrycie (por. przytoczony przez autorkę przykład: *Zasko-*

²⁷ Pogląd głoszący, że leksemy te stanowią pogranicze pola leksykalno-semantycznego zdziwienia, wyrażony został także przez Agnieszkę Sieradzką-Mruk (2016: 214).

czył ją swoją reakcją, a nawet więcej: zdumiał ją) (Wołk 2017: 58–59). M. Wołk konstatuje również, iż czasownik *zdumieć* może odnosić się do zdarzeń, które wywołują pozytywne zdarzenia, lecz nie jest dopuszczalne łączenie go z określeniami oceniającymi (np. *Miłosz zdumiał mnie i zachwycił tą książką, lecz nie *miło ją to zdumiało*) – badaczka wyraża przy tym przypuszczenie, iż użyta w charakterze przykładu cecha bycia miłym nie implikuje wystarczającej intensywności doznań, aby móc współgrać z siłą wrażenia, która jest typowa dla zdumienia (Wołk 2017: 59). Zgodnie z tymi ustaleniami w dalszych analizach wyrazy *zaskoczenie* i *zdumienie* oraz ich derywaty uznawane będą za bliskie synonimy wyrazu *zdziwienie*, które określają uczucia o większej intensywności niż *zdziwienie*, przy czym *zaskoczenie* cechują przede wszystkim takie składniki znaczeniowe, jak niespodziewany charakter bodźca i nagłość jego wystąpienia, podczas gdy *zdumienie* charakteryzuje uczucie o największej sile emocjonalnej.

Leksemy *szok* ('silna reakcja psychiczna, będąca skutkiem niespodziewanego zdarzenia, zwykle negatywnego' – WSJP) oraz *wstrząs* ('bardzo silne wzruszenie, przeżycie, bardzo silna emocja' – SJPD) określają natomiast najsilniejsze emocje z grupy *zdziwienia* (w tej kwestii zob. również Sieradzka-Mruk 2016: 213).

Warto także wskazać na wyrazy stanowiące etykiety zjawisk, m.in. sytuacji, rzeczy, osób, lecz także sposobu wykonywania czynności budzących *zdziwienie*. Por. m.in. rzeczowniki i wyrażenia rzeczownikowe określające zaskakujące sytuacje, zachowania, osoby i rzeczy: *niespodzianka*, *numer* (por. połączenia wyrazowe: *niezły numer*, *wywinąć*, *odwalić*, *robić numer komuś*), *cyrk* (por. *niezły*, *żałosny*, *prawdziwy*, *istny*, *cyrk*), *osobliwość*, *dziw*, *dziwo*, *dziwowisko*, *cudactwo*, *wybryk natury*, *hektary* ('rozmiary budzące *zdziwienie* mówiącego' – WSJP), *jaja* ('niecodzienna sytuacja, zwykle wiążąca się z jakimiś kłopotami' – WSJP).

Za pomocą przymiotników określany jest z kolei nieoczekiwany i nietypowy charakter obiektów i zjawisk. Por. np.: *niesamowity*, *niewiarygodny*, *nadspodziewany*, *niebywały*, *niesłychany*, *nieoczekiwany*, *niespodziewany*, *nieprzewidziany*, *niezwykły*, *nagły*, *cudaczny*, *dziwny*. Nieoczekiwany bieg wydarzeń lub sposób wykonywania działania wyrażane są adwerbialnie, np.: *nieoczekiwanie*, *niespodziewanie*, *niezwykle*, *niespodzianie*, *naraz*, *raptem*, *wtem*, *nagle*, *z nagłą*, *znienacka*, *nadspodziewanie*.

W celu nazwania działań budzących *zdziwienie* mogą zostać wykorzystane czasowniki przynależące do niskiego rejestru polszczyzny, z reguły stanowiące element bardziej rozbudowanych fraz czasownikowych, jak np. *odwalać* (por. *odwalać cyrk*, *numer*, *szopkę*), *odstawić* (por. *odstawić numer*, *kawał*), *zastrzelić* (por. *zastrzelić informację*, *pytaniem*, *stwierdzeniem*, *wiadomością*), a także wulgaryzm *odpierdolić* (por. *odpierdalać cyrk*).

Kolejna grupa jednostek obejmuje leksemy metaforyczne, które prezentują konwencjonalne fizjologiczne i mentalne objawy *zdziwienia* przy wykorzystaniu metonimicznego mechanizmu *partem pro toto* (por. Nowakowska-Kempna 1995: 25).

Należą tu m.in.: *oniemieć, zaniemówić, osłupieć, zdębieć, oszołomić, zbaranieć, zdurnieć, znieruchomieć, zamrzeć, ogłupieć, skołowacieć, замуrować, skamienieć*.

Niebezpośrednie nazywanie emocji z grupy zdziwienia odbywa się także za pomocą frazeologizmów, które opisują ich objawy. Podobnie jak słownictwo o charakterze przenośnym, mogą one łączyć się z różnymi domenami emocjonalnymi, z reguły ze zdziwieniem, zaskoczeniem, zdumieniem, lecz także ze strachem bądź przerażeniem. Por. np.: *coś spada na kogoś jak/niczym grom z jasnego nieba, ktoś zamienia się w słup soli, ktoś robi wielkie oczy, oczy wyszły na wierzch komuś, ktoś nie wierzy własnym oczom, ktoś patrzy jak cielę wół na malowane wrota*. Analiza stałych połączeń wyrazowych opisujących objawy zdziwienia dowodzi słuszności twierdzenia I. Nowakowskiej-Kempnej, iż centralnym elementem konceptualizacji zaskoczenia/zdziwienia w języku polskim jest związek *W x jakby piorun strzelił / uderzył, x stanął jak wryty*, ukazujący zaskoczenie jako siłę elektryczną uderzającą w człowieka i zatrzymującą jego aktywność. Pod wpływem tej siły u eksperymentera mogą wystąpić różnorodne objawy, m.in. fizjologiczne, behawioralne i ekspresyjne (w tej kwestii zob. także Szerszunowicz 2010: 326–328). Część sposobów obrazowania w porównaniu z jednostkami języka rosyjskiego i angielskiego jawi się jako specyficzna dla polszczyzny, np. asocjacja z rośliną wypuszczającą korzenie (*komuś nogi wrosły w ziemię*), przecieranie oczu (*przecierać oczy ze zdumienia*), jeżenie się włosów (*coś zjeżyło włosy na głowie*) czy długotrwałe wpatrywanie się w obiekt będący przyczyną zdziwienia (*ktos patrzy jak sroka w gnat*), (szerzej na temat konceptualizacji zdziwienia we frazeologizmach języka polskiego, rosyjskiego i angielskiego zob. w artykule Dzienisiewicz 2026).

3.1.2. Sposoby nazywania emocji z grupy zdziwienia w języku rosyjskim

Analiza rosyjskich opracowań leksykograficznych wskazuje, że centralne miejsce w zakresie nominacji zdziwienia w języku rosyjskim zajmuje rzeczownik удивление, definiowany jako ‘состояние, вызванное сильным впечатлением от чего-л. необычного, неожиданного, странного, непонятного; изумление’ (БТС). Wśród jednostek powielających sens zdziwienia należy również wymienić derywaty oraz wyrazy bliskoznaczne, takie jak imiesłów удивлённый czy przysłówek удивительно. W obrębie czasowników należących do tego gniazda słowotwórczego znajdują się formy удивлять oraz удивляться, a także zwrot frazeologiczny приводит (повергать) в удивление, które opisują proces wywoływania zdziwienia. W potocznym rejestrze języka rosyjskiego funkcjonują ponadto wyrazy bliskoznaczne o charakterze emocjonalnym, takie jak дивить (разг. ‘удивлять, поражать’ – БТС) oraz дивиться (разг. ‘удивляться, поражаться’ – БТС). Z grupą wymienionych leksemów ściśle powiązane są synonimiczne czasowniki i zwroty, które oznaczają

uczucia pokrewne zdziwieniu, lecz cechujące się większą intensywnością przeżycia²⁸. Do tej kategorii należą m.in. *изумить* ('привести в изумление; удивить' – BTC), *изумиться* ('прийти в изумление; удивиться' – BTC), *поразить* ('произвести сильное впечатление, сильно удивить, изумить' – BTC), *ошарашить* ('крайне удивить, поразить, озадачить' – BTC), *ошеломить* ('привести в замешательство, растерянность своей неожиданностью' – BTC) oraz *огорошить* (разг. 'поразить, озадачить чем-либо неожиданным; ошеломить' – BTC).

W zasobie leksykalnym języka rosyjskiego występują również jednostki wskazujące na intensywne stany kognitywne związane z brakiem rozumienia lub zaskoczeniem. Wśród czasowników należy wymienić jednostkę *озадачить*, definiowaną jako 'привести в замешательство, недоумение' (BTC), która oznacza wprowadzenie kogoś w stan konsternacji lub zakłopotania spowodowanego nieoczywistością określonej sytuacji. Podobną funkcję pełni czasownik *недоумевать*, rozumiany jako 'испытывать недоумение, находиться в состоянии недоумения' (BTC). W kategorii rzeczowników wyróżnić można natomiast leksem *недоумение*, definiowany jako 'состояние, вызванное непониманием, неясностью чего-либо' (BTC), odnoszący się do stanu umysłowego wywołanego niejasnością lub trudnością w interpretacji określonego zjawiska. Wymienione jednostki leksykalne, jakkolwiek nie odnoszą się bezpośrednio do emocji zdziwienia, wskazują na jego poznawczy komponent, który związany jest z brakiem rozumienia lub chwilową dezorientacją.

Różne znaczenia emocjonalne może z kolei wyrażać rzeczownik *ужас*, z reguły odnoszący się do uczuć wywoływanych przez bodźce, które są oceniane przez mówiącego jako nieprzyjemne i nieoczekiwane, jak np. oburzenie, zdenerwowanie, niepokój, strach czy trwoga – por. zn. 'крайнее изумление, негодование, расстройство и т.п., вызванное чем-л. неприятным, неожиданным'; użyty w funkcji orzeczenia, zyskuje zaś znaczenie: 'о положении, обстоятельствах, обстановке, вызывающих изумление или беспокойство, тревогу, страх' (BTC).

Podobnie jak polszczyzna, język rosyjski również dysponuje leksemami etykietującymi sytuacje, obiekty, osoby i sposoby wykonywania czynności budzących zdziwienie. Należą tu m.in. następujące jednostki: *удивительный, внезапный, дивный, диковинный, изумительный, невиданный, необыкновенный, необычный, поразительный, разительный, странный, чрезвычайный, чудный, чудесный, сенсационный, чудно, удивительно, поразительно, необычно, внезапность, уникально, необыкновенно, странно, смертельный* (трюк, номер).

Słowniki języka rosyjskiego rejestrują także czasowniki nazywające zaskakujące czynności, jak np. *отчудить*. Odrębną grupę tworzą czasowniki nazywające

²⁸ Jak wspomniano, leksemy *удивление* i *изумление* są jednakowe pod względem treści definicyjnej, lecz różnią się ze względu na stopień intensywności określanej przez nie emocji: *удивление* w rosyjskiej świadomości językowej jest semantyzowane jako stan emocjonalny powodowany przez dziwność, niezrozumiałość i niespodziewaność, a *изумление* rozumiane jest jako nazwa skrajnego lub wysokiego stopnia zdziwienia (Дорофеева 2002).

reakcje werbalne towarzyszące doświadczaniu zdziwienia, jak np.: *ахать, ойкать*. Analogicznie do języka polskiego ruszczyzna dysponuje również leksemami metaforycznymi odnoszącymi się do fizycznych i mentalnych przejawów zdziwienia. Należą do nich: *оглушить, ошеломить, обомлеть, одеревенеть, окаменеть, окостенеть, остолбенеть, оцепенеть, застыть, ошарашить, онеметь*.

Szeroko reprezentowane są ponadto frazeologizmy opisujące stan zdziwienia. Podobnie jak analogiczne jednostki występujące w polszczyźnie, wiele z nich wskazuje na związki semantyczne między zdziwieniem/zaskoczeniem a strachem i przerażeniem. Zob. np.: *диву даваться; глазам не верить; (от удивления) раскрыть рот (глаза); разинуть рот; таращить глаза; хлопать глазами; разводить (всплеснуть) руками; (от удивления) лицо вытянулось; глаза округлились у кого-л.; схватиться за голову; за волосы; вытаращить глаза; глаза квадратные; глаза к носу; шнифты полезли у кого; шары в кучу (или к носу) у кого; глаза на лоб лезут; как громом поразить (оглушить и т.п.); делать (большие, круглые, квадратные) глаза; челюсть отвисла, отвалилась; брови вздёрнулись, взметнулись; брови у кого-л. поехали вверх; глаза вышли из орбит; быть кому-л. в диковину; кровь стынет в жилах; как (точно, будто) обухом по голове (ударить); лишиться дара речи; быть в отпаде; моргать глазами; пожать плечами, плечом*.

Jak wynika z przedstawionego przeglądu, leksyka i frazeologia odnosząca się do zdziwienia w języku rosyjskim wykazuje istotne podobieństwo do odpowiadającej jej grupy wyrazów w języku polskim. Warto podkreślić, że metaforyczne sposoby opisu zdziwienia odnoszą się do zbliżonych pojęć, gdyż ukazują somatyczne objawy emocji oraz związane z nimi mechanizmy, takie jak porażenie siłą elektryczną, zdrętwienie czy wytężenie uwagi na zewnętrzne bodźce. Spostrzeżenie to odpowiada metaforycznym modelom zdziwienia opisanym przez A.D. Kozierienko, obejmującym zatrzymanie funkcjonowania (np. *как громом поразить (оглушить и т.п.)*), utratę samokontroli (np. *схватиться за голову*) oraz dysfunkcję rozumienia (np. *глазам не верить*) (Козеренко 2001).

3.1.3. Sposoby nazywania emocji z grupy zdziwienia w języku angielskim

Trzon leksykalno-semantycznego pola zdziwienia w języku angielskim tworzy leksem *surprise*, który niesie znaczenie uczucia spowodowanego przez coś nieoczekiwanego (por. 'the feeling caused by something unexpected happening' – CD). Istotny segment omawianej grupy stanowią wyrazy bliskoznaczne w stosunku do *surprise*, które zawierają składnik znaczeniowy dużej intensywności stanu emocjonalnego, takie jak: *amazement, astonishment* i *astoundment*. Wyrazy *amazement* i *astonishment*, oprócz konotowania większej intensywności przeżywanej emocji, różnią się

od rzeczownika *surprise* także innymi cechami: *amazement* wzbudza asocjacje z dezorientacją, oszołomieniem, zmieszaniem i zakłopotaniem, zaś *astonishment* implikuje krótką przerwę w świadomości i charakterystyczne reakcje ruchowe. Z kolei wyraz *wonder* łączy w sobie sens niespodziewaności, niezrozumienia oraz uznania dla pozytywnych cech obiektu będącego przedmiotem wyrażanego przez niego uczucia. Wskazane sensy oddawane są także przez formy czasownikowe – *to surprise*, *to amaze*, *to astound* oraz *to astonish*.

W zasobie leksykalnym języka angielskiego odnaleźć można również jednostki językowe, które – oprócz wyrażania intensywnych przejawów zdziwienia – sygnalizują współwystępujące stany emocjonalne, takie jak obawa, przyjemność, przykrość, szok czy niedowierzanie. Do leksemów rzeczownikowych należących do tej grupy zaliczyć można m.in.: *wonderment* – odnoszący się do zdziwienia połączonego z uczuciem przyjemności lub zachwyty, *shock* – oznaczający silną reakcję emocjonalną nacechowaną negatywnie, często powiązaną z przykrością lub traumą, *bewilderment*, *confusion*, *incredulity* – które wyrażają stan niedowierzania, zakłopotania bądź poznawczej dezorientacji. Osobną kategorię konstituują rzeczowniki odnoszące się do stanów będących rezultatem zdziwienia, jak np. *awe* – ‘a feeling of great respect sometimes mixed with fear or surprise’ (CD). Wśród czasowników wyrażających jednocześnie zdziwienie oraz inne stany emocjonalne wskazać należy: *to startle*, *to faze* – czasowniki sygnalizujące zdziwienie połączone z obawą lub niepokojem, *to shock* – wyrażający reakcję emocjonalną o nacechowaniu negatywnym, bliską przerażeniu lub smutkowi, *to stun*, *to flabbergast*, *to take someone aback*, *to leave someone dumbfounded* – wskazujące na intensywny szok i chwilową utratę zdolności reakcji, *to confound* – ‘to confuse and very much surprise someone, so that they are unable to explain or deal with a situation’ (CD).

Analogicznie do języka polskiego i rosyjskiego w języku angielskim występuje bogaty repertuar wyrazów i wyrażen etykietujących zjawiska i obiekty wzbudzające zdziwienie. Należą do nich: *surprise*, *surprising*, *surprisingly*, *amazing*, *amazingly*, *astonishing*, *astonishingly*, *kicker* (por. zn. ‘something surprising’ – CD), *shocking*, *astounding*, *astoundingly*, *dumbfounding*, *dumbfoundingly*, *staggering*, *staggeringly*, *stunning*, *stunningly*, *stupefying*, *stupefyingly*, *stupendous* (por. zn. wskazujące na uczucie przyjemności towarzyszące emocji opisywanej przez ten leksem: ‘very surprising, usually in a pleasing way, especially by being large in amount or size’ – CD), *stupendously*, *unbelievable*, *boggling* (por. zn. ‘extremely surprising and difficult to understand or imagine’ – CD), *eye-opener* (por. zn. ‘something that surprises you and teaches you new facts about life, people, etc.’ – CD), *eye-opening*, *eye-watering* (por. zn. ‘extremely surprising, because of being great in amount’ – CD), *flabbergasting*, *flabbergastingly*, *jaw-dropping*, *jaw-droppingly*, *mind-boggling* (por. zn. ‘extremely surprising and difficult to understand or imagine’ – CD), *mind-bogglingly*, *miraculous* (por. zn. ‘very effective or surprising, or difficult to believe’ – CD), *miraculously*, *world-shattering* (por. zn. ‘extremely surprising and important, often changing the

way you think about something' – CD), *thunderbolt* (por. zn. 'an announcement, event, or idea that is completely unexpected or shocking' – CD), *confoundingly*, *breathhtaking* (por. zn. 'extremely exciting, beautiful, or surprising' – CD), *breathhtakingly*, *earth-shaking* (por. zn. 'extremely important or very surprising' – CD), *earthshakingly*, *earth-shattering* (por. zn. 'extremely important, interesting, or surprising' – CD), *earth-shatteringly*, *gut punch* (por. zn. 'something that shocks and upsets you very much' – CD), *mind-bending* (por. zn. 'extremely confusing or surprising, or having a strong effect on your mind' – CD), *mind-bendingly*, *mind-blowing* (por. zn. 'extremely exciting or surprising' – CD), *mind-blowingly*, *startling* (por. zn. 'surprising and sometimes worrying' – CD), *startlingly*, *titillating* (por. zn. 'interesting and shocking' – CD), *titillatingly*.

Licznie reprezentowane są także frazeologizmy o funkcji nazywania emocji z grupy zdziwienia. Zob. np.: *a bolt from/out of the blue* ('something important or unusual that happens suddenly or unexpectedly' – CD), *stop dead in tracks* ('if you stop dead in your tracks, you stop suddenly because you are totally surprised or frightened' – CD), *raise eyebrows* ('someone who raises their eyebrows at something shows surprise or disapproval by the expression on their face' – CD), *rooted to the spot* ('if you are so shocked, surprised or scared that you are rooted to the spot, your reaction is so strong that you are unable to move' – CD), *struck dumb* ('if someone is struck dumb, they are unable to speak because they are so surprised, shocked or frightened by something' – CD).

Porównanie metaforycznych sposobów nazywania zdziwienia w języku angielskim, polskim i rosyjskim prowadzi do wniosku o ich podobieństwie w zakresie występowania w nich elementu siły elektrycznej (np. *a bolt from/out of the blue*), zatrzymania w miejscu (np. *stop dead in tracks*) i konwencjonalnych objawów somatycznych uczucia zdziwienia (np. *raise eyebrows*). Za konceptualizacje specyficzne dla języka angielskiego na tle polszczyzny i ruszczyzny należy uznać skojarzenia z zamrażaniem (*frozen with shock*), zatrzymaniem pociągu (*halt dead in tracks*), zdmuchnięciem osoby doświadczającej zaskoczenia (*blow someone away*), a także z przyłapaniem kogoś w niespodziewanym momencie, np. we wstydlivej sytuacji (*catch someone off guard*; *catch someone on the hop*; *catch someone with their pants/trousers down*; *catch someone napping*).

3.2. Składniowe i prozodyczne wykładniki zdziwienia w języku polskim, rosyjskim i angielskim

W nawiązaniu do wcześniejszych rozważań pragniemy skonstatować, iż w niniejszym opracowaniu przede wszystkim interesować nas będą nie sposoby nazywania zdziwienia, lecz środki służące do wyrażania tego stanu za pomocą języka. Odnosząc się do podziału sposobów wyrażania zaskoczenia w języku polskim dokonanego

przez I. Nowakowską-Kempną, należy zauważyć, że w procesie uzewnętrzniania zdziwienia za pomocą języka polskiego, rosyjskiego i angielskiego bardzo istotne znaczenie mają zarówno środki werbalne (leksemowe i składniowe), jak i parawerbalne (prozodyczne)²⁹. Środki prozodyczne obejmują takie zabiegi, jak akcentuacja zdań wykrzyknikowych i pytajno-wykrzyknikowych, wydłużanie samogłoski czy powtarzanie identycznych sylab w wykrzyknieniu (por. Nowakowska-Kempna 1995). Do środków składniowych zalicza się natomiast m.in. struktury wykrzyknikowe (np. *ovej!*; *no nieee!*), zdania wykrzyknikowe i pytajno-wykrzyknikowe (np. *Skądże znówu!?!; Ale heca!*), a także pytania ułomne (*Janek?*).

Obserwacje te korespondują z tezą, zgodnie z którą różnice semantyczne oraz emocjonalno-stylistyczne w wypowiedziach powstają w wyniku interakcji między składnią wypowiedzenia, zastosowanym słownictwem, intonacją a relacjami semantycznymi w kontekście sytuacyjnym. Emocjonalna ekspresja mowy stanowi rezultat współdziałania wszystkich poziomów systemu językowego – leksykalnego, składniowego oraz prozodycznego (Коврижкина 2014: 234). W literaturze przedmiotu podkreśla się ponadto, że w ramach wypowiedzi dialogowych relacje między składnią, słownictwem, intonacją a kontekstowymi powiązaniem semantycznymi mogą ulegać znaczącym przesunięciom. W niektórych wypadkach dominującą rolę pełnią elementy leksykalno-składniowe, w innych – intonacja, a w jeszcze innych – semantyczne zależności wypowiedzi w kontekście. Często obserwuje się zdania o identycznej strukturze leksykalno-syntaktycznej i intonacyjnej, które wyrażają odmienne znaczenia (Коврижкина 2014: 236).

Dalej omówione zostaną właściwości intonacyjne analizowanych konstrukcji językowych. W języku polskim podczas wypowiadania pytań następuje podwyższenie intonacyjne. W zestroju pytającym kończącym się wysoką antykadencją³⁰ występuje kontur rosnący, charakterystyczny dla intonacji w pytaniach rozstrzygnięcia oraz pytaniach o uzupełnienie z zabarwieniem emocjonalnym³¹. W wypadku antykadencji najwyższe tony uwidaczniają wyraz końcowy, co prowadzi do powstania akcentu muzycznego pełniącego funkcję składniową, która jest równoważna z funkcją zdaniowego akcentu dynamicznego. Por. (za: Dłuska 1976: 59–60): *Stefan zabrał kapelus /Jana?*. Dla zabarwionych emocjonalnie wypowiedzi orzekających

²⁹ Prozodia przynależy do kodu niewerbalnego, na który składają się znaki prozodyczne (intonacja, tempo mówienia, rytm, wysokość i barwa głosu, które towarzyszą dźwiękom mowy), kinetyczne (gesty, ruchy, mimika, która towarzyszy lub zastępuje mówienie) i proksemiczne (komunikacyjna istotność dystansu występującego między interlokutorami) (Skudrzykowa, Urban 2000: 82).

³⁰ Antykadencja stanowi sygnał niepełności, wskazuje, że komunikat wymaga uzupełnienia bądź wyjaśnienia (jest charakterystyczna dla zapytań i wezwań), podczas gdy kadencja jest wyrazem całości, zamknięcia (jest charakterystyczna dla zdań oznajmujących) (Dłuska 1976: 48).

³¹ W pozostałych typach pytań o uzupełnienie występuje kadencja (kontur opadający), ponieważ pytanie sygnalizowane jest już za pomocą wyrazu pytającego i nie jest konieczne wzmocnienie go za pomocą wskaźników intonacyjnych – por. <https://encyklopediateatru.pl/hasla/218/intonacja>; Danielewiczowa 1996: 26–27; Wąsik 1979: 34. Więcej na temat intonacji por. Dukiewicz 1978.

charakterystyczny jest natomiast kontur wznosząco-opadający, który odróżnia je od zdań oznajmujących wypowiedzianych bez zaangażowania emocjonalnego, cechujących się intonacją opadającą, np.: *On naprawdę to zrobił!* (Grzesiuk 1995: 168).

W języku angielskim w wypowiedzeniach wykrzyknikowych (*exclamations*) wyrażających zaskoczenie, gniew lub podekscytowanie wykładnikiem zdziwienia jest intonacja opadająca, np.: *How \odd!* (Wells 2006: 59–60; por. także: Rett, Murray 2013: 460). Również w interiekcjach (*interjections*) – zbliżonych do wypowiedzi wykrzyknikowych (*exclamations*) w rodzaju *Oh \good!*, *\Oh!*, *\Wow!*, *\Gosh!*, *\Great!* można zaobserwować intonację opadającą (Wells 2006: 64, 67). Z kolei w pytaniach rozstrzygnięcia (*Yes-no questions*) i w pytaniach będących powtórzeniami propozycji kontekstowej występuje intonacja wznosząca (Wells 2006: 45), np.: *Are you /serious?*. Również w tzw. *negative questions* o strukturze pytań rozstrzygnięcia, które wyrażają zdziwienie spowodowane niezgodnością między rzeczywistością a przekonaniami, stosowana jest intonacja rosnąca: *Haven't astronomers discovered a tenth /planet?* (= I thought that they had) (przykład za: Foley, Hall 2012: 210). Podobnie jak w języku polskim, dla pytań o uzupełnienie (*wh-questions*) typowa jest intonacja opadająca, np.: *When do you \leave?* (Wells 2006: 42). Jednakże w sytuacji, gdy pytanie o uzupełnienie wyraża szok lub zdziwienie, wypowiedziane jest ono z intonacją wznoszącą (Wells 2006: 43), np.: *Why did you choose /that?*. Intonacja rosnąca jest także charakterystyczna dla pytań o szyku zdania oznajmującego (*declarative question*). Ze względu na to, iż intonacja wznosząca nie jest typowa dla zdań oznajmujących, wzrostowi melodii towarzyszy wzbogacenie wypowiedzi o znaczenie niepewności, niedowierzania lub szoku. Zob. np.: *She got the /job?*; *He got /married?*; *They /loved it?*³². Kontur rosnący jest ponadto stosowany w pytaniach eliptycznych w rodzaju */Really?* */Has he?* (Wells 2006: 53).

Język rosyjski ogółem dysponuje siedmioma konstrukcjami intonacyjnymi, skrótowo określanymi mianem ИК (ros. *интонационные конструкции*) (Шведова 1980: 99; por. Korzeniewska 1973). Badaczki (Коврижкина 2014: 237; por. także Шведова 1980: 114, 115, 118) zauważają, że dla wyrażenia zdziwienia mogą zostać użyte konstrukcje ИК-2, ИК-3, ИК-4 i ИК-6. Konstrukcję ИК-2 stosuje się w zdaniach pytających ze słowem pytającym, np.: *Где² вы учитесь?* (przy ponownym pytaniu). Konstrukcja ИК-3 jest z kolei typowa dla zdań pytających niezawierających w swojej budowie słowa pytającego, np.: *Вы³ едете на экскурсию? Вы едете на экскурсию?*. Konstrukcja ИК-4 występuje w pytaniach ze spójnikiem *a* oraz w zdaniach pytających zawierających żądanie (tu: oczekiwanie reakcji lub komentarza), np.: *Что⁴? Вы не зна⁴ли об этом?*. Konstrukcja ИК-6 jest natomiast używana w zdaniach wyrażających zdziwienie połączone z oceną (np. krytyką), por.: *Почему⁶ он не отвечает?*. Konstrukcję tę można także zastosować do wyrażenia większego

³² Przykłady za: <https://opentext.ku.edu/amenglishpronunciation/chapter/intonation-the-melody-of-english/> (dostęp: 1.03.2025); Wells 2006: 36.

stopnia zaskoczenia: *Вот неожиданность!*. W zależności od stosunku mówiącego do bodźca możliwe są różne odcienie zaskoczenia i środki wyrazu, zarówno intonacyjne, jak i leksykalno-składniowe (więcej na ten temat zob. w opracowaniu Коврижкина 2014: 238).

3.3. Leksykalne i frazematyczne operatory zdziwienia w języku polskim, rosyjskim i angielskim

Jak już zaznaczono, oprócz środków składniowych oraz prozodycznych, do wyrażania zdziwienia mogą służyć także odpowiednie jednostki leksykalne i frazematyczne, które wymagają odrębnej analizy. Należą tutaj wyspecjalizowane systemowe operatory interakcyjne (o operatorach interakcyjnych zob. Awdiejew 2004) przyjmujące postać jednostek jedno- i wielowyrazowych, które odtwarzane są we względnie stałej formie w określonych sytuacjach komunikacyjnych, tj. tzw. reproduktów (zob. dalej)³³. Jak bowiem wskazują badacze interakcji werbalnej, w sposób wtórny rolę operatorów interakcyjnych mogą pełnić nacechowane leksemami dotyczące ideacyjnych części mowy, jak np. *babon, matoł, kurdupel, zapieprzyć, zwiąć, upierdliwy, zatulony, недоносок, бабушка, стырить, смотать, занудный, расклеенный*. Prymarnie pełnią one funkcję przedstawieniową, lecz równolegle – w tekstach – służą do wprowadzania aktów emotywno-oceniających (Awdiejew 2004: 94). W kontekście replik zdziwienia można wskazać na takie jednostki (pierwotnie odnoszone do płaszczyzny przedstawieniowej), jak *нопаразительно, mind-boggling* itp. Jednostki te określane są mianem operatorów formalnie zależnych, ponieważ wchodzą w formalne relacje z elementami wypowiedzi ideacyjnej, a ich funkcjonowanie jest zakotwiczone w strukturze składniowej zdań, w których występują (Awdiejew 2004: 94, 96). Należą tu także takie operatory zależne języka polskiego, pod względem formalnym uwikłane w strukturę wypowiedzi wykrzyknikowych i pytających, jak: *jak, ależ, ileż, to, ale, jaki, jakież, aż*³⁴, a także konstrukcja *aż dziw bierze / dziw bierze + że* zdanie / zdanie pytajnozależne ('to, o czym mowa, wywołuje zdziwienie mówiącego' – WSJP) oraz zależne komentarze metatekstowe, np. *słowo daje* ('może

³³ Warto w tym kontekście odnieść się do spostrzeżenia Lucyny Sopolnińskiej, która zauważa, że operatory ematywne, niezależnie od wyrażanej przez nie emocji, mogą przyjmować postać leksemów (*niestety*), frazemów (*o Boże*), morfemów fleksyjnych, morfemów słowotwórczych, struktur składniowo-prozodycznych (pytań), struktur leksykalno-składniowych i cech prozodycznych (Sopolińska 2006: 249).

³⁴ Por. definicje leksykograficzne przywołanych leksemów: *jak* 'mówiący wyraża zaskoczenie tym, że stopień tego, o czym mowa, jest tak duży' (WSJP), *ależ* 'mówiący nie sądził, że tak jest i jest bardzo zaskoczony tym, że tak jest' (WSJP), *ileż* 'mówiący wyraża zaskoczenie tym, że tego, o czym mowa, jest tak dużo' (WSJP), *to* 'nadawca wyraża zaskoczenie tym, że tak jest, bo nie sądził, że tak może być' (WSJP), *ale* 'mówiący nie sądził, że tak jest i jest zdziwiony tym, że tak jest' (WSJP), *jaki / jakież* 'mówiący wyraża zaskoczenie tym, że to, o czym mowa, ma daną cechę w tak dużym stopniu' (WSJP), *aż* 'wielkość tego, o czym mowa, jest tak duża, że mówiący się jej nie spodziewał i to zwróciło jego uwagę' (WSJP), *tylę* 'ilość lub wartość tego, o czym mowa, jest według mówiącego nietypowa w danych okolicznościach – zbyt mała lub bardzo duża' (WSJP).

służyć do wyrażenia zaskoczenia i dezaprobaty względem danego stanu rzeczy') czy *ten* ('nadawca wyraża swoje serdeczne zdumienie tym, jaki dany obiekt jest' – WSJP).

Z kolei w języku rosyjskim stosowane są m.in. operatory zależne w formie partykuł, np. *да, разве, неужели*, które są wykorzystywane w pytaniach z odcieniem zdziwienia i niedowierzania. Do operatorów zależnych pod względem formalnym należy odnieść również partykuły *ли, ль* (wzmacniają znaczenie zdziwienia, wątpliwości, niepewności wyrażane przez rzeczowniki, przysłówki i in.), *эк, эка, эко* (wzmacniają znaczenie zdziwienia, drwiny, niezadowolenia), *вот* (wzmacnia sens zdziwienia, rozczarowania, zachwytu i in., np. *вот это новость!*), *ишь* (np. *Ишь как побежал!*) i *вишь* (np. *Вишь как загордился*). Partykuła *наме* uzewnętrznia natomiast zdziwienie bądź potępienie. Funkcję operatorów formalnie zależnych pełnią też wtrącenia sygnalizujące zdziwienie mówiącego, takie jak: *странно сказать, странно, вообрази(те), представь(те) себе, подумай(те) только, видит бог*. Należy wyszczególnić również czasowniki, które oprócz zdziwienia mogą wyrażać także inne uczucia, np. *несу* (wyraża zdziwienie, niezadowolenie, oburzenie z powodu nieoczekiwanego pojawienia się, wyjścia itp. kogoś lub czegoś, np. *Кого ещё несёт нелёгкая; Чёрт (дьявол, бес) несёт гостей!* – BTC). Zdziwienie sygnalizują ponadto operatory przymiotnikowe *какой-то, какая-то, какое-то* (nazywają one budzące zdziwienie cechy obiektu, np. *Доклад у него какой-то непонятный* – BTC) oraz *каков, -а, -о*, stosowane w wypowiedzeniach wykrzyknikowych i pytających (np. *Каковы порядки! Каков хитрец!* – BTC).

Do zależnych operatorów zdziwienia wykorzystywanych w języku angielskim zaliczyć należy odtwarzalne elementy leksykalne stosowane w pytaniach, m.in. *the deuce, the hell, the heck, on earth* (np. *What the deuce / hell / heck do you think you're doing?*), a także m.in. przysłówek *even*, np. w zdaniu *I don't even know where it is*. Grupa ta obejmuje także wtrącenia w rodzaju *Lo and behold* (wyrażenie używane w wypowiedziach relacjonujących zaskakujące wydarzenia).

Operatory zdziwienia przybierają ponadto kształt frazemów interakcyjnych³⁵. W odróżnieniu od omówionej grupy operatorów zależnych jednostki te należy określić jako operatory formalnie niezależne, które wyróżniają się brakiem elastyczności gramatycznej. Z reguły występują one w postaci pojedynczych wyrazów lub frazemów, które wprowadzają własny sens interakcyjny dotyczący relewantnych składników sytuacji. Ich treść propozycjonalna zawarta jest zaś w sytuacji, której dotyczy ich użycie. Zob. np.: *i po krzyku, ale jaja, jak nie* (Awdiejew 2004: 96–99).

³⁵ W ramach koncepcji frazeologii nadawcy Wojciech Chlebda (2003) rozszerza pojęcie frazemu na wszelkie wielowyzrazowe konstrukcje językowe o charakterze odtwarzalnym. W świetle tego ujęcia zakres frazeologii nie ogranicza się li tylko do tradycyjnych połączeń metaforycznych, maksym czy przysłów, lecz obejmuje także kolokacje, wielowyzrazowe terminy czy pragmatemy (nazywane również zwrotami lub formułami konwersacyjnymi, stereotypowymi aktami mowy czy sytuacyjnymi sfrageologizowanymi zwrotami illokucyjnymi – por. Sułkowska 2023: 92), tj. utrwalone formuły konwersacyjne charakterystyczne dla przewidywalnych sytuacji komunikacyjnych, np. *ręce do góry, nic się nie stało* (Sułkowska 2023: 91–92.) (Виноградов 1977; por. Chlebda 2003: 18–20).

Nie sposób omówić wszystkich tego typu jednostek funkcjonujących w analizowanych językach, dlatego dalej przedstawiony zostanie przegląd ich reprezentatywnych przykładów.

W języku polskim frazemy wyrażające zdziwienie mogą m.in. przybierać formę fraz zdaniowych. Por. np.: *kto by pomyślał, kto by się spodziewał* ('używane dla wyrażenia przez mówiącego zaskoczenia wskazanym dalej lub wcześniej faktem' – WSJP), *gdzie się ktoś taki uchował* ('to jest zaskakujące, że osoba, o której mowa, nie zna czegoś, co powinno być jej od dawna dobrze znane, lub posiada rzadkie, niespotykane współcześnie cechy' – WSJP), *o co kaman* ('używane, gdy mówiący chce wyrazić swoje niezrozumienie lub zdumienie w danej sytuacji' – WSJP).

Stosunkowo szeroko reprezentowane są także odtwarzalne frazy czasownikowe oraz zdaniowe, np.: *co ktoś zrobił najlepszego* ('używane w sytuacji, gdy mówiący chce wyrazić swoje zaskoczenie czymś lub własnym postępowaniem, które ocenił negatywnie' – WSJP), *ktoś upadł na głowę / ktoś upadł na łeb / ktoś upadł na mózg / ktoś się z głupim widział / ktoś się z głupim na łby pozamieniał / ktoś się z głupim na rozum zamienił* ('wyraża zaskoczenie, zdziwienie z powodu tego, co zostało powiedziane lub co ktoś zrobił, oraz przekonanie, że nie mógł tak zrobić nikt, kto myśli tak jak inni ludzie i prawidłowo analizuje rzeczywistość' – WSJP), *ktoś chyba się nie mył* ('wyraża zaskoczenie, zdziwienie z powodu tego, co zostało powiedziane lub co ktoś zrobił, oraz przekonanie, że nie mógł tak zrobić nikt, kto myśli tak jak inni ludzie i prawidłowo analizuje rzeczywistość' – WSJP), *co robi tutaj ktoś/coś / co robi tu ktoś/coś* ('używane w sytuacji, gdy mówiący chce wyrazić swoje zaskoczenie obecnością kogoś lub czegoś w danym miejscu lub dezaprobatę wobec tego faktu' – WSJP), *jak ktoś/coś mógł/mogło zrobić coś* ('używane w sytuacji, gdy mówiący chce wyrazić zdziwienie i krytyczną ocenę tego działania lub stanu, o którym mowa' – WSJP), *ktoś pierwsze słyszy* ('używane, gdy ktoś chce powiedzieć, że nie wie nic o tym, o czym mowa, jest to dla niego nowość lub zaskoczenie' – WSJP), *coś staje na głowie* ('coś zmienia się nagle w taki sposób, że w stosunku do tego, jakie było przedtem, staje się zupełnie niepodobne pod względem zwyczajowo panujących zasad, ustalonego porządku, a nawet stało się przeciwieństwem tego' – WSJP), *coś się w głowie nie mieści komuś / coś się w pale nie mieści komuś* ('ktoś nie może w coś uwierzyć' – WSJP). Polszczyzna dysponuje również frazami czasownikowymi o charakterze przekleństw: *niech kogoś/coś diabli porwą / niech kogoś/coś diabli wezmą / niech kogoś/coś lichy porwie / niech kogoś/coś lichy weźmie, niech kogoś/coś gęś kopnie / niech kogoś/coś kaczka kopnie, niech kule biją kogoś*.

Słowniki polszczyzny rejestrują także liczne frazy wykrzyknikowe. Konstrukcje te są wieloznaczne, ponieważ oprócz wyrażania sensu zdziwienia mogą odnosić się do innych domen emocjonalnych w zależności od kontekstu oraz zastosowanego konturu intonacyjnego wypowiedzi (uwaga ta odnosi się również do wielu operatorów języka rosyjskiego i angielskiego). Zob. np.: *dziwna rzecz* 'używane jako wyraz

zdziwienia lub zaskoczenia czymś' (WSJP), *nie może być* 'używane w sytuacji, gdy mówiący chce podkreślić swoje zdumienie i zaskoczenie czymś' (WSJP), *co widzę / co ja widzę* ('używane w sytuacji, gdy ktoś chce wyrazić zaskoczenie, zdziwienie lub radość z powodu ujrzenia czegoś' – WSJP), *kogo widzę / kogo ja widzę* ('używane w sytuacji, gdy ktoś chce wyrazić zaskoczenie, zdziwienie lub radość z powodu ujrzenia lub spotkania jakiejś osoby' – WSJP), *słyszane rzeczy / słyszane to rzeczy* (+ *żeby* ZDANIE) ('używane dla wyrażenia oburzenia lub zdziwienia' – WSJP), *ja piernicę / ja cię piernicę* ('używane dla wyrażenia zaskoczenia lub zdziwienia tym, o czym mowa' – WSJP), *ja cię kręcę* ('używane dla wyrażenia zaskoczenia lub zdziwienia tym, o czym mowa' – WSJP), *ja pierdolę / ja pierdzielę* (wulgaryzm – 'używane dla wyrażenia zaskoczenia lub zdziwienia tym, o czym mowa' – WSJP), *nie do wiary* ('używane w sytuacji zaskoczenia, zdziwienia i niedowierzania' – WSJP), *wszelki duch / wszelki duch Pana Boga chwali, o święta naiwności / święta naiwności* ('używane jako wyraz zdziwienia tym, jak bardzo ktoś jest naiwny' – WSJP), *nie może być* ('używane w sytuacji, gdy mówiący chce podkreślić swoje zdumienie i zaskoczenie czymś' – WSJP), *coś takiego* (używane dla wyrażenia zaskoczenia i niedowierzania wobec tego, o czym mówiący właśnie się dowiedział – WSJP), *coś podobnego* (używane w sytuacji, gdy mówiący chce podkreślić swoje oburzenie lub zaskoczenie tym, o czym jest mowa – WSJP), *co (ja) widzę* ('używane w sytuacji, gdy ktoś chce wyrazić zaskoczenie, zdziwienie lub radość z powodu ujrzenia czegoś' – WSJP), *masz babo placek / masz ci los / masz diable kubrak / masz diable kaftan* (archaiczne – 'używane w sytuacji, gdy mówiący chce wyrazić zaskoczenie z powodu nagłego znalezienia się w niepożądaney i kłopotliwej sytuacji' – WSJP), *ładne kwiatki / łąda historia / ładny gips* ('używane w sytuacji, gdy mówiący chce wyrazić swoje nieprzyjemne zaskoczenie tym, o czym mowa' – WSJP), *u Boga Ojca* ('używane w sytuacji, gdy ktoś chce wyrazić swoje zdumienie i zaskoczenie' – WSJP), *oho ho / oho, ho* ('używane do uzewnętrznienia reakcji nadawcy na jakieś nietypowe, zaskakujące lub zadziwiające zdarzenie lub sytuację' – WSJP), *mój Boże / Boże, Boże / Boże drogi / Boże jedyny / Boże kochany / Boże święty / Boże ty mój / Boże wielki / miły Boże / mocny Boże / o Boże* ('używane dla wyrażenia różnych stanów emocjonalnych' – WSJP), *na Boga / na miły Bóg* ('używane dla wyrażenia różnych stanów emocjonalnych' – WSJP), *no wiesz / no wiecie / no wie pan / no wie pani* ('forma wyrażenia oburzenia lub zaskoczenia tym, co ktoś inny zrobił lub powiedział' – WSJP), *nie mów* ('używane jako wyraz zdumienia i niedowierzania' – WSJP), *o la, la* ('używane dla wyrażenia zachwyty lub zaskoczenia' – WSJP), *świat się kończy* ('używane dla podkreślenia kompletnego zaskoczenia i oburzenia tym, o czym jest mowa' – WSJP), *koniec świata* ('używane dla podkreślenia zaskoczenia lub oburzenia tym, o czym jest mowa' – WSJP), *wielkie nieba* ('używane dla podkreślenia zdumienia lub przerażenia' – WSJP), *do/u licha / tam do licha* ('przekleństwo' – WSJP), *Matko Boska / matko jedyna / Matko Przenajświętsza / Matko Święta / matko i córko* ('używane w sytuacji wzburzenia emocjonalnego' – WSJP), *Jezu Chryste / Chryste Panie* ('uży-

wane dla wyrażenia różnych stanów emocjonalnych – WSJP), *rany boskie* / *rany Julek* / *rany koguta* (‘używane w sytuacji wzburzenia emocjonalnego’ – WSJP), *bez jaj* (‘używane, gdy mówiący chce wyrazić niedowierzanie i podejrzewa, że rozmówca żartuje’ – WSJP), *kto widział* / *kto to widział* / *kto to słyszał* (‘używane jako wyraz oburzenia mówiącego tym, o czym jest mowa w towarzyszącym zdaniu’ – WSJP). Inne jednostki notowane przez A. Awdiejewa (2004) obejmują: *Jezu!*, *Jezus Maria!*, *Jejku!*, *Ale jaja!*, *Ja cię!*. Spotykane są także ekspresywne wykrzykniki o charakterze wulgarnym, np. *kurczę blade*, *kurczę pieczone*.

Poza tym można wyodrębnić reprodukt w postaci wykrzykników. Zob. np.: *fiu* (‘wyraz naśladujący gwizd, służący do wyrażania podziwu, czasem z domieszką niedowierzania’ – WSJP), *fi* / *fi fi* (‘wyraz służący do wyrażania niedowierzania lub podziwu’ – WSJP), *jej* (‘wyraz służący do uzewnętrzniania zdziwienia lub zniecierpliwienia’ – WSJP), *WTF* / *wtf* (‘używane dla wyrażenia silnych emocji, zdziwienia lub złości’ – WSJP), *laboga* / *olaboga* (‘wyraz służący uzewnętrznieniu emocjonalnej reakcji nadawcy na coś’ – WSJP), *nie mogę* / *ja nie mogę* / *no, nie mogę* (‘używane w sytuacji, gdy mówiący chce podkreślić swoje zniecierpliwienie lub zaskoczenie w danej sytuacji’ – WSJP), *masz* / *a tu masz* / *no i masz* (‘używane jako reakcja w sytuacji, gdy osoba mówiąca dowiedziała się czegoś zaskakującego i nieprzyjemnego dla niej’ – WSJP), *zmiłuj się* (‘używane dla wyrażenia zaskoczenia, zaniepokojenia lub napomnienia’ – WSJP), *ach* (‘wyraz służący do uzewnętrznienia emocjonalnej reakcji nadawcy na coś’ – WSJP), *och* (‘wyraz służący do uzewnętrznienia emocjonalnej reakcji nadawcy na coś’ – WSJP), *o* / *oo* / *ooo* (‘mówiący zdziwił się lub coś go oburzyło’ – WSJP), *ach*, *ajajaj*, *ale*, *ależ*, *jejku*, *łał*, *o rety*, *przebóg*, *rany*, *rety*, *Coo?*, *No nieee!*, *O, rety!*, *Rany Boskie!* (Nowakowska-Kempna 1995).

Produktywnym sposobem wyrażania zdziwienia jest także operator wypowiedzeń pytajnych *jak to* (‘mówiący wyraża zdziwienie, bo nie rozumie, dlaczego tak jest, ponieważ na podstawie tego, co wie, oczekiwał, że będzie inaczej’ – WSJP) i modyfikator deklaratywności *jakże to* / *jakżeż to* i *jakżeż*.

Opracowania słownikowe notują ponadto czasownikowe sygnały zdziwienia, takie jak: *Proszę?* (‘słowo wyrażające zaskoczenie z jakiegoś powodu’ – WSJP), *piórkuję* (‘słowo wypowiedziane przez kogoś, kto chce wyrazić swoje zdziwienie’ – WSJP), *żartuje pan!* / *pan (chyba) żartuje! nie żartuj!* (‘mówić rzeczy nieprawdziwe lub takie, które mogą świadczyć o tym, że mówiący lekceważy lub uważa za nieprawdziwe sytuacje, których dotyczy jego wypowiedź’ – WSJP).

Podobnie jak w polszczyźnie, w języku rosyjskim w funkcji operatorów emocji z grupy zdziwienia szeroko wykorzystywane są frazy wykrzyknikowe. Zob. np.: *вот что*, *вот [оно] что*, *вот как*, *вот [оно] как* (‘употр. для выражения удивления, обычно при получении каких-л. неожиданных сведений, при обнаружении или уяснении чего-л. неожиданного’ – БТС), *Что бы вы думали?* (‘выражение удивления: *подумать только, надо же*’ – БТС), *Не зная (знает), что (и) подумать* (‘выражает крайнее удивление,

недоумение по какому-л. поводу' – БТС), *Ни фиги себе!* ('возглас удивления, изумления' – БТС), *Так и сел!* (о крайнем удивлении – БТС), *Что я слышу!* ('возглас удивления услышанным' – БТС), *Ни хрена себе!* (*грубо*. 'употр. для выражения крайнего удивления' – БТС), *Вот так история!* ('выражение удивления по поводу чего-л.' – БТС), *Вот так штука* ('выражает удивление' – БТС), *Вот так клюква!* ('восклицание, выражающее удивление по поводу какой-л. неприятной неожиданности' – БТС), *Вот (это) мило!* ('выражает удивление, недоумение' – БТС), *Цирк (разг.* 'выражает удивление, недоумение при обнаружении чего-л. нелепого, несуразного и т.п.' – БТС), *Цирк (разг.* 'о каком-л. нелепом, смешном событии, факте, вызвавшем у говорящего удивление своей несуразностью' – БТС), *Надо же! / Ведь надо же!* ('восклицание, выражающее удивление, изумление' – БТС), *Ничего себе* ('выражает изумление, крайнее удивление' – БТС).

Kolejną grupę tworzą wykrzykniki i frazy wykrzyknikowe mogące realizować odcienie emocjonalne związane z różnymi domenami. Por. np.: *ужас* (oburzenie), *мамочка / мамочки мои* (przerażenie), *атас* (zachwyt), *Матерь божья!* (zachwyt), *(Ну) ты даёшь! / Во даёт (дают)!* (zachwyt), *Чёрт его знает* (niezadowolenie, oburzenie), *Батюшки (мои)!* / *батюшки-светы!* / *Матушки (мои)!* / *Матушки светы!* (strach, radość), *Мать честная!* (radość, strach, зłość), *Что (я) вижу!* (radość, гнев), *Ёлки зелёные / Ёлки-моталки* (niezadowolenie), *постой(те) / подожди(те)* (niezgoda), *Только подумай(те)!* (zachwyt), *однако* (oburzenie), *Вот тебе (те) раз!* (rozczarowanie), *Вот так номер!* (dezaprobata, zachwyt), *Что за вид!* (oburzenie), *Сатана меня (его, её, нас, их) возьми* (niezadowolenie, oburzenie), *Ну и ну! / ай да ну!* (dezaprobata), *колоссально* (zachwyt), *здравствуй(те)!* (niezadowolenie), *Привет!* (niezgoda, ironia), *Здравствуйте, я ваша тётя!* (dezaprobata, drwina), *Господи! / ах ты, господи! / господи боже мой!* (zachwyt, niezadowolenie), *Чудо* (zachwyt), *Не может быть!* (niedowierzenie, wątpliwość), *Прикол* (zachwyt), *Фантасмагория!* (zachwyt), *Виданное ли это дело?* (dezaprobata), *ой-ой / ой-ой-ой* (zachwyt), *Боже праведный!* (strach, niezadowolenie), *ого* (zachwyt, aprobata), *ох* (zachwyt), *Милое дело* (oburzenie), *Блин* (rozgoryczenie, przykrość), *ах* (strach, oburzenie, zachwyt), *Мама дорогая* (strach), *ну и народ!* (dezaprobata), *фу-ты / фу-ты / ну-ты* (poirytowanie), *хо / хо-хо* (ironia, zachwyt, żal), *Господи боже мой!* (zachwyt, rozgoryczenie), *Боже / Боже (ты) мой!* / *Боже милостивый (милосердный, праведный)!* (oburzenie, zachwyt). Język rosyjski dysponuje ponadto operatorami w formie fraz zdaniowych, np.: *Как вам (это) понравится* (wyraża zdziwienie, oburzenie, zdenerwowanie), oraz przysłówków, jak np. *каково* (wyraża zdziwienie, zachwyt, oburzenie i in.) czy *откуда* (wyraża zdziwienie, protest, zaprzeczenie).

Podobnie jak jednostki języka polskiego i rosyjskiego, angielskie operatory zdziwienia najczęściej obejmują wykrzykniki, frazy wykrzyknikowe i frazy zdaniowe. Analogicznie do wspomnianych wyżej języków, jednostki te są silnie uzależnione

od kontekstu i mogą wyrażać wiele emocji, m.in. niedowierzanie, a także różnorodne uczucia pozytywne i negatywne. Użycie niektórych z nich jest ograniczone terytorialnie, gdyż stosuje się je wyłącznie w jednej odmianie języka angielskiego, bądź mają charakter archaiczny. Por. np.: *Wow!*, *Oh my gosh / Oh my God*, *My goodness*, *You're joking!* / *You must be joking!*, *You don't say!*, *Oh, come on!*, *You gotta be kidding me!*, *No way!*, *(upon) my word!* (zaskoczenie), *(well) I'll be damned!* (silne zdumienie), *accha* (zaskoczenie lub radość), *ay* (smutek, zaskoczenie lub gniew), *begorrah / begorra* (zaskoczenie; charakterystyczne dla irlandzkiej odmiany angielszczyzny), *bejabbers* (zaskoczenie; charakterystyczne dla irlandzkiej odmiany angielszczyzny), *bejesus* (zaskoczenie; charakterystyczne dla irlandzkiej odmiany angielszczyzny), *bless my soul!* / *bless me!* / *well I'm blessed!* (zaskoczenie), *blimey* (zaskoczenie), *by gum!* (zaskoczenie), *cor* (zaciekawienie, podziw, zaskoczenie), *cor blimey!* (zaskoczenie lub gniew), *crikey* (zaskoczenie), *cripes* (zaskoczenie), *crumbs* (zaskoczenie, obawa), *egad / egads* (zaskoczenie, gniew), *gad / ye Gads / Gads / by Gad* (zaskoczenie, gniew), *gee* (zaskoczenie, entuzjizm; charakterystyczne dla amerykańskiej odmiany angielszczyzny), *gee whiz* (entuzjizm), *glory* (zadowolenie), *Gordon Bennett* (gniew), *gosh* (ogólnie: silne uczucia), *gracious* (zaskoczenie), *gramercy / gramercies* (podziękowanie lub wyraz zdziwienia), *hallelujah* (zaskoczenie lub zadowolenie), *heavens (above)!* / *good heavens!* (zdziwienie lub gniew), *hell's bells / hell's teeth* (gniew lub zdziwienie), *hold on* (dezorientacja lub zaskoczenie), *I can't even* (szok, gniew, rozczarowanie, dezorientacja), *I'll be a monkey's uncle!* (silne zdziwienie), *I'll be blowed!* / *blow me* (silne zdziwienie), *I'll be jiggered* (zaskoczenie), *imagine* (szok lub zaskoczenie), *jeepers / jeepers creepers* (zaskoczenie), *jeez / geez* (zaskoczenie lub inna silna emocja), *by jingo* (zaskoczenie), *by Jove* (zaskoczenie), *you have (got) to be kidding / you must be kidding* (silne zdumienie), *la* (zaskoczenie lub gniew), *lawks* (zaskoczenie), *no way!* (zaskoczenie), *omg* (zaskoczenie lub ekscytacja), *shut the front door!* (zaskoczenie), *stone the crows!* / *stone me* (zaskoczenie), *strewth* (zaskoczenie lub rozczarowanie), *that beats everything / that beats all* (silne zdumienie), *That's a new one on me* (zaskoczenie), *wonders never cease* (zdziwienie), *words fail me* (zaskoczenie, szok), *you don't say!* (zaskoczenie). Należą tutaj także wykrzyknienia o charakterze wulgarnym wyrażające zaskoczenie lub gniew, np. *No shit!*, *Shit!*. Angielskie frazemy zdziwienia przybierają także formę wypowiedzeń pytających, np.: *Really?*, *Oh, really?*, *Are you kidding?*, *Are you for real?*, *For real?*, *Who would've thunk it?*.

Analiza przywołanych operatorów – zwłaszcza wykrzykników oraz fraz wykrzyknikowych – pozwala stwierdzić, że w zależności od kontekstu komunikacyjnego mogą one odwoływać się do różnych domen emocjonalnych, m.in. zaskoczenia, zdziwienia, niedowierzania, szoku, zadowolenia, gniewu czy oburzenia. Niekiedy wachlarz reakcji emocjonalnych jest bardzo szeroki i dopiero analiza kontekstu użycia poszczególnych operatorów oraz zastosowanej intonacji może naprowadzić na wartość realizowanego przez nie aktu mowy. Należy również

wskazać na wydźwięk humorystyczny, który jest charakterystyczny dla części przytoczonych jednostek, np. *masz babo placek, matko i córko, мама дорогая, shut the front door*. Spotykane są ponadto jednostki wykorzystujące w swojej budowie wulgaryzmy, jak np. *ja pierdolę!, no shit!*. Operatory formalnie niezależnie mogą także stanowić przywołanie osób boskich, np. *Jezus Maria!, Боже милостивый!, bejesus*.

4. Repliki zdziwienia jako akty mowy

Przedmiotem analizy w niniejszej monografii są repliki dialogowe wyrażające emocje z grupy zdziwienia, określane przez nas mianem replik zdziwienia. Repliki dialogowe rozumiane są tutaj jako wypowiedzi interlokutorów realizowane w obrębie wymiany dialogowej. Istotną cechą tych wypowiedzi jest to, iż są one niesamodzielne pod względem semantycznym, a całość znaczeniową stanowi jedynie ich kompleks (Skudrzykowa, Urban 2000: 25). Repliki zdziwienia są z reguły reakcją na poprzedzające je wypowiedzi innych partnerów wymiany dialogowej lub na wydarzenia percypowane przez mówiącego. Jednocześnie mogą one inicjować kolejne wypowiedzi w ramach prowadzonej konwersacji, co uzasadnia traktowanie ich jako replik kontynuujących.

Podstawowym zadaniem, jakiego wymaga analiza pragmatyczna replik wyrażających zdziwienie, jest ich scharakteryzowanie jako aktów mowy, definiowanych jako akty komunikacyjne stanowiące najmniejsze jednostki porozumiewania się za pomocą języka, które realizują intencję mówiącego oraz służą do dokonywania określonych czynności³⁶ (Skudrzykowa, Urban 2000: 11; Szczepankowska 2011: 10–11). Działanie to umożliwi wyznaczenie ram opisu ich właściwości szczegółowych. Ogląd zgromadzonego materiału empirycznego prowadzi do wniosku, że jednoznaczne określenie typu aktu mowy reprezentowanego przez repliki zdziwienia nie jest zadaniem łatwym. Twierdzimy przy tym, że dotychczasowe próby podejmowane przez nas w tym zakresie zawierały uchybienia i były wynikiem zbyt powierzchownej interpretacji rozpatrywanych zjawisk pragmatycznych. Trudności interpretacyjne spowodowane są, z jednej strony, dużą różnorodnością formalnych realizacji badanych wypowiedzi, z drugiej zaś – szerokim spektrum pełnionych przez nie funkcji pragmatycznych równoległe do funkcji wyrażania zdziwienia.

Jednym z celów niniejszych rozważań jest zatem częściowa rewizja wcześniejszych ustaleń dotyczących aktów mowy realizowanych przez repliki wyrażające zdziwienie, które przedstawiliśmy w naszych poprzednich opracowaniach poświęconych omawianej problematyce. Formułowaliśmy wówczas tezę, że rozpatrywane repliki,

³⁶ Należy przy tym podkreślić, że w niniejszym opracowaniu będziemy posługiwać się pojęciem aktu mowy w znaczeniu rozszerzonym, obejmującym także werbalne działania interakcyjne, których podstawowa funkcja nie sprowadza się do realizowania aktu illokucyjnego w myśl koncepcji J.R. Searle'a, lecz na wyrażaniu sensu modalno-emotywnego, który jest rekonstruowany w ramach konkretnego układu interakcyjnego (zob. dalej).

niezależnie od formy językowej, z jednej strony pełnią funkcję pośredniego konstataowania zdziwienia mówiącego (w interpretacji: *Informuję, że jestem zdziwiony, że X*; np. *To dzisiaj?* rozumiane jako *Informuję, że jestem zdziwiony, że to dzisiaj*), z drugiej zaś – wyrażają samo zdziwienie za pomocą środków prozodycznych, składniowych czy leksykalnych (zob. Dzienisiewicz 2024a, 2024b, 2024c).

W wyniku pogłębionej analizy materiału oraz zapoznania się z odmiennymi stanowiskami na temat werbalizacji zdziwienia doszliśmy jednak do wniosku, iż nasz dotychczasowy pogląd wymaga doprecyzowania. O ile bowiem podtrzymujemy, że analizowane wypowiedzi niewątpliwie służą do wyrażania zdziwienia, o tyle przypisywanie im funkcji pośrednich konstatywów – rozumianych jako akty mowy, które informują rozmówcę o odczuwaniu zdziwienia przez mówiącego i konstatają ten stan emocjonalny – nie w pełni oddaje ich właściwą naturę komunikacyjną³⁷. Przedmiotowa kwestia zostanie szczegółowo omówiona w dalszej części niniejszego rozdziału.

4.1. Wyrażanie *contra* konstataowanie zdziwienia

Punktem wyjścia do sformułowania naszego stanowiska odnośnie do statusu rozpatrywanych replik są poglądy Jessicy Rett dotyczące angielskich zdań wykrzyknikowych (*sentence exclamations*) w rodzaju (*Wow,*) *John arrived on time!* (Rett 2011: 413). Autorka ta twierdzi, że zdania te wykazują zarówno cechy aktów asertywnych, jak i ekspresywnych: są asercją zawartą w ich treści propozycji p³⁸ oraz wyrażają odczucie mówiącego, że p narusza jego oczekiwania. W przytoczonym zdaniu pro-

³⁷ Odnotujmy jednak, że w literaturze przedmiotu funkcjonują ujęcia, które traktują wypowiedzenia wykrzyknikowe (*exclamatives*) wyrażające takie emocje, jak zdziwienie czy zaskoczenie, jako specyficzny typ asercji konstatających stan emocjonalny mówiącego (tzw. *emotive assertions*). Przykładowo, zdaniem Andreasa Trotzke i Anastasii Giannakidou wypowiedzenie *How fast he ran!* jest równoważne asercji *I am amazed by how fast he ran*. Badacze utrzymują zatem, że asercje emotywne odpowiadają asercjom, które zawierają w swojej treści jawne predykaty typu *być zdumionym* lub *być zaskoczonym* (Trotzke, Giannakidou 2025: 25–26). Pogląd ten jest zbliżony do propozycji Guiraud i in. 2011, którzy postulują analizę aktów ekspresywnych jako szczególnego rodzaju aktów asertywnych, w których treść propozycjonalna dotyczy stanu psychicznego mówiącego. W tym duchu utrzymuje się również, że znaczenie ekspresywne wykrzyknień stanowi treść, o której mówi wypowiedź (Villalba 2017; Trotzke, Villalba 2020), a same wykrzyknienia jednocześnie realizują komponent asercyjny oraz ekspresywny aktu mowy (Villalba 2024). W dalszej części pracy argumentujemy jednak, że w badanych przez nas replikach stan mentalny mówiącego nie jest wyrażany jako asercja, zaś informacja o zdziwieniu nie stanowi treści propozycjonalnej wypowiedzi. Jakkolwiek odbiorca jest w stanie rozpoznać zdziwienie mówiącego, nie świadczy to o tym, że sens ten ma charakter konstatacji. Jest on bowiem rezultatem inferencji, a nie elementem treści, o której mówi wypowiedź. W analizowanych replikach zdziwienie pełni zatem funkcję sygnału interakcyjnego, który wskazuje na naruszenie oczekiwań mówiącego, nie stanowi zaś przedmiotu konstatacji.

³⁸ Zgodnie z definicją propozycja to „logiczno-semantyczna zawartość wypowiedzi, wyrażenie predykatowo-argumentowe, które zawiera dwa składniki: – składnik referencyjny (referencję), to znaczy wskazanie na osobę lub przedmiot, o których nadawca aktu chce coś powiedzieć; – oraz składnik predykatywny (orzekający), określający to, co nadawca aktu chce o przedmiocie powiedzieć” (Polański 1993: 113).

pozycją (ang. *at-issue content*, *non-projective content*) jest informacja o przyjeździe Johna na czas, zaś komponent ekspresywny, stanowiący treść naddaną (interakcyjną) w stosunku do propozycji (ang. *not-at-issue content*, *projective content*³⁹), wyraża zdziwienie spowodowane przyjazdem Johna na czas, ponieważ mówiący nie oczekiwał, że tak się stanie⁴⁰ (zob. Rett 2021: 305; por. także Rett Sturman 2021: 1).

Rozważania na ten temat autorka snuje także w artykule napisanym wspólnie z Sarą E. Murray pt. *A semantic account of mirative evidentials*. Badaczki konstatują, iż rozpatrywane przez nie wypowiedzi wykrzyknikowe różnią się od asercji zdziwienia tym, że:

- 1) nie można zaprzeczyć wyrażonym w nich emocjom (tj. nie można powiedzieć: *No, you're not surprised that John arrived on time*) – możliwe jest jedynie zaprzeczenie ich treści propozycjonalnej: *No, John didn't arrive on time*;
- 2) nie można zastosować w stosunku do nich negacji i innych operatorów zdaniowych bądź operatorów warunkowych prawdziwości (np. (*Wow,*) *John didn't arrive on time!*);
- 3) nie można łączyć ich z innymi rodzajami odcieni illokucyjnych (ang. *illocutionary mood*), np. z intonacją pytającą (np. *Where did John arrive on time!*)⁴¹ (Rett, Murray 2013: 455).

Należy przy tym zwrócić uwagę na istotne rozróżnienie dokonywane przez badaczy w kontekście szeroko rozumianych znaczeń naddanych (*not-at-issue content*), które nie składają się na treść propozycjonalną (*at-issue content*) wypowiedzi. Operatory miratywności i inne środki wyrażania emocji, jak np. angielski leksem *alas*, uznawane są bowiem za specjalny rodzaj treści naddanych, który określany jest mianem treści illokucyjnej (*illocutionary not-at-issue*), podczas gdy informacje dodane do treści propozycjonalnej w postaci zdań podrzędnych (względnych) trak-

³⁹ Treść naddaną tworzą konwencjonalne implikatury i niektóre presupozycje. Presupozycjami nazywane są wnioski logiczne wynikające ze znaczenia predykatu (por. hasło „presupozycja” w: Szczepankowska 2011: 117; o propozycjach i implikaturach zob. także Gazdar 1979). Implikaturami konwersacyjnymi są natomiast treści semantyczne i pragmatyczne, które nie są bezpośrednio zawarte w strukturze leksykalnej i gramatycznej wypowiedzi, lecz są wyprowadzane pośrednio dzięki różnym procesom wnioskowania. W odróżnieniu od presuponowania proces implikowania konwersacyjnego ma charakter twórczy i może prowadzić do różnych rezultatów w zależności od wykorzystanych informacji oraz operacji logicznych (Awdziejew 1987: 69).

⁴⁰ Tendencja do ujmowania znaczenia w postaci dwuskładnikowej, tj. jako treść propozycjonalną wypowiedzi oraz intencję naddaną, jest charakterystyczna również dla innych koncepcji semantycznych i pragmatycznych. W tej kwestii zob. np. prace Potts 2005, Simons i in. 2010, Murray 2010, Ander-Bois i in. 2010.

⁴¹ Zbliżone podejście S.E. Murray prezentuje w opracowaniu poświęconym kategorii ewidencjalności i strukturze aktów mowy. Badaczka proponuje wydzielenie w wypowiedziach wyrażających ewidencjalność komponentu *at-issue content* (rozumianego jako treść propozycjonalna wypowiedzi) i składnika *not-at-issue content* (rozumianego jako treść naddana wyrażająca ewidencjalność). Podobnie jak J. Rett, autorka uważa, że treść propozycjonalna wypowiedzi ewidencjalnych może zostać zanegowana, podczas gdy treść naddana nie poddaje się negacji. Przykładowo, w zdaniu *Floyd won, I'm sure* treść propozycjonalna może zostać zanegowana (*Floyd didn't win*), podczas gdy treść ewidencjalna (*I'm sure*) – nie (Murray 2010: 88, 91).

towane są jako naddane treści deskryptywne (*descriptive not-at-issue*). Przykładem ostatniego typu treści jest zdanie podrzędne *who hates politics* będące częścią zdania złożonego *Keisha, who hates politics, won the race* (Rett, Sturman 2021: 4–5, 7–8; por. Aikhenvald 2012: 475). Konstrukcje miratywne o wskazanej wyżej strukturze traktowane są w tym rozumieniu jako naddana treść illokucyjna, a za jej wykładnik uznawana jest intonacja wykrzyknikowa (Rett, Murray 2013: 460).

Należy zaznaczyć, że akceptujemy takie rozróżnienie w kontekście dalszych rozważań, jednak pragniemy poczynić jedno zastrzeżenie: otóż określenie „treść illokucyjna” nie wydaje nam się odpowiednie dla aktów mowy wyrażających emocje. Uznajemy bowiem – w ślad za A. Awdiejewem (1983) – że akty te nie są aktami działania (aktami illokucyjnymi) – a przynajmniej nie jest to ich prymarna funkcja pragmatyczna – lecz złożonymi aktami modalno-emotywnymi. W związku z tym w dalszej analizie termin *illokucja* będzie zarezerwowany wyłącznie dla aktów działania, a nie dla aktów modalno-emotywnych, w odniesieniu do których wykorzystywać będziemy określenia o większej ekstensji znaczeniowej, jak: *treść naddana*, *treść interakcyjna* czy *sens interakcyjny*⁴². Warto podkreślić, że nasze stanowisko nie ma na celu zakwestionowania obserwacji przedstawionych przez J. Rett i S. Murray. Dokonujemy jedynie ich odmiennej interpretacji z perspektywy opisu funkcji interakcyjnych. Proponowana przez nas kategoria treści interakcyjnej obejmuje bowiem zjawiska opisywane w literaturze jako *illocutionary not-at-issue content*; rezygnujemy jednak z traktowania ich jako aktów illokucyjnych, uznając je za odrębny wymiar sensu wypowiedzi.

Przytoczone twierdzenie skłoniło nas do zmodyfikowania naszego wcześniejszego stanowiska odnośnie do właściwości pragmatycznych replik zdziwienia. Należy bowiem wykluczyć, iż propozycją asercji (p) jest informowanie o zdziwieniu, gdyż treścią przedstawieniową zdań wykrzyknikowych (oraz – jak postaramy się uargumentować dalej – wypowiedzi orzekających) nie jest informacja o zdziwieniu, lecz informacja o określonym fakcie, który wywołuje zdziwienie. Zdziwienie ujawnia się na poziomie ekspresji, a nie asercji, i stanowi dla tych wypowiedzi treść naddaną (*not-at-issue content*)⁴³. Zilustrujmy to za pomocą następującego przykładu:

⁴² Mimo iż jesteśmy świadomi różnic występujących między terminami *treść interakcyjna* i *sens interakcyjny* (pierwszy z nich odnosi się bowiem do struktury wypowiedzi, drugi zaś do efektu jej interpretacji), ze względów stylistycznych w dalszych rozważaniach będziemy traktować je jako równoważne.

⁴³ Zbliżone poglądy dotyczące natury treści propozycjonalnej wypowiedzi wyrażających zdziwienie prezentowane są także przez innych badaczy. Christoph Unger utrzymuje, iż w ujęciu teorii relewancji konstrukcje miratywne (np. wykrzyknienia w rodzaju *The things he eats!*) nie informują wprost o zdziwieniu mówiącego, lecz „pokazują” je, dostarczając odbiorcy dowodów na doświadczenie zdziwienia poprzez opis sytuacji uznanej za relewantną. Treść propozycjonalna takich wypowiedzi jest zazwyczaj presuponowana i wskazuje na fakt wywołujący zdziwienie, podczas gdy samo zdziwienie ujawnia się na poziomie ekspresyjnym jako treść naddana (Unger 2019).

[1]

Kiedy podszedł, Elizabeth odkryła róg koldry.

– Wskakuj.

Alek przytulił się do niej, delikatnie ją obejmując.

– **Takie małe dziecko, a tyle zajmuje miejsca** – stwierdziła ze zdziwieniem. (M. Nurowska, *Powrót do Lwowa*)

Rekonstruowaną treścią propozycjonalną (p), do której odnosi się replika, jest: *Takie małe dziecko zajmuje tyle miejsca*, zaś sens interakcyjny to wyraz zdziwienia, że p, tj. zdziwienie spowodowane tym, iż takie małe dziecko zajmuje tak dużo miejsca. W świetle tej interpretacji należy rozgraniczyć komponenty znaczenia replik zdziwienia w duchu zaproponowanym przez przywołane badaczki.

W celu wyjaśnienia przyczyn naszego wcześniejszego założenia o konstatywnym charakterze replik zdziwienia (polegającym na informowaniu odbiorcy o zdziwieniu odczuwanym przez nadawcę) pragniemy zauważyć, że było ono podyktowane tym, iż repliki zdziwienia – niezależnie od ich realizacji formalnojęzykowej – w pewnym sensie „wskazują” na zdziwienie mówiącego, tj. – jak stwierdziliśmy – w sposób pośredni konstatują tę emocję. Pod pewnymi względami zbliżone stanowisko reprezentowane jest przez Tylera Petersona, który pisze o deiktycznym charakterze wypowiedzi miratywnych. Badacz ten stwierdza bowiem, że w określonych warunkach wypowiedzi ewidencjalne nabierają cech deiktycznych, w rezultacie przypominając gesty. Przykładem tego zjawiska podawanym przez T. Petersona są angielskie czasowniki ewidencjalne *look* i *see* użyte w wypowiedziach: *Look! A shooting star!* oraz *I see a shooting star!*, które mają za zadanie zwrócenie uwagi adresata na spadającą gwiazdę. Autor zauważa, że w kontekście miratywnym zarówno nadawca, jak i odbiorca mogą zobaczyć, że stan, wydarzenie lub działanie konstytuujące treść propozycjonalną wyrażen ewidencjalnych jest prawdziwe, np.: *Alvin has arrived*. Wypowiedzi te służą do wskazania tego, co zaskoczyło mówiącego, jak również do zwrócenia uwagi innych uczestników rozmowy na to zjawisko (Peterson 2016). W tym ujęciu konstrukcje miratywne istotnie są rodzajem deiksy⁴⁴ (Peterson 2020; por. Napiórkowska 2016). Przytoczony punkt widzenia odnośnie do deiktycznego charakteru wypowiedzi miratywnych jest w pewnym stopniu zbliżony do tezy mówiącej o pośrednim konstatowaniu zdziwienia przez rozpatrywane przez nas repliki. Jako (quasi-)deiktyczne można rozpatrywać bowiem różne typy wypowiedzi wyrażających zdziwienie, np. replika – *Jan?* w dialogu: A: – *Jan przyjechał*. B: – *Jan?* ma na celu wyodrębnienie, swoiste „wskazanie”, elementu zdania poprzedzającego, który dziwi mówiącego. Podejście to jawi się nam wszelako jako niewystarczające, gdyż nie uwzględnia omówionej „dwoistości” treści rozpatrywanych wypowiedzi, zgodnie z którą wyrażenie zdziwienia stanowi interakcyjny „naddatek” w stosun-

⁴⁴ Kategoria deiksy odnosi się do środków służących do wskazywania za pomocą języka (na ten temat zob. Yule 1996: 9).

ku do jej treści propozycjonalnej. Na podstawie zaprezentowanego ujęcia treści propozycjonalnej stwierdzamy, iż analizowane repliki nie mogą zostać uznane za konstatacje zdziwienia, gdyż przekazują wyłącznie informację dotyczącą obiektu wywołującego zdziwienie nadawcy. Można zatem sformułować ogólniejszą tezę, zgodnie z którą repliki zdziwienia uzewnętrzniają emocję w toku interakcji, nie konstatują jej zaś na poziomie semantycznym. Z kolei interpretacja deiktyczna wypowiedzi miratywnych może być traktowana jako opis sposobu kierowania uwagi adresata na obiekt wywołujący zdziwienie. Uznajemy ją zatem za podejście komplementarne wobec rozróżnienia treści propozycjonalnej i interakcyjnej, które nie stanowi jego alternatywy.

Powróćmy do głównej części wywodu i rozpatrzmy wybrane typy konstrukcji wyrażających zdziwienie nadawcy przez pryzmat dokonanego wcześniej rozgraniczenia na treść propozycjonalną i treść interakcyjną wypowiedzi. Jak stwierdzamy dalej (zob. rozdział *Struktura replik zdziwienia*), najliczniej spotykanym typem formalnym replik zdziwienia są wypowiedzenia pytające⁴⁵. Pomimo różnic formalnojęzykowych występujących między pytaniami a wypowiedziami wykrzyknikowymi twierdzimy, że w odniesieniu do pytań można zastosować tę samą procedurę rozgraniczania treści interakcyjnej od treści propozycjonalnej, która została omówiona w kontekście zdań wykrzyknikowych o strukturze wypowiedzeń oznajmujących. Nadawca pytania wyrażającego zdziwienie z reguły nie ma na celu dowiedzenia się czegoś o ich propozycji, lecz dąży do uzyskania wyjaśnienia nieoczekiwanego charakteru stanu rzeczy tworzącego propozycję. Przykładem tego typu wypowiedzeń są tzw. konstrukcje WXDY w rodzaju *Waiter, what's this -y doing in my soup?* (Kay and Fillmore 1999: 4). Pytanie to nie jest bowiem prośbą o informację na temat działania -y, lecz wyrazem chęci uzyskania wyjaśnienia przyczyn obecności -y w zupie (Celle i in. 2017: 223). Tego rodzaju konstrukcje, a także tzw. *how come questions* (np. *How on earth would she know?*; *Jak to?*; *Как же так?*), oprócz prośby czy żądania wyjaśnienia wnoszą do propozycji sens niekongruencji i podważają sens propozycji (Celle i in. 2017: 223 za: Kay, Fillmore 1999: 4; por. Celle 2023: 15). Por. przykłady pytań stanowiących sygnał niezgodności treści poprzedzających replik z przekonaniem mówiącego (2a, 2b):

- [2a]
- Panie profesorze, sprawiedliwość... pełna sprawiedliwość może istnieć tylko wtedy... to znaczy powinna istnieć wówczas, gdy u podstaw...
 - Dukanie Krzyżanowskiego zakłócił Malewicz:
 - Albo nie powinna istnieć!

⁴⁵ Jak wspomniano wcześniej, w literaturze przedmiotu wyodrębniana jest osobna grupa tzw. „pytań zdziwienia” (ang. *surprise questions*). Ich treść określana jest jako rezultat konfliktu między oczekiwaniem a stanem rzeczy, który narusza to oczekiwanie. Pytanie zdziwienia koduje ocenę zdarzenia jako niezgodnego z oczekiwaniami eksperyencera, który domaga się wyjaśnień w celu rozwiązania powstałego konfliktu epistemicznego (Celle, Péliissier 2022: 288–290).

– **Як то?** – zdziwił się Brus.

– Mówię, że może sprawiedliwość nie powinna istnieć. W każdym razie powszechna sprawiedliwość. (W. Łysiak, *Cena*)

[2b]

Коляша сказал наседающему на него активисту, что подвигов никаких на фронте не сотворил.

„Да как же так?! – изумлялся Гринберг. – Два ранения, орден и медаль имеете, кто ж тогда герой, как не вы? Кому ж тогда молодежь воспитывать?” (В. Астафьев, *Так хочется жить*)

Wskazane konstrukcje nie wyrażają zdziwienia w sposób indeksykalny, gdyż wyrażany przez nie sens nie jest rozpoznawany wyłącznie na podstawie kontekstu sytuacyjnego, lecz wynika z konwencjonalizacji ich użycia w interakcji. Nie stanowi on przy tym elementu propozycji wypowiedzi. Co zatem składa się na treść propozycyjną tych replik? Zakładając za A. Awdiejewem (2004: 55), że każde wypowiedzenie ma treść propozycyjną, stwierdzamy, że w wypadku omawianych konstrukcji jest ona odtwarzana na podstawie sytuacji lub repliki, która doprowadziła do uzewnętrznienia określonych reakcji emotywnych⁴⁶. Przyjmujemy przy tym szerokie, rekonstrukcyjne rozumienie treści propozycyjnej, zgodnie z którym nie musi być ona wyrażona bezpośrednio w strukturze zdania, lecz może być odtworzona na podstawie kontekstu interakcyjnego oraz sytuacyjnego. A zatem również w odniesieniu do wymienionych typów konstrukcji pytających można wskazać na treść propozycyjną p oraz sens interakcyjny wyrażający zdziwienie mówiącego, że p. Przykładowo, replika przywołana w egzemplifikacji 2a (*Як то?*) ma treść propozycyjną, która została wyrażona w poprzedzającej ją replice i którą można przedstawić w postaci zdania *Sprawiedliwość nie powinna istnieć*.

Kolejnym typem konstrukcji pytających wykorzystywanym do formułowania replik zdziwienia są cytaty propozycji kontekstowej (por. rosyjskie określenia *цитатные вопросы, неперспросы*). Jak zauważa A. Celle (2017: 223–224), w literaturze przedmiotu (Lambrecht 1990: 220) dokonywane jest rozróżnienie na propozycję kontekstową, czyli propozycję poprzedzającą określoną wypowiedź w bezpośrednim kontekście, oraz zdanie kontekstowe, w którym cytowana jest treść propozycji kontekstowej. Według Knuda Lambrechta tego typu konstrukcje mogą być poprawnie analizowane wyłącznie w sytuacji, gdy uwzględnione zostaną oba przywołane komponenty. Propozycja kontekstowa stanowi określony temat, natomiast zdanie kontekstowe pełni funkcję komentarza wobec tego tematu, w którym podaje się go w wątpliwość. W przeciwieństwie do omówionych wcześniej kon-

⁴⁶ Na marginesie zauważmy, że analogicznie traktować będziemy interiekcje wyrażające zdziwienie, dla których propozycję stanowi bodziec ich wypowiedzenia. W tej kwestii por. argumentację A. Awdiejewa, który głosi, że samodzielne użycie wykrzykników takich jak *ach!* czy *och!* jedynie pozornie wydaje się pozbawione treści przedstawieniowej. Funkcję tej treści pełni bowiem sama sytuacja, która doprowadziła do powstania określonej reakcji ematywnej (Awdiejew 2004: 55).

strukcji miratywnych (wypowiedzeń wykrzyknikowych) tego typu wypowiedzenia mają na celu swoiste podważenie treści propozycji. Ich cechą charakterystyczną jest także niepełność gramatyczna, czyli że obejmują wyłącznie jeden składnik (ew. kilka) poprzedzającej wypowiedzi⁴⁷ (Celle i in. 2017: 225). Por. przykłady 3a, 3b, 3c:

[3a]

- (...) Wiesz co, mam pomysł – Wojtuś klapnął się w czoło. – To najlepszy pomysł. Jak my nie możemy iść do Jelonka, to niech Jelonek się do nas przeprowadzi. Będzie mieszkał pod choinką.
- **Pod choinką?** – zdziwiłem się.
- No właśnie, pod choinką, zupełnie jak w lesie. Ja nie mówię, żeby na stałe, ale na czas, kiedy nie możemy do niego jeździć, na przykład. Zaprosimy go do nas. (M. Buczkówna, *Najwyższa góra*)

[3b]

- (...) В газетах-то читаете? „Высоких гостей на Внуковском аэродроме встречали товарищи... маршалы, а также деятели культуры и другие представители общественности столицы...” Ну дак в этих „других представителях” и наша Татьяна. Два раза при мне на этот Внуковский аэродром каталась. Со свекром.
- **Со свекром?** – удивилась Раиса. (Ф. Абрамов, *Дом*)

[3c]

- ‘It states here that he is under constant surveillance. How many men have been assigned to watch him?’
- Harrison cleared his throat.
- ‘Four.’
- The Under-Secretary lifted his head in surprise.
- ‘**Four?** (...). (T. Hayden, *The killing frost*)

Konstrukcje pytające konstytuujące przywołane zdania kontekstowe z konstrukcjami WXDY oraz pytaniami typu *how come?* łączy to, iż ich propozycją jest wcześniejsza wypowiedź (a zatem wyrażają one zdziwienie bez stwierdzania, że p), a także okoliczność, że podobnie jak pytania *how come?* podważają sens propozycjonalny poprzedzającej je repliki (Celle i in. 2017: 225).

Warto zauważyć, iż analizowany materiał tekstowy zawiera także inne rodzaje konstrukcji, w których można wyodrębnić treść interakcyjną stanowiącą swoistą nadbudowę treści propozycjonalnej⁴⁸. Należą tu konstrukcje o budowie i strukturze

⁴⁷ Na zjawisko to zwraca uwagę A. Awdiejew, który zauważa, że treść propozycjonalna w aktach emotywno-oceniających często przybiera formę skrótową lub ma charakter domyslny, odwołując się do sensu zawartego we wcześniejszych fragmentach wypowiedzi (Awdiejew 2004: 121). Jak już wspomnieliśmy, używając pojęcia treści propozycjonalnej w odniesieniu do wypowiedzi pytających, eliptycznych oraz interiekcji, również przyjmujemy jej rekonstrukcyjne rozumienie, zgodnie z którym propozycja nie musi ujawniać się bezpośrednio w strukturze wypowiedzi, lecz może być odtwarzana na podstawie kontekstu sytuacyjnego, wcześniejszych replik dialogowych lub wspólnej wiedzy interlokutorów.

⁴⁸ Struktura replik zdziwienia została szczegółowo omówiona w rozdziale siódmym. Dla zilustrowania wspólnych właściwości pragmatycznych rozpatrywanych wypowiedzi dalej przytaczane są jedynie wybrane typy zaobserwowanych konstrukcji.

znaczeniowej pytań rozstrzygnięcia (także pytania ułomne), w których do sensu pytania (sprowadzającego się do dążenia do uzyskania określonej wiedzy) dodawany jest sens zdziwienia tym, że zachodzi określona sytuacja. Treścią propozycyjną tych wypowiedzi jest z reguły informacja zawarta w poprzedniej replice rozmówcy lub określone zachowanie odbiorcy. I tak, pytanie zawarte w egemplifikacji 4a jest reakcją na urządzenie, które jeden z rozmówców wyciągnął z kieszeni. Nadawca upewnia się, czy rzeczywiście jest to ten sam przyrząd, który ma na myśli, oraz wyraża zdziwienie sytuacją, której jest świadkiem:

- ◇ [4a]
Mahir wyjął z kieszeni kurtki małe urządzenie.
– **Palmtop?** – zdziwił się Adam.
– Nowy model. Bluetooth. Za pomocą tej zabawki możesz połączyć się z Internetem na dystans i wejść do systemu, stojąc w odległości dziesięciu metrów od komputera czy telefonu. (J. Szymczyk, *Ewa i złoty kot*)

W kolejnej wymianie dialogowej (4b) jeden z uczestników rozmowy formułuje wypowiedź sugerującą, iż nie zamierza on dłużej pozostawać w aktualnym miejscu pobytu. W odpowiedzi na tę deklarację drugi rozmówca zwraca się do nadawcy wypowiedzi z pytaniem, czy ten zakończył już wykonywanie pracy w tym miejscu.

- ◇ [4b]
The Detective Sergeant unzipped his coveralls, collected his labelled brown paper bags and put his equipment back in the two cases.
'All right, lads. See you all down at the mortuary.'
'**Have you finished here?**' Patrick asked in surprise.
'No. We'll need another two or three days here, but I have to go down to the mortuary with the body. For continuity, see?' (D. Rutherford, *A game of sudden death*)

Wypowiedź 4c stanowi natomiast reakcję na informację przekazaną w poprzedniej replice przez rozmówcę:

- ◇ [4c]
– Деньжонки-то тайные, от незаконных дел, так у него последний день счетоводы ученые сидят, на всю кумплекцию бумажки поддельные стряпают. Когда триста тыщ в банк свезет, а когда и больше – это уж сколько дней в месяце.
– **Такие деньжищи в дому держит, и не грабили его?** – удивился Момус, слушавший все с большим вниманием.
– Поди-ка, ограбь. Дом за стеной каменной, кобели по двору бегают, мужики дворовые, да еще Кузьма этот (...). (Б. Акунин, *Пиковый валет*)

Należy także wskazać na pytania o uzupełnienie (tzw. pytania szczegółowe, *wh-questions*), za pomocą których mówiący dąży do uzyskania wiedzy na jakiś temat i symultanicznie wyraża zdziwienie z powodu treści poprzedzającej repliki. Zob. przykłady 5a, 5b, 5c:

[5a]

- Słyszałem, że chce pan mieszkanie zamienić – powiedział.
- **Od kogo pan słyszał?** – zapytałem zdumiony.
- Mniejsza od kogo. Ważne, czy to prawda. (E. Kurowski, *Kroki w samotności*)

[5b]

- Бабушка как себя чувствует? – продолжила допрос Анастасия Федоровна.
- **Какая?** – удивился Егорка.
- Бабушка Серафима, какая же! Вы же у нее отдыхали!
- Не-е... – протянул Егорка. – Мы на даче были у Григория Степановича. (А. Житинский, *Потерянный дом или Разговоры с Милордом*)

[5c]

'I'll come with you.'

'No!'

She looked at him in surprise as he almost shouted the word.

'What's wrong, Matt?'

'I've got this – this ferocious headache,' he said, massaging his temples in what he hoped was a realistic way. (S. James, *Love over gold*)

A zatem także w pytaniach nastawionych na uzyskanie informacji zdziwienie nie jest elementem treści propozycjonalnej, lecz stanowi sens interakcyjny wypowiedzi.

Jak wspomniano, szczególny wypadek replik zdziwienia stanowią interiekcje, gdyż ich treścią propozycjonalną jest sytuacja, na którą reaguje nadawca. Interiekcje wyrażają sens nieoczekiwania wobec stanu rzeczy, który jest przedmiotem wypowiedzi mówiącego (Коврижкина 2014: 239). Zob. przykład 6:

[6]

- А у тебя нельзя отсидеться? – робко спросил Служкин.
- У меня негде. Там сейчас Рулева с Колесниковым.
- **Ни фига себе!** – удивился Служкин. – А чего они делают?
- Чего ты с Веткой делал? Торпеду полировал. Вот и они тоже. (А. Иванов, *Географ глобус пропил*)

Warto ponadto odnotować, iż zdziwienie może być także wyrażane przez emocjonalne wypowiedzenia oznajmujące, których treścią propozycjonalną jest informacja o stanie rzeczy budzącym zdziwienie mówiącego⁴⁹. Podobnie jak w wypadku wykrzykników, ich treść propozycjonalną stanowi sytuacja, na którą reaguje mówiący. W przeciwieństwie do interiekcji przedmiot zdziwienia zostaje w nich jednak nazwany (por. np. 7a, 7b).

⁴⁹ Por. określenie *сообщение о реальном* używane w pracy Коврижкина 2014: 239.

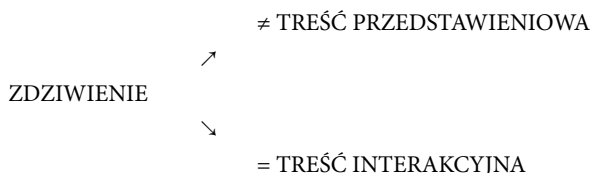
[7a]

- Ach, czyżby nowy Rząd? – powiedział profesor. Raptem poderwali głowy, bo samolot pościgowy tuż nad kominami i nad drzewami przeleciał koło nich z szaloną szybkością.
- **Czerwona gwiazda!** – krzyknął Michaś i nie zamknął ust ze zdziwienia, stał z podniesioną głową i wciąż patrzył w niebo:
- Tak, to sowiecki – szepnął Stępień. Podszedł do Michasia i uściśnął go w porywie gwałtownej radości mocno. (S. Piętaś, *Front nad Wisłą*)

[7b]

- (...) Это что такое? – как обычно, без перехода спросил Иван Францевич, кладя на стол колоду игральных карт.
- **Карты**, – удивился Фандорин.
- Играете?
- Совсем не играю. Папенька запрещал в руки брать, говорил, что он наигрался и за себя, и за меня, и за три поколения Фандориных вперед. (Б. Акунин, *Азазель*)

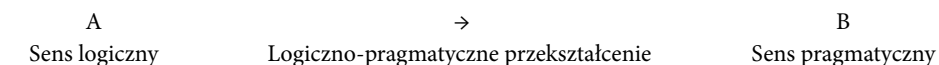
Rozważania te prowadzą do konkluzji, iż niezależnie od różnic formalnojęzykowych i semantycznych występujących pomiędzy analizowanymi typami wypowiedzi, zdziwienie pełni w nich funkcję nadanego komponentu interakcyjnego, a nie elementu asercji, gdyż nie jest częścią treści przedstawieniowej wypowiedzi. Opisywany sens interakcyjny manifestowany jest za pomocą środków prozodycznych (intonacji), składniowych (m.in. poprzez zastosowanie różnych typów pytań i wykrzyknień), jak również za pomocą środków leksykalnych i frazeologicznych (w postaci operatorów leksykalnych i frazematycznych wyrażających różne odcienie zdziwienia lub zaskoczenia) (schemat 1).

Schemat 1. Zdziwienie jako treść interakcyjna

Sens zdziwienia jest tu zatem rezultatem przekształcenia sensu propozycjonalnego wedle następującego schematu autorstwa G. Leecha⁵⁰ (Awdiejew 1987: 32 za: Leech 1980: 80):

⁵⁰ Na marginesie zauważmy, że założenie o procesie przekształcenia sensu logicznego w sens pragmatyczny odpowiada modelowi mikroprocesu komunikacji, w którym w sferze nadawcy występuje pewien obraz ideacyjny oraz cel i intencja komunikacyjna (sens), których przekaz jest kodowany w ramach kontaktu z odbiorcą, w rezultacie czego tworzony jest określony tekst. Po stronie odbiorcy następuje zaś dekodowanie przekazu, tj. interpretacja i rozumienie sensu komunikatu (schemat procesu komunikacji zob. w Awdiejew, Habrajska 2020: 16).

Schemat 2. Mechanizm przekształcania sensu logicznego w sens pragmatyczny

Należy zatem uznać, że w większości wypadków⁵¹ repliki zdziwienia – używając klasycznej terminologii – można określić jako pośrednie akty mowy, których funkcja pragmatyczna nie polega na realizacji działania illokucyjnego, ale na manifestowaniu sensu modalnego-emotywnego. Sens ten nie jest wyrażony eksplcytnie za pomocą środków leksykalno-gramatycznych i jest rekonstruowany przez odbiorcę na podstawie informacji tła – zarówno językowej, jak i pozajęzykowej, tj. za pomocą rozpoznania elementów układu interakcyjnego (Awdiejew 2004: 58; Searle 1975b: 60). W tym miejscu należy wyraźnie zaznaczyć, że określenie *pośredni akt mowy* stosujemy w znaczeniu odmiennym od klasycznego ujęcia zaproponowanego przez J.R. Searle’a. Pośredni charakter aktu mowy odnosi się tutaj do sposobu wnioskowania, dzięki któremu odbiorca rekonstruuje sens interakcyjny niestanowiący treści propozycjonalnej wypowiedzi. W związku z tym pośredniość rozumiana jest jako właściwość interpretacji aktu, a nie jako element intencji komunikacyjnej mówiącego. Ze względu na to, iż zdziwienie wyrażane jest za pomocą różnych form językowych, funkcję operatora zdziwienia w przytoczonych replikach prymarnie pełnią wykładniki prozodyczne i składniowe (m.in. intonacja wznosząca, pytania ułomne, wykrzykniki). Na poprawną interpretację sensu wypowiedzi mogą naprowadzać także wykładniki leksykalne oraz frazematyczne, które są zdolne do wyrażania zdziwienia (np. pol. *Jak to?*; *Kogo widzę?*; *Chyba się nie myle!*). Oprócz tego istotną rolę w interpretowaniu replik zdziwienia odgrywa kontekst rozumiany jako sytuacja pragmatyczna zastosowania treści wypowiedzenia⁵² (Awdiejew 2004: 58). Rozpoznanie określonej wypowiedzi jako repliki zdziwienia odnosi się zatem do kontekstu i do tego, co mówiący zakłada odnośnie do wiedzy interlokutorów na temat kontekstu. Aby właściwie odczytać znaczenie ukrytego aktu mowy, odbiorca musi zrealizować dwa zadania: 1) ustalić obecność funkcji pragmatycznej i 2) ustalić wartość danej funkcji pragmatycznej (Awdiejew 2004: 84). A. Awdiejew twierdzi, że interpretacją pośrednich aktów mowy rządzą następujące reguły:

⁵¹ Niektóre skonwencjonalizowane operatory zdziwienia (np. *Jak to?*; *Really?*; *Ничего себе!*), ze względu na ich odtwarzalność w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych, tj. utrwalenie związku między ich formą i funkcją, zbliżone są bowiem do quasi-bezpośredniej realizacji rozpatrywanego aktu mowy.

⁵² Kontekst jest jednym ze składników każdej wypowiedzi, dlatego ma on istotne znaczenie, gdyż odnosi się do całego sytuacyjnego otoczenia aktu mowy (por. Skudrzykowa, Urban 2000: 92). Zdaniem A. Awdiejewa kontekst wyznacza katalog sensów towarzyszących w sytuacji, gdy kierunek badań prowadzi od wypowiedzenia do otaczającego go tła komunikacyjnego (Awdiejew 1987: 36).

- 1) „Odbiorca uświadamia sobie, że użycie wypowiedzenia (w_i) jest sprzeczne z zasadą (z_j). Uświadomienie to odgrywa rolę bodźca inferencji, który uruchamia mechanizm wnioskowania”.
- 2) „Odbiorca analizuje każdą dostępną mu informację (kontekst wypowiedzenia, sytuację komunikacyjną, odpowiedni fragment wiedzy o świecie itd.), a następnie porównuje ją z możliwymi w tym przypadku warunkami pragmatycznymi”.
- 3) „Jeśli potencjalne warunki skuteczności nie są sprzeczne z uzyskaną informacją, zostają one przyjęte jako podstawa do określenia ukrytej funkcji pragmatycznej”.
- 4) „Na podstawie analizy warunków pragmatycznych Odbiorca ustala wartość funkcji pragmatycznej (f_i)” (Awdiejew 1987: 54–55).

W wypadku replik zdziwienia odbiorca musi zatem ustalić na podstawie analizy informacji kontekstowej, że wypowiedzenie nie jest (lub nie jest nim wyłącznie) – przykładowo – pytaniem o informację lub powtórzenie bądź wyrażeniem asercji oraz że wyraża sens naruszenia pewności, przypuszczenia lub oczekiwania odnoszący się do stanu rzeczy p (np. wydarzenia lub treści repliki) oraz uzewnętrznia pobudzenie emocjonalne mówiącego o neutralnym znaku wartości wobec stanu rzeczy p w ramach określonego układu interakcyjnego⁵³. Reguły te oparte są na teorii implikatur konwersacyjnych H.P. Grice’a – ukryte akty mowy są bowiem implikowane i wynikają z przebiegu konwersacji (Pytel-Pandey 2019: 85; Peterson 2020).

Omówione wcześniej konstrukcje językowe, które – niezależnie od ich własności formalnojęzykowych – w treści interakcyjnej wyrażają zdziwienie mówiącego, są przedmiotem naszego zainteresowania w niniejszej monografii. To właśnie te konstrukcje będziemy określać mianem replik zdziwienia, rozumianych jako werbalne reakcje manifestujące zdziwienie w trakcie doświadczania tej emocji⁵⁴, w których treść propozycyjalna pełni funkcję odniesienia do obiektu zdziwienia, zaś sens zdziwienia realizowany jest jako naddany komponent interakcyjny, który jest rekonstruowany przez odbiorcę za pośrednictwem inferencji. Repliki zdziwienia zasadniczo różnią się od relacjonowania tego stanu emocjonalnego za pomocą takich formuł, jak: *zdziwiłem się, byłem zaskoczony, I was amazed, я удивился*. W wypadku wypowiedzi relacjonujących zdziwienie nie obowiązuje bowiem warunek odczuwania tego stanu TU i TERAZ, gdyż można skonstatować zdziwienie *post factum*, podczas gdy wyrażenie zdziwienia po upływie czasu od rzeczywistego odczuwania tej emocji nie jest możliwe. W związku z tym A. Awdiejew stwierdza, że wypowiedzenia relacjonujące określone stany emocjonalne w sposób eksplicytny i bezpośredni typu *Bardzo się ucieszyłem, Byłem smutny czy Byłem oburzony* przynależą do poziomu ideacyjnego, a nie interakcyjnego języka, ponieważ są zobiektywizowanymi opisami subiektywnych przeżyć emocjonalnych, które to opisy nie

⁵³ Szczegółowy opis komponentów pragmatycznej funkcji zdziwienia zob. dalej.

⁵⁴ Warunkiem powodzenia tych replik – zob. dalej – jest bowiem odpowiedniość odczuwanego subiektywnego stanu z czasem i przestrzenią charakterystycznymi dla układów interakcyjnych – TU i TERAZ (por. Awdiejew 2004: 120).

odnoszą się wprost do układu interakcyjnego, w którym emocje zostały zrealizowane. Badacz zauważa ponadto, że akty oceniające niewyrażające emocji bezpośrednio typu *Ten obraz jest interesujący*, choć odnoszące się do kategorii JA, TU i TERAŻ, również należy zaliczyć do warstwy przedstawieniowej języka, ponieważ nie zawierają na powierzchni operatorów emotywnych bądź nie pozwalają na odtworzenie i interpretację eksplikacji stanu emotywnego (Awdiejew 2004: 120–121). Zwraca na to również cytowany wcześniej T. Peterson, który rozróżnia wypowiedź wyrażającą zaskoczenie z powodu padającego właśnie deszczu (*Wow, it's raining!*) oraz wypowiedź relacjonującą to uczucie po upływie kilku godzin (*Well, I was surprised it was raining, as the forecast called for sun*)⁵⁵ (Peterson 2020; podobne omówienie zob. także w Rett, Murray 2013: 455).

Formuły relacyjne stanowią zatem uogólnienie aktów interakcyjnych. Powodują one, że semantyka nie może funkcjonować niezależnie od pragmatyki, rozumianej jako odniesienie do rzeczywistych kontekstów interakcyjnych – w takich wypadkach sens pragmatyczny sprowadza się do eksplikowania znaczenia konkretnego predykatu (zob. Awdiejew 2004: 119).

Akty relacjonujące zdziwienie, którego mówiący doznał w przeszłości, można – odnosząc się do tradycyjnej klasyfikacji aktów mowy J.R. Searle'a – zaliczyć do aktów asertywnych (*assertives / representatives*) (w tej kwestii por. Prokop 2010: 53–55; por. także Searle 1975a: 354–361; Yule 1996: 53–55; Kalisz 1993: 41–43; Kita 2005: 53), tj. aktów mowy służących do informowania odbiorcy o rzeczywistości obejmujących opisy, klasyfikacje oraz stwierdzenia, których kierunek odpowiedniości (*direction of fit*) przebiega od słowa do świata, zaś warunkiem ich fortunności jest przekonanie⁵⁶.

Przedstawione ustalenia pozwalają ponownie ocenić interpretację analizowanych replik, którą proponowaliśmy w naszych wcześniejszych pracach. Jak wspo-

⁵⁵ W tym samym duchu wypowiada się Z. Kövecses:

(...) the emotion of surprise can be expressed in a variety of ways, including interjections, such as "wow!". This can be done in the immediate presence of a triggering event by the person experiencing the emotion. As a result, the expression of emotion involves the speaker coinciding with the experiencer of the emotion and the "here and now" of the situation in which it is experienced. By contrast, the description of an emotion involves a speaker who can be both different than and the same as the experiencer and the speech act of description (or assertion) can refer to either the past, the future, or the present, as in "She was really surprised" (Kövecses 2017).

Szerzej do tej kwestii odnosi się Christian Plantin (2011), który omawia dyskurs emocjonalny, polegający na wyrażaniu emocji odczuwanych podczas mówienia, a także dyskurs emotywny, sprowadzający się do relacjonowania emocji odczuwanych w przeszłości.

⁵⁶ W literaturze spotykane są także inne ujęcia klasyfikacyjne. Przykładowo, w pracy *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa* (Tabakowska 2001: 203–241) wyodrębnione zostały trzy nadrzędne kategorie aktów mowy wraz z podkategoriami, wśród których znalazły się informacyjne akty mowy. Należą do nich wszystkie akty mowy, które mają na celu poinformowanie o czymś odbiorcy lub zdobycie od niego informacji, a także stwierdzenie, że nadawca nie ma wiedzy na jakiś temat. W myśl podziału Elżbiety Tabakowskiej informacyjne akty mowy dzielą się na akty asertywne (w których występują takie czasowniki performatywne, jak *wyrażać, twierdzić, zakładać, opisywać*) oraz pytania o informacje (w których występuje czasownik *pytać*).

mniano, w celu ukazania pośredniego charakteru wyrażania zdziwienia stosowaliśmy wówczas parafrazy w rodzaju *Informuję, że jestem zdziwiony, że X*, uznając je za właściwy sposób opisu funkcji pragmatycznej omawianych wypowiedzi. W świetle zaproponowanego w niniejszym studium rozróżnienia na treść propozycjonalną i treść interakcyjną podejście to jawi się jednak jako niewystarczające. Tego rodzaju parafrazy opisują bowiem jedynie skutek, jaki analizowane repliki wywołują w interakcji. Twierdzimy, że w rozpatrywanych wypowiedziach zdziwienie jest sensem naddanym wobec treści propozycjonalnej, który jest odtwarzany przez odbiorcę na podstawie kontekstu. Nie stanowi ono natomiast elementu treści konstatacyjnej. Z tego względu w prezentowanym ujęciu repliki zdziwienia nie są postrzegane jako wypowiedzi pośrednio konstatające stan emocjonalny mówiącego, ale jako werbalne reakcje interakcyjne, których treść propozycjonalna wskazuje na obiekt wywołujący emocję, podczas gdy sens zdziwienia ujawnia się wyłącznie na poziomie pragmatycznym⁵⁷.

4.2. Zdziwienie jako pragmatyczna funkcja modalno-emotywna

W poprzedniej części rozważań przyjęto, że pojęciem *replik zdziwienia* będziemy obejmować te akty mowy, które wyrażają, a nie relacjonują stan zdziwienia mówiącego. Sam akt wyrażania zdziwienia traktowany będzie natomiast – zgodnie z ujęciem zaproponowanym przez A. Awdiejewa – jako funkcja o charakterze mieszanym, łącząca komponent modalny i emotywny⁵⁸. A. Awdiejew zauważa bowiem, że wyrażenie zaskoczenia jest „emotywizowaną” funkcją modalną, w której komponent modalny wskazuje na naruszenie procesu oczekiwania, podczas gdy komponent emotywny – na pozytywne lub negatywne przeżycie (jako przykłady aktów realizujących tę funkcję badacz przytacza wypowiedzenia: *Co pan powie!; Niewiarygodne!; Trudno mi w to uwierzyć!*). Komponent emotywny A. Awdiejew uznaje przy tym za przykład tzw. emotywizacji środków pragmatycznych, która różni się od zwykłego wprowadzenia środków ekspresywnych i jest rezultatem wartościowania stanu rzeczy składającego się na treść propozycjonalną oraz „powoduje wzmocnienie

⁵⁷ Zgodnie z tymi ustaleniami dalej sformułowanie *sens zdziwienia* rozumiane jest przez nas jako określenie sensu odtwarzanego na poziomie pragmatycznym w procesie komunikacji.

⁵⁸ Jak już wspomniano, funkcja pragmatyczna rozumiana jest jako „określone uporządkowanie sensu mającego charakter dodatkowy w stosunku do sensu powiadomienia i wyrażającego cel komunikacyjny, w którym dane wypowiedzenie zostało użyte” (Awdiejew 1983: 53). Oprócz czystych funkcji pragmatycznych: modalnych, emotywnych i illokucyjnych badacz wyodrębnia funkcje mieszane, jak również wskazuje na zjawisko emotywizacji funkcji pragmatycznych, która polega na włączeniu ekspresywnych środków językowych do wskaźników funkcji pragmatycznych. Czynniki ekspresywne może w tym kontekście wzmacniać działanie danej funkcji, osłabiać je lub nadawać mu dodatkowe odcienie znaczeniowe (Awdiejew 1983: 86).

lub osłabienie zastosowanych funkcji”, w tym wypadku – wzmocnienie funkcji modalnej (Awdiejew 1983: 86–87).

W niniejszym opracowaniu przyjmujemy koncepcję A. Awdiejewa, zgodnie z którą akty zdziwienia cechują się modalno-emotywnym charakterem – pierwotnie sformułowaną przez badacza w odniesieniu do funkcji zaskoczenia. Pragniemy jednak zaznaczyć, że nie podzielamy stanowiska, według którego komponent emotywny pełni wyłącznie funkcję wzmacniającą wobec pierwotnie modalnego charakteru tych aktów mowy. Skłaniamy się raczej ku podejściu, w którym zdziwienie stanowi złożoną funkcję mieszaną, gdzie zarówno komponent modalny, jak i emotywny pełnią równorzędne role. Uzasadnieniem dla takiej interpretacji jest to, iż zdziwienie – podobnie jak inne stany pokrewne, takie jak zaskoczenie czy zdumienie – klasyfikowane jest w wielu ujęciach jako emocja. W związku z tym trudno zaakceptować pogląd marginalizujący aspekt emocjonalny, który – w naszym rozumieniu – stanowi integralny element aktu zdziwienia.

Zgłaszamy również zastrzeżenia wobec tezy o koniecznym nacechowaniu wartościującym (pozytywnym lub negatywnym) przeżycia wyrażanego w akcie zdziwienia. Konstatacja ta, odnosząca się w koncepcji A. Awdiejewa również do innych aktów emotywnych, nie znajduje potwierdzenia w analizie materiału empirycznego – zarówno w autentycznych, jak i stylizowanych na naturalne sytuacjach komunikacyjnych (np. w tekstach literackich). W wielu wypadkach repliki zdziwienia przybierają bowiem charakter neutralny pod względem walencji emocjonalnej i nie zawierają jednoznacznej oceny wartościującej. Zastrzeżenie to dotyczy nie tylko samego przeżycia emocjonalnego, lecz również przyczyny zdziwienia – tj. treści wypowiedzi, wydarzeń czy doznań, do których mówiący może odnosić się wyłącznie ze względu na ich niespodziewany charakter, bez konieczności ich pozytywnego bądź negatywnego wartościowania.

Warto podkreślić, że pozytywna lub negatywna ewaluacja bodźca nie należy do istoty emocji zdziwienia, ale wynika z relacji między stanem rzeczy wywołującym zdziwienie a wcześniejszymi oczekiwaniami, intencjami czy pragnieniami mówiącego. Ocena ta jest zatem komponentem innej emocji, która może współwystępować ze zdziwieniem (zob. Reisenzein 2000)⁵⁹.

Zanim przystąpimy do szczegółowej analizy zastrzeżeń wobec koncepcji A. Awdiejewa, za zasadne uznajemy omówienie komponentu modalnego funkcji zdziwienia. Zgodnie z przyjętą definicją funkcje modalne pełnią rolę wskaźników postawy nadawcy wobec istnienia opisywanego stanu rzeczy (Awdiejew 1983: 68). W kontekście zdziwienia postawa ta manifestuje się poprzez wskazanie, iż dotychczasowe przekonanie, pewność bądź oczekiwanie nadawcy względem danego stanu rzeczy x zostały naruszone. Nie można przy tym wykluczyć sytuacji, w której nadawca nie miał wcześniej sprecyzowanych przekonań, oczekiwań ani pewności wobec

⁵⁹ Szerzej problem ten omówiono w rozdziale zatytułowanym *Zdziwienie w perspektywie psychologicznej*.

analizowanego stanu rzeczy – w takim wypadku brak ten należy interpretować jako szczególną formę epistemicznej postawy wobec rzeczywistości. Warto w tym miejscu podkreślić, iż oczekiwania mogą przyjmować różne formy: mogą być domniemane, pożądane, niepożądane bądź oparte na konsensusie społecznym, a ich naruszenie może odnosić się zarówno do przeszłości, teraźniejszości, jak i przyszłości (zob. Коврижкина 2014: 237). Tak rozumiane oczekiwanie wykazuje bliskość znaczeniową wobec modalności pewności, dla której formułowana jest następująca presupozycja pragmatyczna: *Nadawca jest pewien, że (p) nastąpi / następuje / nastąpiło* (Awdiejew 1983: 70)⁶⁰. W tym ujęciu wypowiedź wyrażająca zdziwienie stanowi subiektywny sąd modalny o charakterze epistemicznym⁶¹. Należy zaznaczyć, iż sąd ten nie jest tożsamy z wiedzą, co skłania nas do sformułowania alternatywnej presupozycji: *Nadawca jest pewien / przekonany / oczekuje, że nie (p)*. Presupozycja ta odzwierciedla to, iż nadawca prezentuje określoną postawę epistemiczną wobec danego stanu rzeczy – może być o nim przekonany, pewien bądź też łączyć z nim konkretne oczekiwania⁶². W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że pojęcia takie

⁶⁰ I. Nowakowska-Kempna twierdzi, że cały omawiany tu proces składa się z przekonania, że nie p (komponent modalno-epistemiczny), uzyskania wiedzy/informacji, że p oraz emocjonalnej reakcji zaskoczenia. Por.:

Referencjalność (...), odniesiona do nadawcy komunikatu, przejawia się w ujawnieniu związków między jego przekonaniem / przeświadczeniem (tj. uprzednim stanem świadomości) a nieoczekiwaniem uzyskaną wiedzą (tj. stanem świadomości równoczesnym z aktem mowy). Pierwszy stan świadomości dotyczy przekonania / przeświadczenia nadawcy, a drugi – jego wiedzy. Powstałe napięcie między przekonaniem, co do nieistnienia stanu rzeczy a nagle uzyskaną wiedzą, że on zaistniał, łączy się z subiektywnym stosunkiem mówiącego do tego, co się stało, a dokładnie do jego dwu stanów świadomości: przekonania, że nie p i wiedzy, że p, wyrażanej emocjonalnie poprzez ZASKOCZENIE. Przypuszczenie, że nie p ma charakter przekonania, a duży stopień jego pewności można przedstawić za pomocą formuły: 'x (nadawca) był pewien || przeświadczony, że nie p', wyraża modalność epistemiczną wskazującą stopień pewności wiedzy. Admirativus wyraża więc emfaticzno-emocjonalną reakcję na naruszenie pewności przekonania, że nie p, po uzyskaniu nieoczekiwanej informacji, że p (Nowakowska-Kempna 1995: 28).

Pogląd badaczki odpowiada naszemu rozumieniu zdziwienia, ponieważ łączy komponent modalno-epistemiczny bazujący na przekonaniach, oczekiwaniach i pewności z komponentem emotywnym będącym reakcją na naruszenie oczekiwań mówiącego.

⁶¹ Również badacze miratywności uznają tę kategorię za subkategorię epistemiczności, która sytuuje się między pewnością i niepewnością. Zdaniem Karoliny Krawczak i Dylana Glynn'a wykładniki miratywności wskazują, iż niektórych informacji nie da się w łatwy sposób zintegrować z ogólnym systemem epistemicznym i oczekiwaniem mówiącego (zob. Krawczak, Glynn 2015: 354; por. DeLancey, 2001: 380). Na marginesie zauważmy, że badacze uznają zdziwienie za „stan epistemiczny” (ang. *epistemic state of surprise*), sugerując tym samym jego intelektualny charakter (Krawczak, Glynn 2015: 355). W odróżnieniu od przywołanej wcześniej koncepcji I. Nowakowskiej-Kempnej autorzy nie uwzględniają jednak – istotnego dla możliwie pełnego opisu pojęcia zdziwienia – składnika emotywnego.

⁶² Na komponent naruszenia oczekiwań obecny w semantycznej strukturze pojęcia zdziwienia zwracają uwagę również J. Rett i S. Murray (2013: 465–466), pisząc o epistemicznym charakterze miratywności. Badaczki uważają, że w wypowiedziach ewidencjalnych o charakterze miratywnym (konkretnie: w wykrzyknieniach – *exclamations*) treść propozycjonalna łączy się z pewnym kontekstowo istotnym zbiorem epistemicznie dostępnych propozycji (E). Autorki charakteryzują przy tym E w kategoriach oczekiwań jednostki x związanych z określonym czasem (przeszłością, teraźniejszością i przyszłością), a nie wiedzy *sensu*

jak „pewność”, „przekonanie” oraz „oczekiwanie” są powszechnie wykorzystywane w literaturze przedmiotu do konceptualizacji zdziwienia, czego przykładem mogą być m.in. poglądy prezentowane przez A. Awdiejewa, J. Rett i S. Murray czy I. Nowakowską-Kempną. Terminy te wykazują pokrewieństwo znaczeniowe i tworzą swoiste kontinuum postaw epistemicznych: „pewność” można rozumieć jako szczególnie silne przekonanie odnoszące się przede wszystkim do stanów teraźniejszych lub przeszłych – por. definicję rzeczownika *pewność* jako ‘głębokiego przekonania o czymś’ oraz rzeczownika *przekonanie* jako ‘tego, co ktoś sądzi na określony temat i sądzi, że jest to prawdą’ (WSJP). Z kolei oczekiwanie w większym stopniu związane jest z postawą eksperientera wobec przyszłego zaistnienia zdarzeń (por. *oczekiwanie* ‘to, czego ktoś chce, żeby nastąpiło albo żeby ktoś to zrobił’ – WSJP). W naszej ocenie włączenie wszystkich wymienionych kategorii do zaproponowanej presupozycji pragmatycznej pozwala na dokonanie możliwie pełnego opisu modalno-epistemicznego komponentu funkcji zdziwienia. W ten sposób uwzględniana jest bowiem zarówno możliwa zmienność stopnia pewności, jak i temporalny oraz referencyjny charakter rozważanych stanów rzeczy.

Przejdźmy do analizy komponentu emotywnego występującego w replikach wyrażających zdziwienie. W ujęciu zaproponowanym przez A. Awdiejewa funkcje ematywne służą do wyrażania zarówno emocjonalnej, jak i intelektualnej oceny dokonywanej przez nadawcę względem przedstawionego przedmiotu bądź stanu rzeczy (Awdiejew 1983: 68). Funkcja ta opiera się na presupozycji pragmatycznej, zgodnie z którą: *Nadawca ocenia (p) jako zjawisko pragmatycznie (pozytywne/negatywne), a zarazem wyraża wobec (p) stosunek emocjonalny (pozytywny/negatywny)* (Awdiejew 1983: 72). Innymi słowy, akt mowy realizujący funkcję ematywną zakłada jednocześnie występowanie dwóch komponentów: wartościującego oraz afektywnego. A. Awdiejew wyróżnia cztery podstawowe typy funkcji ematywnych, które klasyfikuje jako symetryczne i asymetryczne (Awdiejew 1983: 73–74). Należy jednak podkreślić, że zaproponowana typologia nie ma charakteru zamkniętego – autor wskazuje, iż wszelka klasyfikacja funkcji ematywnych musi uwzględniać specyfikę warunków pragmatycznych określonej sytuacji komunikacyjnej, w szczególności zaś naturę ocenianego obiektu. W związku z tym A. Awdiejew proponuje rozróżnienie różnych typów ocen, w tym: autooceny (oceny własnej), oceny odbiorcy, osoby trzeciej, a także oceny stanów rzeczy odnoszących się odpowiednio do nadawcy, odbiorcy bądź osoby trzeciej (Awdiejew 1983: 74).

Przedstawiona charakterystyka prowadzi do wniosku, iż w ujęciu A. Awdiejewa identyfikacja funkcji ematywnych opiera się na szeregu różnorodnych kryteriów. Jak już wskazano, istotną cechą tej koncepcji jest założenie, że zarówno ocena, jak i stosunek nadawcy do danego obiektu (x) zawsze przyjmują jednoznacznie okre-

stricto. Tak rozumiane oczekiwanie wykorzystywane jest przez autorki do scharakteryzowania komponentu illokucyjnego wykrzyknienia: wykrzyknienie, że p oznacza wyrażenie, że p nie znajdowało się w zbiorze oczekiwań E mówiącego x, gdy x dowiedział się, że p.

śloną walencję – pozytywną (+) bądź negatywną (-). Wynika to z podstawowego założenia teoretycznego A. Awdiejewa, zgodnie z którym „Akt oceny jako taki nie zawsze jest aktem emotywnym, akt emotywny natomiast zawsze jest aktem ocenym” (Awdiejew 2004: 116). Warto jednak zaznaczyć, iż koncepcja ta nie obejmuje wypadków, w których wyrażane są tzw. emocje intelektualne o neutralnej walencji, zidentyfikowane w badaniach psychologicznych (takie jak zdziwienie), które nie dają się jednoznacznie sklasyfikować na skali wartościującej (+/-). Przykładem może być fragment dialogu (przykład 8), w którym analiza pytania *How do you know that?*, jak również kontekstu poprzedzających i następujących po nim wypowiedzi, nie umożliwia jednoznacznego określenia, czy ocena oraz stosunek nadawcy do wiedzy rozmówcy na temat wyjazdu Liama do Ameryki mają charakter pozytywny, czy też negatywny:

- ⌘ [8]
 ⌘ 'I hear Liam's booked to go to America again,' said Davidson, looking out on the empty road.
 ⌘ Kevin looked at him in surprise.
 ⌘ **'How do you know that?'**
 ⌘ 'Oh we have our ways. It's in our line of business you might say.'
 ⌘ 'Ay. It's funny my mother didn't mention it.'
 ⌘ 'She doesn't know. Nobody knows.' (J. Cairney, *Worlds apart*)

A. Awdiejew postuluje ponadto uwzględnienie określonych parametrów typologicznych, które mają umożliwiać identyfikację rodzaju emocji wyrażanej w określonej wypowiedzi. Wśród proponowanych kryteriów znajdują się: jakość i kierunek emocji, wartość sytuacji oraz jej sprawca, a także jakość dokonanej przez nadawcę oceny danej sytuacji. Informacje te mogą być wyrażone eksplikcyjnie w ramach operatora, lecz możliwe jest również ich wydobycie poprzez analizę relewantnych składników sytuacji komunikacyjnej, w której akt emotywno-oceniający jest realizowany (Awdiejew 2004: 127, 129). Przeprowadzona przez nas analiza materiału dialogowego wskazuje jednak, że zastosowanie takich kryteriów nie pozwala na wypracowanie spójnych i jednoznacznych parametrów w odniesieniu do wypowiedzi wyrażających emocje z grupy zdziwienia. Wynika to z tego, iż dla tego rodzaju funkcji emotywnych nie jest możliwe jednoznaczne określenie ich jakości, wartości przypisywanej sytuacji oraz charakteru dokonanej oceny – zdziwieniu jako takiemu nie można bowiem przypisać walencji pozytywnej ani negatywnej. W wypadku analizowanych wypowiedzi neutralna walencja rozumiana jest zaś jako brak konwencjonalnie przypisanego wartościowania emocjonalnego w strukturze tego aktu mowy. W najlepszym razie można mówić o zmiennym – pozytywnym bądź negatywnym – charakterze oceny bodźca wywołującego zdziwienie, która stanowi element towarzyszącej mu emocji. Współwystępująca ze zdziwieniem emocja może być uwarunkowana zgodnością bądź niezgodnością określonego stanu rzeczy z pragnieniami eksperiencera. W świetle

tych ustaleń zdziwienie traktujemy jako emocję o neutralnej walencji, które mogą towarzyszyć inne emocje – zarówno o charakterze pozytywnym (np. radość, satysfakcja), jak i negatywnym (np. gniew, rozczarowanie)⁶³, przy czym emocje te nie zastępują zdziwienia, lecz współwystępują z nim lub ujawniają się w jego następstwie. Zdziwienie może być wywołane przez określone bodźce, wobec których podmiot doświadczający może (choć nie musi) przyjmować określoną postawę wartościującą. Dopiero w takich wypadkach możliwe jest przypisanie danej wypowiedzi wartości dodatniej lub ujemnej. Ze względu na silne uzależnienie funkcji wyrażania zdziwienia od konkretnego kontekstu sytuacyjnego nie jest również możliwe wskazanie prototypowego sprawcy sytuacji wywołującej zdziwienie ani jednoznacznego kierunku emocji. Oba te czynniki charakteryzują się bowiem wysokim stopniem zmienności i są determinowane przez specyfikę jednostkowych zdarzeń komunikacyjnych.

Zgodnie z przedstawionym rozumieniem presupozycja pragmatyczna⁶⁴ emotywnego składnika funkcji zdziwienia przyjmuje postać:

- a) *Nadawca ocenia (p) jako sprzeczne z pewnością / przekonaniem / oczekiwaniem.*
- b) *Nadawca zachowuje neutralny stosunek (w rozumieniu braku systemowo przypisanej walencji wartościującej) do naruszenia jego pewności / przekonania / oczekiwania przez (p).*

Należy przy tym podkreślić, że w proponowanej presupozycji termin „ocena” stosowany jest w znaczeniu epistemicznym, a nie aksjologicznym. Odnosi się on do rozpoznania przez nadawcę niezgodności między treścią (p) a jego wcześniejszą postawą epistemiczną, nie zaś do przypisania tej treści wartości pozytywnej lub negatywnej. Jednocześnie utrzymujemy jednak, że element oceny jest częścią składnika emotywnego presupozycji: akt oceny wyraża sens epistemiczny, lecz równocześnie zawiera komponent afektywny, którego walencja jest neutralna. Innymi słowy: jakkolwiek ocena stanowiąca element funkcji zdziwienia ma charakter epistemiczny, ujawnia się w niej także składnik emotywny, ponieważ rozpoznaniu sprzeczności między (p) a wcześniejszymi przekonaniami nadawcy towarzyszy emocjonalna reakcja na naruszenie jego stanu poznawczego. W tym ujęciu zdziwienie można traktować jako emocję poznawczą, w której komponent afektywny i epistemiczny są nierozdzielne.

A zatem w wypadku aktów wyrażających zdziwienie zarówno ocena, jak i stosunek nadawcy odnoszą się przede wszystkim do naruszenia przez treść wypowiedzi (p)

⁶³ Należy doprecyzować, że w kontekście rozważań podejmowanych na kartach niniejszej monografii neutralność ta dotyczy zdziwienia jako komponentu treści interakcyjnej, niekoniecznie zaś emocji, które rzeczywiście odczuwane są przez eksperymentera.

⁶⁴ W pragmatyngwistyce funkcjonalnej wartość funkcji pragmatycznej utożsamiana jest z wartością presupozycji pragmatycznej, która może zostać przedstawiona jako deskrypcja zamiaru komunikacyjnego nadawcy uzewnętrznionego w momencie wypowiadania komunikatu (Awdiejew 1987: 100).

uprzednio przyjętej pewności, przekonania lub oczekiwania. Nie wyklucza to jednak możliwości, iż samo (p) może zostać przez nadawcę ocenione jako pozytywne bądź negatywne, a jego stosunek do tej treści może mieć wyraźnie określoną walencję. W proponowanym ujęciu zakładamy jednak, że tego rodzaju wartościowanie oraz postawa nadawcy wobec (p) stanowią element innej emocji, która współwystępuje ze zdziwieniem i jest przez nie wywoływana. Inaczej mówiąc: neutralna walencja funkcji zdziwienia odnosi się do właściwości pragmatycznych tej funkcji rozpatrywanych niezależnie od konkretnych wypowiedzi, natomiast w poszczególnych realizacjach może ulegać ona modyfikacji pod wpływem współwystępujących emocji lub czynników kontekstowych. Uznajemy zatem, że komponent emotywno-wartościujący obecny w strukturze repliki zdziwienia ma charakter neutralny i ogranicza się wyłącznie do samego naruszenia pewności, przekonania lub oczekiwania – nie odnosi się natomiast bezpośrednio do treści (p). W związku z tym proponowana przez nas presupozycja pragmatyczna obejmująca oba składniki funkcji zdziwienia (modalny – odnoszący się do przekonań i oczekiwań nadawcy – i emotywny – dotyczący reakcji emocjonalnej nadawcy na naruszenie jego przekonań i oczekiwań) przedstawia się następująco:

1) *Nadawca jest pewien / przekonany / oczekuje, że nie (p).*

2)

a) *Nadawca ocenia (p) jako sprzeczne z pewnością / przekonaniem / oczekiwaniem.*

b) *Nadawca zachowuje neutralny stosunek (w rozumieniu braku systemowo przypisanej walencji wartościującej) do naruszenia jego pewności / przekonania / oczekiwania przez (p).*

Zaprezentowane ujęcie ilustruje przykład 9, w którym wypowiedź telefonistki informująca, że osoba będąca przedmiotem pytania rozmówcy przebywa na urlopie (p), stanowi impuls wywołujący jego zdziwienie. Źródłem tej reakcji jest rozbieżność między nową informacją a istniejącymi wcześniej przekonaniem rozmówcy – był on bowiem przekonany, że wskazana osoba aktualnie znajduje się w miejscu pracy. W odpowiedzi na replikę rozmówczyni nadawca formułuje pytanie, czy nie ma jej w pracy, które pełni funkcję ekspresji zdziwienia. Jednocześnie należy podkreślić, że jego postawa wobec naruszenia wcześniejszego przekonania względem (p) pozostaje neutralna pod względem wartościującym.

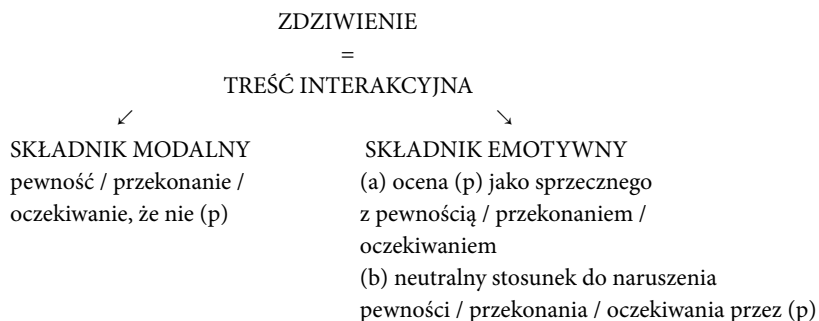
◇ [9]

◇ Zadzwoniłem do centrali w Temalu, prosząc o połączenie z Lindą.

◇ – Tinazana ma urlop – usłyszałem w słuchawce głos znajomej telefonistki.

◇ – **Nie ma jej u was?** – zdziwiłem się i zaraz przypomniałem sobie, że Linda sama mi mówiła o tygodniowym zwolnieniu z pracy. (A. Wiśniewski-Snerg, *Według łotra*)

W celu zwięzłego podsumowania dotychczasowego wywodu posłużymy się schematem 3.

Schemat 3. Składniki treści interakcyjnej replik zdziwienia

Dotychczasowe rozważania dotyczące modalno-emotywne go charakteru funkcji zdziwienia nie wyczerpują pełnej charakterystyki analizowanych replik jako aktów mowy. Istotnym uzupełnieniem opisu tych wypowiedzi jest to, iż bezwzględnie mają one charakter reaktywny – stanowią odpowiedź na wcześniejsze wypowiedzi w ramach interakcji dialogowej bądź na postrzegalne zmysłowo bodźce pozajęzykowe. W klasyfikacji aktów mowy autorstwa I. Prokop wypowiedzi wyrażające zdziwienie lub zaskoczenie (np. *Kurka wodna!*, *Jezu!*, *O, wszyscy święci!* itp.) zostały sklasyfikowane jako ekspresywne akty mowy o charakterze zwrotnym. Autorka definiuje tę kategorię następująco: „Nadawca uzewnętrznia swoje odczucia co prawda w obecności odbiorcy / odbiorców, jednak akty mowne zwrotne tym się różnią od ukierunkowanych, że wynikają z wewnętrznej potrzeby nadawcy, a nie z poprzednich faz interakcji i nie dotyczą bezpośrednio relacji nadawca – odbiorca. Dotyczą tej relacji jednak pośrednio, gdyż werbalne uzewnętrznienie przez nadawcę uczucia do odbiorcy wpływa na dalszy przebieg interakcji między nimi” (Prokop 2010: 124). Jakkolwiek ogólna charakterystyka tej klasy aktów mowy jest zbieżna z przedmiotem naszych analiz, zgłaszamy zastrzeżenia wobec stwierdzenia, że akty te nie odnoszą się do wcześniejszych faz interakcji. W naszej ocenie wypowiedzi wyrażające zdziwienie mogą – i często faktycznie – pełnić funkcję reakcji na informacje przekazane wcześniej przez interlokutora. Pragniemy zwrócić także uwagę na problematyczny charakter stosowania pojęcia illokucji wobec ekspresywnych aktów zwrotnych. I. Prokop przypisuje im illokucję w postaci: *Ja uzewnętrzniam p*, co budzi wątpliwości zgodnie z naszym stanowiskiem opartym na koncepcji A. Awdiejewa. Podobnie jak A. Awdiejew, uważamy bowiem, że funkcji modalnych oraz emotywnych nie należy utożsamiać z komponentem illokucyjnym aktu mowy (w tym kontekście zob. wcześniejsze krytyczne uwagi dotyczące stanowiska J. Rett i S. Murray).

Kolejne zastrzeżenie, jakie chcemy wysunąć wobec podejścia I. Prokop, dotyczy tego, iż za propozycję aktów ekspresywnych zwrotnych uznaje ona „emocje, uczucia, pragnienia i myśli odbiorcy” (Prokop 2010: 124). W świetle wcześniejszych rozważań nie możemy zgodzić się z takim rozumieniem treści przedstawieniowej,

za którą w wypadku replik zdziwienia uznajemy – w zależności od konkretnej sytuacji komunikacyjnej – 1) warstwę ideacyjną repliki zdziwienia, 2) treść poprzedzających (w ramach wymiany dialogowej) replik, 3) informacje kontekstowe (informacje tła).

Dodatkowo należy podkreślić, że w dalszej części opracowania będziemy posługiwać się terminem akty modalno-emotywny, a nie – jak w wielu klasyfikacjach, takich jak taksonomia I. Prokop – akty ekspresywne. W naszej ocenie przyjęta przez nas terminologia precyzyjniej oddaje funkcje pełnione przez repliki zdziwienia, gdyż uwzględnia ich złożony charakter epistemiczno-afektywny. Należy bowiem zaznaczyć, iż pojęcie aktów ekspresywnych (*expressives*) cechuje się bardzo szerokim zakresem odniesienia – obejmuje ono wypowiedzi służące do wyrażania różnorodnych stanów emocjonalnych oraz postaw nadawcy, często o charakterze konwencjonalnym i rytualnym. Do kategorii tej zalicza się m.in. formuły powitalne, podziękowania, kondolencje, przeprosiny, gratulacje czy życzenia.

Zasadne wydaje się również postawienie pytania, czy akty emotywny w ogóle powinny być klasyfikowane jako podtyp aktów ekspresywnych. W ramach pragmatyki istnieją bowiem wiele rozbieżnych stanowisk dotyczących zakresu i charakterystyki tej kategorii aktów mowy. Część badaczy, np. J. Rett i S. Murray, utożsamia wypowiedzi o funkcji ematywnej z ekspresywami, uznając miratywne zdania wykrzyknikowe za ich realizację. Odminną perspektywę przyjmuje Neal R. Norrick, który wyraża sceptycyzm wobec założenia, że samo uzewnętrznienie emocji stanowi wystarczające kryterium przypisania wypowiedzi do klasy ekspresywów. Zdaniem badacza obecność bądź brak komponentu afektywnego zależy przede wszystkim od konkretnej sytuacji komunikacyjnej i nie stanowi cechy konstytutywnej aktu mowy (Трофимова 2008: 18 za: Norrick 1978). Pogląd ten poddaje krytyce Susanne Marten-Cleef, która argumentuje, że ekspresywy są wypowiadane właśnie w celu uzewnętrznienia autentycznych stanów emocjonalnych nadawcy (Трофимова 2008: 18–19 za: Marten-Cleef 1991). Badaczka wskazuje ponadto przykładowe typy aktów ekspresywnych, do których zalicza m.in. komplementy, pozdrowienia, życzenia, powitania, podziękowania, szyderstwa, wyrazy triumfu, przekleństwa, radość, nadzieję, współczucie, przeprosiny, wyrazy obawy oraz krytykę⁶⁵. Jak wynika z przeglądu literatury, jakkolwiek niektóre ujęcia teoretyczne traktują wyrażanie emocji jako nieodłączną cechę ekspresywów, wśród badaczy brak jednomyślności co do zakresu semantycznego tego terminu. W związku z tym, z powodu braku jednoznaczności oraz znacznego stopnia uogólnienia związanego z pojęciem aktów ekspresywnych, w niniejszym opracowaniu świadomie rezygnujemy z jego użycia. Zamiast tego stosować będziemy termin *akt emotywny* – a ściślej rzecz ujmując, jak wskazano wcześniej: *akt modalno-emotywny*. W naszej ocenie wprowadzenie tego terminu pozwala uniknąć niejednoznaczności związanej z pojęciem aktów ekspresywnych

⁶⁵ Przegląd istniejących klasyfikacji ekspresywów zob. w pracy Трофимова 2008: 10–12.

i w sposób bardziej precyzyjny scharakteryzować wypowiedzi, w których komponent epistemiczny i afektywny są ze sobą ściśle powiązane.

Prowadzone badania sytuujemy w ramach teoretycznych pragmatyngwistyki funkcjonalnej, która koncentruje się na analizie sensów naddanych wypowiedzi językowych, oraz pragmatyngwistyki retorycznej, skupiającej się na badaniu strategii komunikacyjnych realizowanych przez nadawcę w ramach interakcji werbalnej (rozróżnienie za: Awdiejew 1987: 27–28). W szerszym ujęciu odwołujemy się także do gramatyki interakcji werbalnej, gdyż uważamy, że wspomniane koncepcje umożliwiają kompleksowy opis wypowiedzi zarówno pod kątem ich funkcji pragmatycznych, jak i stosowanych strategii oraz taktów konwersacyjnych. W dalszych rozważaniach nie odnosimy się do semantyczno-pragmatycznej kategorii miratywności, która jest powszechnie wykorzystywana w badaniach nad wypowiedziami wyrażającymi zdziwienie w tradycji angloamerykańskiej. Podjęta decyzja wynika z tego, iż istniejące koncepcje miratywności koncentrują się przede wszystkim na aspektach informacyjnych i epistemicznych, podczas gdy proponowane przez nas ujęcie ma na celu opis funkcji modalno-emotywniej realizowanej w interakcji.

Podsumowując wcześniejsze rozważania, na podstawie przeprowadzonych obserwacji oraz dotychczasowych ustaleń badawczych, zdziwienie rozumieć będziemy jako krótkotrwałą, nieprototypową emocję, realizowaną według schematu: bodziec – reakcja – interpretacja, której nie można przypisać wartościowania w kategoriach pozytywnych lub negatywnych. Emocja ta wynika z naruszenia przez osobowego lub nieosobowego sprawcę (szerzej: nową informację środowiskową) pewności, przekonań bądź oczekiwań podmiotu doświadczającego. Replikę zdziwienia definiujemy natomiast, dla wszystkich analizowanych języków, jako wypowiedź reaktywną, w której nadawca ocenia przedmiot zdziwienia jako sprzeczny z wcześniejszą pewnością, przekonaniem lub oczekiwaniem, zachowując przy tym neutralny stosunek wobec samego naruszenia pewności, przekonania lub oczekiwania. Eksplikacja: *Jestem pewien / przekonany / oczekuje, że nie (p); oceniam (p) jako sprzeczne z pewnością / przekonaniem / oczekiwaniem, że nie (p); zachowuję neutralny stosunek (w rozumieniu braku systemowo przypisanej walencji wartościującej) do naruszenia mojej pewności / przekonania / oczekiwania przez (p)*. Analogicznie definiujemy akt zdziwienia: *Stosując akt językowy, nadawca ma na celu ocenę zjawiska (p) jako sprzecznego z pewnością, przekonaniem, oczekiwaniem, że nie (p) przy jednoczesnym zachowaniu neutralnego stosunku (w rozumieniu braku systemowo przypisanej walencji wartościującej) do naruszenia pewności, przekonania, oczekiwania przez (p)*.

Pragniemy przy tym podkreślić, iż należy rozgraniczyć funkcję zdziwienia od samej emocji zdziwienia. Sens interakcyjny zdziwienia nie musi bowiem odzwierciedlać rzeczywistych, wewnętrznych stanów emocjonalnych nadawcy wypowiedzi, gdyż repliki zdziwienia mogą pełnić także funkcję autoprezentacyjną, strategiczną,

perswazyjną oraz interakcyjną (np. przyjmując formę skrótowych, konwencjonalnych sformułowań w rodzaju *Serio?*), ukierunkowaną na pozostałych uczestników sytuacji komunikacyjnej (por. Caffi, Janney 1994: 328–329; Celle, Lansari 2014; Celle 2018; Wilkinson, Kitzinger 2006). W sytuacji, gdy zdziwienie nie jest faktycznie odczuwane przez mówiącego, analizowane repliki nie spełniają warunku szczerości i realizują odmienne funkcje pragmatyczne. W takich realizacjach składnik modalny presupozycji nie musi odpowiadać faktycznym przekonaniom nadawcy, lecz stanowi element sensu interakcyjnego repliki.

4.3. Warunki fortunności replik zdziwienia

Mieszany charakter funkcji pełnionych przez analizowane repliki oznacza, że można im przypisać warunki fortunności, które są charakterystyczne zarówno dla funkcji modalnych, jak i dla funkcji emotywnych. Należą do nich: pragmatyczny warunek wstępny operatorów modalnych mówiący o braku intencjonalnej możliwości wyrażenia sensu propozycjonalnego zawartego w warstwie ideacyjnej jako asercji oraz założenie, że treść propozycjonalna, na którą reaguje mówiący, jest prawdziwa (Awdiejew 2004: 56).

Mimo złożonej natury replik zdziwienia można przypisać im warunki fortunności wyodrębnione przez J.R. Searle'a dla ekspresywnych aktów mowy, bowiem tak jak ekspresywy wyrażają one stosunek nadawcy do stanu rzeczy zawartego w treści propozycjonalnej (Pisarek 1992: 295). W tym ujęciu wymogi, których spełnienie gwarantuje powodzenie aktu zdziwienia, obejmują (na podstawie warunków powodzenia aktów gratulowania opisanych w pracy Searle 1987: 91)⁶⁶:

- 1) warunek przygotowawczy: M chce wyrazić zdziwienie, że p za pomocą wypowiedzi X,
- 2) warunek szczerości: M jest zdziwiony, że p⁶⁷,
- 3) warunek istotny: (wypowiedź M) jest wyrazem zdziwienia M, że p.

Oprócz tego konieczne jest spełnienie warunku propozycjonalnego, wedle którego wypowiedź wyrażająca zdziwienie musi mieć treść propozycjonalną (może być ona zawarta bezpośrednio w replice zdziwienia, w poprzedzającej ją wypowiedzi lub w sytuacji, na którą reaguje mówiący).

⁶⁶ Jako pierwszy, przed J.R. Searlem, warunki, jakie muszą spełnić udane performatywy, opisał J.L. Austin (1993: 561–572).

⁶⁷ Warunek ten może być przedstawiony w postaci dwuczłonowej: 1) M uważa, że p jest prawdą i 2) M jest szczerze zdziwiony, że p / M uznaje p za godne odnotowania. Warunek szczerości należy przy tym traktować jako warunek prototypowy, który może nie obowiązywać w wypadkach strategicznego lub konwencjonalnego użycia replik zdziwienia. Jak podkreśliliśmy bowiem wcześniej, można wskazać na wypowiedzi wyrażające zdziwienie w sposób nieszczery, które pełnią inne funkcje pragmatyczne zorientowane na uczestników sytuacji komunikacyjnej, np. funkcję kłamstwa bądź ironii (zob. dalej).

Kolejnym warunkiem skuteczności replik zdziwienia jest ich ograniczenie do TU i TERAZ⁶⁸. Zgodnie z tym kryterium replika zdziwienia w użyciach prototypowych jest wypowiedziana niezwłocznie po tym, gdy mówiący dowiadyuje się o stanie rzeczy stanowiącym jej treść propozycyjną. W przeciwnym wypadku wypowiedź będzie niefortunna⁶⁹.

W celu skutecznego wyrażenia zdziwienia nadawca musi ponadto stosować się do reguł konwersacji. Mówiący powinien przestrzegać zasady kooperacji pojmowanej jako współdziałanie uczestników aktu komunikacji w celu zrealizowania wspólnych zamiarów, której treść brzmi: „Wnoś swój wkład do konwersacji tak, jak tego w danym jej stadium wymaga przyjęty cel czy kierunek wymiany słów, w której bierzesz udział” (Grice 1980: 96; por. Kalisz 1993: 67). Wyrażanie zdziwienia może czynić zadość zasadzie kooperacji w ramach realizowania strategii informacyjno-weryfikacyjnych, ponieważ działanie to intensyfikuje wypowiedzi mające na celu ustalenie prawdy, m.in. pytania. Por. egemplifikację 10:

- ◇ [10]
◇ Powiedziała mi, że musimy natychmiast się rozstać:
◇ – To nie miało żadnego znaczenia.
◇ – **Jak to?** – zdziwiłem się – **przecież jeszcze nad ranem mówiłaś inaczej?**
◇ Spojrzała na mnie z niemłym politowaniem i wyjaśniła, że jest erotomanką niezdolną do wier-
◇ ności, a w dodatku opętana uczuciem dla kogoś innego. (K. Brandys, *Nierzeczywistość*)

Skuteczne repliki zdziwienia muszą także czynić zadość maksymie ilości, tj. muszą wskazywać na treść propozycyjną, która budzi zdziwienie (a nawet – co szczególnie pożądane – uzasadniać przyczyny wystąpienia tego uczucia), zgodnie z maksymami: a) „uczyn swoją wypowiedź tak informatywną, jak to jest potrzebne dla aktualnych celów rozmowy”; b) „uczyn swoją wypowiedź nie mniej informatywną niż to potrzebne” (Grice 1980: 96–97; por. Prokop 2010: 35). Jeżeli maksyma ilości nie jest przestrzegana, odbiorca może nie domyślić się, co dziwi partnera. Przestrzeganie maksymy ilości wiąże się z maksymą sposobu dotyczącą klarowności, która postuluje m.in. unikanie niejasności i wieloznaczności wypowiedzi (Grice 1980; Prokop 2010: 35). Istota tych maksym może być przedstawiona za pomocą sformułowanej przez Robin Lakoff ogólniejszej zasady *BE CLEAR* – bycia jasnym (zob. Lakoff 1977; Żurek 2008: 33). Przestrzeganie maksymy ilości jest ponadto zgodne z założeniami teorii relewancji Dana Sperbera i Deirdre Wilson, wedle

⁶⁸ W innym ujęciu wymóg ten nosi także nazwę „warunku/ograniczenia niedawności” (ang. *recency restriction*) – zob. Rett, Murray 2013: 455–456, 465.

⁶⁹ J. Rett i S. Murray twierdzą, że warunek niedawności obowiązuje wszystkie wypowiedzi miratywne (Rett, Murray 2013: 459). Podobną obserwację zob. w artykule T. Petersona, który twierdzi, że miratywność charakteryzuje się pewną „czasową ograniczonością”, ponieważ zdziwienie odnosi się do konkretnego kontekstu sytuacyjnego. Gdy ten kontekst ulega istotnym zmianom – czy to pod względem czasowym, czy przestrzennym – znaczenia miratywne, nawet jeśli pierwotnie z nim powiązane, tracą swoją aktualność (Peterson 2020). Do tego wniosku dochodzi także Scott AnderBois (2016).

której „ludzkie poznanie nastawione jest na maksymalizację relewancji”, a „każdy akt komunikacji ostensywnej⁷⁰ komunikuje założenie swojej własnej optymalnej relewancji”, tj. osiągnięcia celu przy minimalizacji wysiłku⁷¹ (Sperber, Wilson 2011: 367; por. Pytel-Pandey 2019: 133–134). Por. np. replikę przywołaną w egzemplifikacji 11 o klarownie sformułowanej treści przedstawieniowej (informacja, że Dżinarivelo jest dziadkiem dziewczyny):

- ◇ [11]
- ◇ – Przyniosłam to dla ciebie od mego dziadka Dżinarivela – mówiła łamaną francuszczyzną.
 - ◇ – **To Dżinarivelo jest twoim dziadkiem?!** – nie mogłem powstrzymać się od zdumienia.
 - ◇ – Jest moim dziadkiem (...). (A. Fiedler, *Gorąca wieś Ambinanitelo*)

Istotne znaczenie dla fortunności replik zdziwienia ma również przestrzeganie maksymy jakości, która brzmi: (a) „nie formułuj sądów, o których prawdziwości nie jesteś przekonany”; b) „nie formułuj sądów, co do których nie posiadasz wystarczających dowodów” (Grice 1980; por. Prokop 2010: 35). Naruszanie tej zasady koresponduje z nieprzestrzeganiem warunku szczerości: wyrażone zdziwienie jest wówczas nieszczerze i służy do realizacji innych celów, np. zatajenia wiedzy na określony temat i zaprezentowaniu informacji jako nowej dla mówiącego. Por. egzemplifikację 12:

- ◇ [12]
- ◇ – Интересная к-квартирка, – задумчиво произнес брюнет. – Вот и мне какой-то звук слышится. Только не завывание, а скорее шипение. И д-доносится сей интригующий звук из вашей сумочки, мадемуазель.
 - ◇ Он обернулся к Коломбине и посмотрел на нее своими голубыми глазами, по которым трудно было понять, какие они – грустные или веселые. Ничего, сейчас станут испуганными, злорадно подумала Коломбина.
 - ◇ – **Неужто из моей сумочки?** – деланно удивилась она. – **А я ничего не слышу.** Ну-ка, посмотрим.
 - ◇ Она нарочно подняла ридикюль, чтоб оказался под самым носом у самоуверенного незнакомца, щелкнула замочком. Люцифер, умница, не подвел. Высунул узкую головку, будто чертик из механической шкатулки, разинул пасть и как зашипит! (Б. Акунин, *Любовница Смерти*)

Należy również zauważyć, że pod pozorem wyrażania zdziwienia nadawca może realizować odmienną intencję komunikacyjną, posługując się określoną taktyką konwersacyjną. Przykładem takiego działania jest egzemplifikacja 13, w której pozornie wyrażone zdziwienie ma na celu zakwestionowanie kompetencji interlo-

⁷⁰ Ostensja, zachowanie ostensywne to według autorów tej teorii takie postępowanie rozmówców, które ma na celu ujawnienie intencji wypowiedzi.

⁷¹ Wszystkie przywołane ujęcia *de facto* opisują ten sam warunek skuteczności z różnych perspektyw teoretycznych.

kutora – poprzez przyjęcie zaskoczonej postawy nadawca implicytnie wskazuje na jego niedostateczne przygotowanie bądź brak wiedzy.

[13]

'Before you entered Parliament, what did you do?' Mark asked. The young man's head went up. 'I was... I am... a barrister.'

'But you are a Junior Minister of Trade. You're not attached to the Attorney General's office,' said Mark with an air of feigned surprise.

The Junior Minister pulled himself up to his full height of five foot three, and in a plummy voice rich with haughty disdain said, 'What difference does that make?'

'Well, you wouldn't expect an industrial manager to be made Attorney General, would you?' Mark asked.

The young politician tugged at an ear lobe and eyed him narrowly.

'By that remark, I take it you mean that I know little or nothing about industrial or trade matters?' (M.L. Kilby, *Man at the sharp end*)

Nieskuteczność wypowiedzi może wynikać również z naruszenia zasady uprzejmości sformułowanej przez G. Leecha (1983). Zdziwienie wyrażone w sposób obcesowy, niegrzeczny bądź wulgarny może bowiem skutkować negatywną reakcją ze strony rozmówcy, w tym także krytyką skierowaną wobec nadawcy wypowiedzi. Por. przykład 14:

[14]

Filip nic nie odpowiedział, wszedł, usiadł na taborecie i patrzył w bok. Odwrócił się i uśmiechnął do Doris. Miał czerwone od krwi zęby i oczy jak dwie dorodne, choć nieco już podgniłe śliwki. W tym stanie zdecydowanie lepiej mu było bez uśmiechu.

– **O kurwa, Filip, co ci się stało? Kto cię tak poobijał?** – wykrztusiła zaskoczona Dorota, za co portier zganił dziewczynę.

– **O nie, młoda damo, nie bluźnij. Skoro mówimy o przywróceniu kultury wśród studentów, to zacznijmy od siebie.** (D. Chętkowski z uczniami, *Ostatni weekend*)

Warto podkreślić, że nawet samo ujawnienie zdziwienia (pozbawione obcesowości) może niekiedy prowadzić do napięcia w relacji między uczestnikami interakcji. Wyrażenie tej emocji podczas formułowania opinii niezgodnej ze stanowiskiem rozmówcy może zostać odebrane jako przejaw nietaktu, gdyż sugeruje, że pogląd partnera odbiega od tego, co nadawca uznaje za oczywiste lub właściwe. Zjawisko to nabiera szczególnego znaczenia podczas realizowania strategii aksjologiczno-emotywnych, w ramach których ujawniają się różnice w wartościach i ocenach reprezentowanych przez uczestników interakcji (por. rozwiniecie w dalszej części opracowania). W takich sytuacjach ekspresja zdziwienia może prowadzić do naruszenia zasady solidarności (uczuciowej) z rozmówcą⁷² (Awdiejew 2004: 116). Por. exemplifikację 15:

⁷² Sedno tej zasady, w wypadku wzajemnej postawy pozytywnej, sprowadza się do tego, że każdy akt emotywny zobowiązuje odbiorcę do reagowania w sposób, który sprzyja wspólnemu przeżywaniu uczuć

[15]

– Вы уж, Николай Александрович, помягче с Мирочкой, без строгостей. Такая девочка хорошая, деликатная. Не обвыклась еще здесь. У нас в обслуге все ее знают как жалеют.
– **За что же ее жалеть?** – удивился Фандорин. – **Дай бог всякой девочке расти в таких условиях.**

Горничная аж рубашку уронила.

– Всякой? Да вы что! Над Мирочкой вся страна слезы лила! (Б. Акунин, *Внеклассное чтение*)

Można wyobrazić sobie również sytuację odwrotną, polegającą na braku przejawów zdziwienia, gdy jego zmanifestowanie byłoby społecznie oczekiwane – np. w reakcji na niespodziewane spotkanie z dawno niewidzianą osobą lub na informację o nagłym, przykrym zdarzeniu, które dotknęło rozmówcę bądź osoby z jego otoczenia. Tego rodzaju okoliczności wymagają ujawnienia reakcji emocjonalnej, która pełni funkcję sygnału solidarności i zaangażowania emocjonalnego, jak również świadczy o nieobojętności wobec sytuacji przeżywanej przez partnera interakcji.

Odmienne zjawisko można zaobserwować w sytuacjach, w których zdziwienie zostaje wyrażone jako reakcja na określoną replikę lub zdarzenie odnoszące się bezpośrednio do partnera interakcji – przykład przywoływany w tym kontekście w literaturze przedmiotu dotyczy okoliczności prezentowania nowego mieszkania zaproszonemu gościowi. Jak dowodzi J. Rett, wypowiedź gościa *Wow, your apartment is amazing!* może – w zależności od kontekstu sytuacyjnego – zostać zinterpretowana zarówno jako komplement, jak i jako forma krytyki. W pierwszym wariantcie odbiorca zakłada, że nadawca miał neutralne lub umiarkowanie pozytywne oczekiwania co do prezentowanego mieszkania, które zostały przekroczone, co wywołało pozytywną reakcję emocjonalną – wówczas wypowiedź interpretowana jest jako wyraz uznania. W drugim wypadku odbiorca może uznać, że wcześniejsze oczekiwania nadawcy były niskie, a wyrażenie zdziwienia podkreśla to w sposób protekcyjny lub deprecjonujący, przez co wypowiedź może zostać odebrana jako obraźliwa lub nietaktowna. A zatem w zależności od sposobu odczytania intencji nadawcy przez odbiorcę w przytoczonych sytuacjach komunikacyjnych może nastąpić realizacja maksymy aprobaty (polegającej na maksymalizacji pozytywnej oceny partnera) bądź jej naruszenie poprzez uwydatnienie oceny negatywnej (por. Rett 2021: 310; Rett, Sturman 2021: 2).

pozytywnych z nadawcą oraz do łagodzenia negatywnych efektów emocji doświadczanych przez nadawcę (Awdiejew 2004: 116).

4.4. Zdziwienie w modelu komunikacji językowej

W celu adekwatnego i wieloaspektowego opisu replik zdziwienia niezbędne jest odwołanie się do kategorii wypracowanych na gruncie gramatyki interakcji werbalnej, służących do opisu układu interakcyjnego. Zgodnie z tym ujęciem, podstawowymi komponentami układu interakcyjnego są: interakcyjny nadawca (JA) i odbiorca (TY), parametry aktualizacji sytuacyjnej przestrzeni i czasu (TU i TERAZ), a także warunki pragmatyczne właściwe dla danej wypowiedzi, określające typ intencji interakcyjnej nadawcy (Awdiejew 2004: 53). W świetle przywołanych założeń należy podkreślić, że zdziwienie stanowi reakcję na wcześniejszą sytuację lub bodziec, a jego werbalne uzewnętrznienie w dialogu zakłada współobecność uczestników interakcji – nadawcy i odbiorcy. Kluczowym elementem aktu wyrażającego zdziwienie jest przedmiot reakcji, czyli bodziec, który wywołuje ten stan emocjonalny i staje się impulsem do sformułowania repliki. Wymienione komponenty – uczestnicy aktu komunikacyjnego, parametry czasowo-przestrzenne oraz przedmiot reakcji – tworzą pragmatyczną ramę aktu zdziwienia⁷³. Dalej w osobnych sekcjach przedstawione zostaną elementy układu interakcyjnego, które mają istotne znaczenie dla replik zdziwienia.

Nadawca i odbiorca, czas i przestrzeń

Interakcyjne JA różni się od JA przedstawieniowego przede wszystkim tym, że funkcjonuje w relacji z interakcyjnym TY w ramach układu interakcyjnego. Nie pełni ono roli narracyjnej charakterystycznej dla JA przedstawieniowego, które pozostaje niezależne wobec odbiorcy komunikatu narracyjnego. Interakcyjne JA i interakcyjne TY tworzą diadę uczestników wspólnego działania komunikacyjnego, które osadzone jest w konkretnej sytuacji interakcyjnej, cechującej się jednością czasu i przestrzeni (TU i TERAZ), w ramach której obaj uczestnicy pozostają równocześnie aktywni (Awdiejew 2004: 53).

W wypadku replik zdziwienia mamy do czynienia z nadawcą, który uznaje określony stan rzeczy za niezgodny z własnym wcześniejszym przekonaniem, pewnością lub oczekiwaniem, i który uzewnętrznia ten stan w formie wypowiedzi. Odbiorca takiej repliki może pozostać pasywny, jednak może również zareagować i podjąć dalszą wymianę wypowiedzi. Zob. exemplifikację 16, w której jeden z uczestników interakcji wyjaśnia motywację pytania, które wywołało zdziwienie jego rozmówczynie.

⁷³ Por. ramkę pragmatyczną w ujęciu W. Chlebdy zawierającą takie elementy jak [kto], [kiedy i gdzie], [w jakim celu], [o czym], [w jaki sposób] zwraca się [do kogo], [z jakich przyczyn] i [z jakim skutkiem] (Czapiga 2017: 84 za: Chlebda 2007). Dalej scharakteryzowane zostaną elementy [kto], [do kogo] oraz [o czym] jako najistotniejsze dla modelu komunikacyjnego replik zdziwienia.

- [16]
 Zapytałem ją, czy brat przyjechał już do domu. Zdziwiła się:
 – **Wojtek?**
 – Przecież miał przyjechać...
 – Po co? Pierwsze słyszę. (W. Zalewski, *Pruski mur*)

Można także zaobserwować sytuacje, w których nadawca jest równocześnie adresatem repliki zdziwienia. Por. przykład 17:

- [17]
 Федор Иванович подошел к окну, чтобы закрыть его. Взялся было за створки, но тут же широко распахнул их и высунулся наружу. На траве перед окном был странный белый налет. „Иней!” – удивился, присмотревшись. Захлопнул окно и в трусах, босиком выбежал на крыльцо. (В. Дудинцев, *Белые одежды*)

Tak jak w dowolnym układzie interakcyjnym, również w analizowanych replikach kluczowe znaczenie ma jedność czasu i przestrzeni. Jak już informowaliśmy, z uwagi na to, iż przedmiotem naszych analiz są wypowiedzi dialogowe, uzewnętrznienie zdziwienia poza aktualnym układem interakcyjnym lub w odniesieniu do przeszłości (tj. w formie relacji o wcześniej przeżytym zdziwieniu) nie może zostać uznane za fortune użycie aktu mowy. Zob. przykład 18, w którym nadawca relacjonuje swoje wcześniejsze doświadczenie zdziwienia. Z powodu tego, iż wypowiedź ta nie odnosi się do aktualnego kontekstu interakcyjnego, nie może ona zostać zakwalifikowana jako realizacja aktu zdziwienia:

- [18]
 ‘Didn’t you know it was him that found her? Well, perhaps you were too young, they didn’t want to give you nightmares. Titch left him a key, you see, while he was away, so he could keep an eye on the place, or maybe if he wanted to do some painting, the way your nan carried on about him doing it at home – anyway, he went round there that night.’
 She shuddered theatrically.
 ‘All that blood. **I’m surprised it didn’t give him a heart attack there and then.** Mind you, he was younger in those days, and a fit man in spite of his leg.’ (P. Bryers, *The adultery department*)

Przedmiot zdziwienia

Przedmiotem zdziwienia, a zarazem bodźcem, który wywołuje tę emocję i prowokuje eksperymentera do wypowiedzenia określonego aktu mowy, jest nowa informacja środowiskowa (ang. *NEI* – *new environmental information*). Jak zauważa T. Peterson, w kontekście badań nad miratywnością należy odróżnić treść propozycyjną wyrażoną w wypowiedzeniu od faktycznego wydarzenia (NEI), o którym treść propozycyjna jedynie informuje. Przykładowo, w zdaniu *Alvin’s here!* przyczyną zaskoczenia jest sama obecność Alvina, nie zaś treść propozycyjna wypowiedzi

(Peterson 2020). W innym miejscu badacz wskazuje, że nowa informacja środowiskowa musi być uznawana za jeden z obligatoryjnych komponentów miratywności, ponieważ zaskoczenie zawsze wiąże się z obecnością nowej informacji (Peterson 2016). Zgodnie z opinią badacza pojawienie się NEI generuje rozbieżność w obrębie schematów poznawczych, co uruchamia mechanizm oceny i prowadzi do odczuwania zdziwienia, które z kolei skutkuje koniecznością przekształcenia lub aktualizacji dotychczasowych schematów (Peterson 2017).

Jakie grupy desygnatów mogą wywoływać zdziwienie? Ponieważ obejmują one bardzo szeroką gamę przyczyn, można wskazać jedynie na określone powtarzające się zjawiska. I tak, przedmiotem zdziwienia może być informacja przekazana przez partnera we wcześniejszej replice – zob. przykład 19a:

- ⌘ [19a]
- ⌘ – Co mogę pani teraz pokazać na moim statku? Co panią interesuje? – spytał kapitan.
 - ⌘ – Dziękuję, zobaczyłam już wszystko, co chciałam, dzięki uprzejmości pana oficera. Sprawdziłam, na ile mój syn był ścisły, opisując swą podróż na tym statku.
 - ⌘ – **Pani syn? Opisywał podróż?** – zdumiał się kapitan. – **Pani syn już umie pisać?**
 - ⌘ – Mój syn studiuje na uniwersytecie w Stanach Zjednoczonych. Opisywał mi bardzo szczegółowo podróż na pana statku. (K.O. Borchardt, *Szaman morski*)

Może być nim także treść sądu lub pytania wypowiedzianego przez rozmówcę (19b):

- ⌘ [19b]
- ⌘ 'I disapprove of killing at the best of times, Ace, but, and this is vitally important, you must never kill anyone with a role in recorded history if you can possibly avoid it. That is more important for your planet than any other considerations.'
- ⌘ **'What?'** Howard recoiled in surprise at the direction the conversation was taking.
- ⌘ 'What historically important person ever came from Haiti?' Ace asked, ignoring him. (D. McIntee, *White darkness*)

Zdziwienie wywołuje ponadto pojawienie się określonej osoby lub wystąpienie jakiegoś zjawiska. Por. przykład 19c.

- ⌘ [19c]
- ⌘ Dziewczyna spotyka w pociągu kolegę, którego dawno nie widziała i nie spodziewała się zobaczyć:
- ⌘ – **O! Skąd się tu wzięłeś?** (*zastł.*)

Narzędzie do przekazania repliki zdziwienia

Narzędziem służącym do przekazania repliki zdziwienia jest kod językowy, w ramach którego podczas wypowiedzania konkretnego aktu komunikacji językowej za pomocą operatorów interakcyjnych realizowany jest określony akt mowy. Podsta-

wowym przedmiotem opisu na poziomie gramatycznym jest opis relacji: operator – układ warunków pragmatycznych. Do warunków pragmatycznych określających skuteczność realizacji aktu mowy należy zaliczyć warunek propozycjonalny (p), który wymaga obecności treści propozycjonalnej w wypowiedzi. W praktyce komunikacyjnej sens ten nie zawsze jest w pełni artykułowany, gdyż w sytuacjach, gdy partnerzy dysponują podobną wiedzą operacyjną oraz podobnie interpretują kontekst, potrafią oni uzupełniać ewentualne braki informacyjne. Każdy akt mowy musi zatem zawierać treść propozycjonalną. Jak wskazano wcześniej, nawet wykrzyknienia (np. *ach!*, *och!*) mają treść propozycjonalną, którą stanowi sytuacja wywołująca określone reakcje emotywne.

Kompetencja komunikacyjna i pragmatyczna interlokutorów

Na kompetencję komunikacyjną składają się m.in. poziom znajomości języka – zarówno jego struktur semantycznych i syntaktycznych, jak i zasad zachowania się obowiązujących w danej społeczności. W wypadku replik zdziwienia istotną rolę odgrywa umiejętność wyrażenia zdziwienia poprzez właściwy dobór operatora w celu uniknięcia dwuznaczności wypowiedzi, przy czym, jak wspomniano, operatorem tym może być odpowiednia intonacja, struktura składniowa czy leksem/frazem, a częstokroć połączenie tych środków. W tym kontekście można mówić o konieczności legitymowania się kompetencją pragmatyczną, zdefiniowaną przez D. Wunderlicha jako „zdolność nadawcy lub/i odbiorcy do zrozumiałego wyrażania się w idealnie pomyślnych sytuacjach komunikacyjnych oraz do rozumienia tego, co zostało wyrażone w aktach mowy” (za: Anusiewicz 1986: 619). Skuteczna realizacja replik zdziwienia wymaga ponadto od mówiącego sprawności pragmatycznej, rozumianej jako osiąganie określonych celów za pomocą wypowiedzi językowych, którą to umiejętność człowiek nabywa w procesie socjalizacji (w tej kwestii zob. Skudrzykowa, Urban 2000: 131).

Czynniki psycho- i socjolingwistyczne

Istotną okolicznością wpływającą na kształt replik zdziwienia są czynniki psycho- i socjolingwistyczne. Do faktorów psychicznych odnosi się m.in. poziom pobudzenia emocjonalnego interlokutorów, który może oddziaływać na sposób wyrażenia zdziwienia. Im bardziej bowiem mówiący jest pobudzony, tym bardziej skłonny jest do ekspresywnego wyrażania emocji. Niebagatelnym czynnikiem wewnętrznym jest też indywidualny temperament nadawcy. Zob. replikę występującą w przykładzie 20, w której sens zdziwienia jest powiązany z ogólnym wzburzeniem emocjonalnym (gniewem) doświadczanym przez mówiącego:

[20]

'Actually I saw you at the Central Conference last month.' Then with more confidence, 'And at the abortion thing in May.'

That did surprise me, and hurt.

'Why the fuck didn't you make your presence known?'

'Look at me. I'm pregnant. I didn't feel up to the snubs your radical feminist friends would have handed out.' (Z. Fairbairns, *Tales I tell my mother*)

Poza tym na sposób wyrażania zdziwienia mogą wpływać zmienne socjolingwistyczne, np. wiek i płeć (odnosi się to na przykład do form wyrażania zdziwienia, które mogą przybierać charakter bardziej potoczny, a nawet wulgarny, i wykazywać zróżnicowanie socjolektalne), lecz także rodzaj kontaktu występujący między uczestnikami aktu komunikacji. Ostatni z wymienionych czynników wydaje się być w tym względzie szczególnie istotny.

Dystans społeczny

W sytuacji, gdy relacje partnerów interakcji są bliskie (przyjacielskie, rodzinne), ich wypowiedzi mogą cechować się większą bezpośredniością, niekiedy wręcz brakiem grzeczności lub wulgarnością. Przekazywane są wówczas informacje potwierdzające nieformalny ton konwersacji. Minimalny dystans społeczny jest charakterystyczny dla kontaktów nieoficjalnych, a więc rodzinno-domowych, towarzyskich i profesjonalno-towarzyskich, które ze swej natury są nieskrępowane i zakładają dużą wiedzę o rozmówcy (Awdiejew 2004: 50). Por. fragment wymiany dialogowej prowadzonej przez osoby połączone bliską relacją (21a):

[21a]

Происшедшее у Владыкиных было неприятно для всех. Вера и Лида долго шли молча, и только уже у самого дома Лида вдруг остановилась и спросила:

– Алеша, где можно достать пистолет?

– **На что он тебе?** – удивился я. – **Уж не собираешься ли ты вызвать на дуэль Леонида Яковлевну?**

– Нет. Я хочу напасть на полицию и отбить Нечаева. (В. Войнович, *Степень доверия*)

Jak wspomniano, bliska relacja partnerów interakcji przyczynia się do swobodnego przekazu komunikatów. W wypowiedziach kierowanych do osób, z którymi mówiący pozostaje w kontaktach nieoficjalnych, występuje niekiedy leksyka nie-normatywna (przykład 21b).

[21b]

– Wiesz, że osoba X i osoba Y⁷⁴ nie są już razem?

– **Pieprzysz...** (*zasł.*)

⁷⁴ W oryginalnej zasłyszanej wypowiedzi występowały imiona. W celu anonimizacji i ochrony danych osobowych zostały one zastąpione neutralnymi określeniami „osoba X” oraz „osoba Y”.

Dystans społeczny zwiększa się w sytuacjach formalnych. Są one charakterystyczne dla kontaktów oficjalnych: oficjalno-towarzyskich (kontrolowanych pod względem formy kontaktów z ludźmi znajomymi), oficjalno-specjalistycznych (kontrolowanych pod względem formy kontaktów między specjalistami danej dziedziny) i neutralnych (kontrolowanych pod względem formy i mocno zrytualizowanych kontaktów z ludźmi nieznanymi, np. kontakty w miejscach publicznych: sklepach, środkach transportu, biurach itd.) (Awdiejew 2004: 51; zob. klasyfikację kontaktów w: Awdiejew, Labocha, Rudek 1980). Uwidaczniają się w nich kulturowo uwarunkowane zachowania charakterystyczne dla ról pełnionych przez interlokutorów w hierarchii społecznej. Por. replikę użytą w egzemplifikacji 22, która uwidacznia asymetrię uczestników aktu komunikacji poprzez użycie formy honoryfikatywnej *pani*:

[22]

– Nie chciałabym wyjść w pańskich oczach na parafiankę... Ale muszę jednak zapytać: czy w okolicy nie znalazłoby się dla mnie jakieś miejsce na nocleg? Jesteśmy z Kazimierzem po słowie, ufam mu... Mimo to sam pan przyzna, że ten wspólny pokój robi tu na wszystkich trochę złe wrażenie.

Profesor spojrział na nią z takim zdziwieniem, że zarumieniła się po koniuszki włosów.

– **Pani chyba żartuje.** Przecież Falkowie przyjechali ze słynnego z roz... – urwał, zdając sobie sprawę, że wzmianka o berlińskiej rozpuście będzie argumentem dość niezręcznym. – Przecież Falkowie są ludźmi nowoczesnymi. (J. Sosnowski, *Prąd zatokowy*)

Na zakończenie rozważań pragniemy zauważyć, że składniki układu interakcyjnego, które są obligatoryjne dla powodzenia aktu zdziwienia, można wykorzystać jako elementy postępowania badawczego. Rozpoznanie nadawcy, odbiorcy, jedności czasu i przestrzeni, przedmiotu, narzędzia do przekazania repliki oraz kompetencji komunikacyjnej i pragmatycznej interlokutorów, a także ustalenie zgodności wypowiedzi z eksplikacją funkcji zdziwienia, na wzór postępowania analitycznego zaproponowanego przez A. Czapigę w celu zidentyfikowania aktów aprobaty (Czapiga 2017), pozwala określić, czy wypowiedź realizuje funkcję zdziwienia. Innymi słowy: dopasowanie repliki do wskazanych elementów ramy zdziwienia może stanowić test mający na celu ustalenie, czy wypowiedź realizuje omawianą funkcję pragmatyczną⁷⁵. Postępowanie to może zostać wykorzystane podczas analizy wypowiedzi nieopatrzonych w tekście prozatorskim komentarzem narracyjnym. Jak bowiem wskazaliśmy, zidentyfikowanie wypowiedzi jako wyrażających zdziwienie za pomocą wykładników zawartych w części narracyjnej tekstu nie nastręcza trudności, gdyż informacja o intencji nadawcy jest niejako „dana” przez autora. W celu dokonania uzupełniającego przeglądu materiału możliwe jest zatem przeprowadzenie analizy kontekstu. Można przyjąć, że jeżeli rozpatrywana wypowiedź spełnia wskazane

⁷⁵ Zastosowanie omawianego modelu analitycznego dotyczyło wyłącznie jednostkowych wypowiedzi zasłyszanych przez autora, które zostały uwzględnione w materiale badawczym wykorzystanym na użytek niniejszego opracowania.

wymogi, to zaistniały warunki konieczne dla zdziwienia. Chociaż, jak już wcześniej zaznaczono, na potrzeby niniejszego studium – w celu uzyskania materiału językowego o jednoznacznej wartości pragmatycznej (co, warto podkreślić, ma szczególne znaczenie w przypadku badań nad funkcjami emotywnymi) – zdecydowano się uwzględnić niemal wyłącznie te repliki, których intencja została wyraźnie określona w komentarzu narracyjnym towarzyszącym wypowiedzi, należy zauważyć, że zastosowanie tej techniki w połączeniu z analizą kontekstu może znacząco zwiększyć skuteczność identyfikacji wypowiedzi wyrażających zdziwienie.

W ramach podsumowania rozważań nad replikami zdziwienia jako aktami mowy chcielibyśmy podkreślić, że proponowane przez nas ujęcie nie ma na celu zastąpienia klasycznych typologii aktów mowy. Przeciwnie: wzorem A. Awdiejewa, który zakwestionował przypisywanie illokucji ekspresywom, pragniemy podjąć próbę uzupełnienia dotychczasowych klasyfikacji o kategorię werbalnych reakcji interakcyjnych, które – jakkolwiek prymarnie nie mają charakteru illokucyjnego – funkcjonują jako akty mowy. W związku z tym twierdzimy, że terminy *akt mowy* i *werbalna reakcja interakcyjna* mogą być stosowane równolegle, jednak z uwzględnieniem tego, iż drugi z nich uwydatnia reaktywny i interakcyjny charakter analizowanych wypowiedzi.

5. Funkcje pragmatyczne replik zdziwienia

W przypadku naturalnych sytuacji komunikacyjnych trudno jest mówić o wypowiedziach realizujących wyłącznie jeden cel, gdyż poszczególne akty mowy zazwyczaj spełniają równocześnie kilka funkcji pragmatycznych. W świetle przytoczonych ustaleń należy uznać, że omówiona w poprzednim rozdziale podstawowa dla replik wyrażających zdziwienie funkcja mieszana (modalno-emotywna) nie wyczerpuje ich potencjału interakcyjnego. Użytkownikom języka formułującym tego typu akty mowy mogą bowiem równocześnie przyświecać także inne intencje komunikacyjne⁷⁶. Warto przy tym podkreślić, że poszczególne funkcje mogą być wyrażane w wypowiedzeniu eksplicytnie, za pomocą wykładników znajdujących się na powierzchni, bądź implicytnie, tj. w znaczeniu ukrytym w wypowiedzeniu, które jest następnie odtwarzane przez odbiorcę w procesie interpretacji. Budowa leksykalno-gramatyczna wypowiedzenia nie jest jednak kluczowa, ponieważ funkcja pragmatyczna realizowana jest bez względu na jego formę językową (Awdiejew 1983: 53). A. Awdiejew zauważa, że na każdą ramę pragmatyczną składa się konglomerat trzech funkcji: ematywnej (wyrażania emocji), modalnej i illokucyjnej (działania). Każda z wymienionych funkcji może być dominującą (choć nie jedyną) w konkretnym akcie mowy – wówczas można mówić o jednorodnych aktach mowy – lub też współwystępować równorzędnie z innymi funkcjami, co prowadzi do powstania aktów mieszanych (Awdiejew 1983: 68). W analizowanym korpusie językowym zaobserwowano wypadki współwystępowania kilku funkcji pragmatycznych realizowanych jednocześnie przez repliki zdziwienia oraz towarzyszące im wypowiedzenia, które łącznie tworzą rozbudowane, wieloelementowe kompleksy wypowiedzeniowe. W związku z tym badane wypowiedzi należy traktować jako mieszane akty mowy o złożonej strukturze funkcjonalnej.

5.1. Funkcje modalne

Funkcje modalne ukazują postawę nadawcy wobec istnienia określonego stanu rzeczy (Awdiejew 1983: 68). Wypowiedzi, które stanowią realizację funkcji modalnych,

⁷⁶ W tym miejscu warto powtórzyć, że funkcję pragmatyczną rozumiemy za A. Awdiejewem jako „określone uporządkowanie sensu mającego charakter dodatkowy w stosunku do sensu powiadomienia i wyrażającego cel komunikacyjny, w którym dane wypowiedzenie zostało użyte” (Awdiejew 1983: 53).

wnoszą do układu interakcyjnego subiektywny sąd epistemiczny⁷⁷. Wprowadzenie sądu modalnego przez mówiącego wskazuje, że treść propozycjonalna nie spełnia przesłanek asercji i może być jedynie oceniana w kategoriach przypuszczalności, której nie sposób jednoznacznie potwierdzić – jest to zasadnicze kryterium pragmatyczne dla modalnych aktów mowy. Modalne akty mowy mają na celu zainicjowanie negocjacji modalnej z rozmówcą, która ma doprowadzić do wypracowania najbardziej miarodajnego stopnia prawdopodobieństwa wystąpienia stanu rzeczy stanowiącego treść propozycjonalną aktu mowy (Awdiejew 2004: 102–103). Jak wspomniano w poprzednim rozdziale, analizowane repliki ujawniają sens modalny polegający na naruszeniu pewności, przekonania lub oczekiwań nadawcy co do określonego stanu rzeczy. W niniejszym podrozdziale koncentrujemy się natomiast na funkcjach modalnych stanowiących rozwinięcie modalnego komponentu sensu zdziwienia. W świetle tego założenia w badanym materiale można dostrzec nie-liczne wypadki równoległego realizowania funkcji wątpliwości, której presupozycja pragmatyczna przybiera formę: *Nadawca dopuszcza istnienie (p), lecz nie widzi ku temu warunków* (Awdiejew 1983: 71). Por. przykład 23:

- [23]
- Nie ma jej od czwartku! A jutro trzeba zapłacić za mieszkanie! I zabrać swoje graty, a jak nie – wystawimy do śmietnika, biedni się ucieszą! O! – prasująca dziewczyna kiwnęła głową w stronę rogu pokoju. Do zadziornego tonu głosu pasował zadarty nos i spadająca na oczy grzywka. Ewa zobaczyła dwa duże kartony i jedno pudełko po butach ustawione porządnie jedno na drugim.
 - **Jola się wyprowadziła? I zostawiła rzeczy?** – zdziwiła się.
 - No, nie to, że się wyprowadziła – olbrzymka poczłapała za nią. – Ale w czwartek wyszła do pracy i nie wróciła. Aneta ją spakowała – spojrzała spode łba na koleżankę. (J. Szymczyk, *Ewa i złoty kot*)

W przytoczonym przykładzie nadawca (Ewa) za pomocą pierwszego wypowiedzenia (*Jola się wyprowadziła?*) wyraża zdziwienie spowodowane wyprowadzką Joli, lecz widząc pozostawione rzeczy, pośrednio – również za pomocą pytania – uzewnętrznia wątpliwość co do tego stanu rzeczy (*I zostawiła rzeczy?*). A zatem – odnosząc się do przywołanej presupozycji funkcji wątpliwości – nadawca dopuszcza, iż Jola się wyprowadziła, lecz – bazując na obserwacji jej mieszkania – nie widzi ku temu przesłanek, ponieważ w mieszkaniu pozostały rzeczy Joli. Warto zauważyć, że drugie pytanie – oprócz wyrażania wątpliwości – może jednocześnie służyć do realizowania pragmatycznej funkcji kontrargumentacji. Funkcja ta polega na odwołaniu się do asercji interlokutora (wyprowadzka Joli) przy równoczesnej modyfikacji dotychczasowego kierunku argumentacyjnego (Komorowska 1994: 89–90; więcej

⁷⁷ Warto zauważyć, iż modalność może mieć charakter subiektywny bądź obiektywny. Modalność obiektywna wskazuje na stosunek wypowiedzi do zaistniałej sytuacji językowej, podczas gdy modalność subiektywna dotyczy stosunku nadawcy do treści wypowiedzi. Przedmiotem naszego zainteresowania w prezentowanych rozważaniach jest modalność subiektywna.

na ten temat zob. dalej). Presupozycję tej funkcji można sformułować następująco: *Nadawca chce zwrócić uwagę odbiorcy na inny argument dotyczący (p)*. Wypowiedzenie to nie jest zatem pytaniem pragmatycznym *sensu stricto* (a przynajmniej nie jest nim w sposób prymarny), lecz stanowi przykład kontrargumentu sformułowanego na podstawie obserwacji otoczenia, które dostarcza dowodów pozwalających wątpić w sąd przedstawieniowy wyrażony przez rozmówcę.

5.2. Funkcje ematywne (wyrażania emocji)

Rozpatrywane repliki mogą równocześnie wyrażać inne aniżeli zdziwienie emocje⁷⁸. Pełnią one wówczas pragmatyczne funkcje ematywne (wyrażania emocji), tj. wyrażają „emotywną i intelektualną ocenę nadawcy w stosunku do przedstawionego przedmiotu lub stanu rzeczy” (Awdiejew 1983: 68). Presupozycja pragmatyczna funkcji ematywnej ma postać: *Nadawca ocenia (p) jako zjawisko pragmatycznie (pozytywne/negatywne) i jednocześnie Nadawca wyraża stosunek (pozytywny/negatywny) do (p)* (Awdiejew 1983: 72).

Warto w tym miejscu zauważyć, że wyodrębnienie przez A. Awdiejewa odrębnej klasy funkcji ematywnych wynika z jego krytyki rozwiązań J.R. Searle’a oraz A. Wierzbickiej, którzy zaliczyli funkcje wyrażania emocji odpowiednio do funkcji illokucyjnych (konkretnie: ekspresywów) oraz funkcji modalnych (Awdiejew 1983: 72; por. Wierzbicka 1969: 42). W przeciwieństwie do J.R. Searle’a A. Awdiejew twierdzi, że ekspresywy nie mają illokucji, gdyż nie odnoszą się do żadnego sposobu działania, lecz służą wyłącznie do wartościowania. Poza tym badacz stwierdza za Stanisławem Grabiąsem (1981: 31), że emocjonalność nie ma związku z rzeczywistością, lecz odzwierciedla to, czy mówiący uwypatnia uczuciowo treść wypowiedzi, czy też nie. Jak zauważa A. Awdiejew, emocjonalność bywa lokowana zarówno w obszarze illokucji, jak i modalności – w zależności od przyjętej perspektywy metodologicznej, co wynika z tendencji do zbyt szerokiego ujmowania tych pojęć⁷⁹ (Awdiejew 1983: 72).

A. Awdiejew wyróżnia cztery podstawowe typy ematywne (Awdiejew 1983: 73–74):

⁷⁸ Należy podkreślić, że w omawianych dalej przykładach zdziwienie nie stanowi autonomicznej funkcji ematywnej. Pełni ono wyłącznie rolę komponentu inicjalnego lub współwystępującego, który umożliwia realizację właściwej funkcji ematywnej o określonej walencji bądź ją intensyfikuje.

⁷⁹ Badacz zwraca także uwagę, że nie należy utożsamiać psychologicznych typologii emocji z funkcjami wyrażania emocji. Emocje mogą być bowiem okazywane w różny, także niejęzykowy sposób. Przejawy te mogą oczywiście zostać językowo opisane, lecz niewyrażone werbalnie. W analizie funkcji wyrażania emocji istotne jest jednak nie tyle rzeczywiste uczucie doświadczane przez nadawcę, co uczucie wyrażane za pomocą określonych środków językowych. A. Awdiejew zauważa ponadto, że na gruncie psychologii wyróżnia się trwale więzi uczuciowe (postawy emocjonalne), np. miłość, nienawiść, wrogość i in., które nie są przedmiotem zainteresowania badaczy funkcji wyrażania emocji, ponieważ interesują ich wyłącznie wypadki momentalnego uzewnętrznienia uczuć za pomocą języka (Awdiejew 1983: 73).

- 1) symetryczne:
 - a) zadowolenie, zachwyt, radość:
 - pozytywna ocena intelektualna przedmiotu lub stanu rzeczy,
 - pozytywny stosunek emocjonalny do przedmiotu lub stanu rzeczy,
 - b) żal, niezadowolenie, rozpacz:
 - negatywna ocena intelektualna przedmiotu lub stanu rzeczy,
 - negatywny stosunek emocjonalny do przedmiotu lub stanu rzeczy,
- 2) asymetryczne:
 - a) zawiść, zazdrość:
 - pozytywna ocena intelektualna przedmiotu lub stanu rzeczy,
 - negatywny stosunek emocjonalny do przedmiotu lub stanu rzeczy,
 - b) pocieszenie, usprawiedliwienie:
 - negatywna ocena intelektualna przedmiotu lub stanu rzeczy,
 - pozytywny stosunek emocjonalny do przedmiotu lub stanu rzeczy.

Lingwista zaznacza jednak, że przedstawiony podział nie stanowi ostatecznej klasyfikacji funkcji emotywnych. Utrzymuje on bowiem, że klasyfikacja taka powinna uwzględniać także warunki pragmatyczne konkretnej sytuacji, przede wszystkim przedmiot oceny. W związku z tym autor wyodrębnia następujące rodzaje ocen:

- 1) samoocena (ocena nadawcy przez samego siebie),
- 2) ocena odbiorcy (przez nadawcę),
- 3) ocena osoby trzeciej (przez nadawcę),
- 4) ocena stanu rzeczy odnoszącego się do nadawcy,
- 5) ocena stanu rzeczy odnoszącego się do odbiorcy,
- 6) ocena stanu rzeczy odnoszącego się do osoby trzeciej (Awdiejew 1983: 74).

Analiza materiału empirycznego ujawnia, że repliki zdziwienia często równolegle realizują inne funkcje ematywne. Po pierwsze, można wskazać na wypadki pełnienia przez nie funkcji emotywnych w stosunku do samego siebie o dodatniej samoocenie i dodatnim emocjonalnym stosunku do siebie, takich jak zadowolenie z siebie i przechwałki. Presupozycja: *Nadawca ocenia x pozytywnie i jednocześnie nadawca wyraża stosunek pozytywny do x*, gdzie *x* oznacza nadawcę⁸⁰. W przykładzie 24 nadawca wyraża zadowolenie z tego, iż nigdy nie żałuje swojego postępowania:

◇ [24]
 ◇ 'And you've never had any regrets?' Charlotte asked.
 ◇ 'Me?' said Lesley, opening her wide eyes even wider in amused surprise. 'I never regret anything.'
 ◇ (E. Peters, *City of gold and shadows*)

Repliki zdziwienia mogą spełniać również funkcje ematywne o ujemnej samoocenie i ujemnym emocjonalnym stosunku do siebie – wyrażają one wówczas żal mówiącego w stosunku do samego siebie. Presupozycja: *Nadawca ocenia x ne-*

⁸⁰ Tu i dalej presupozycje funkcji pragmatycznych przytaczane są za opracowaniem Awdiejew 1983.

gatywnie i jednocześnie nadawca wyraża stosunek negatywny do x , gdzie x oznacza nadawcę. Por. konglomerat wypowiedzeń w przykładzie 25a, w których zdziwieniu stanowiącemu reakcję na wiadomość o wypiciu dużej ilości alkoholu przez nadawcę towarzyszy wyraz ubolewania, że nie zapamiętał on wydarzeń poprzedniej nocy ((...) szkoda, że tak mało pamiętam):

- ◇ [25a]
◇ – (...) Myślałam, że pan jeszcze pijany, długo się trzeźwieje po czterech promilach. – Przypomniała
◇ sobie szczególnie wyczytany w jego karcie.
◇ – **Aż tyle mi nabiło? Powinienem już nie żyć** – zdziwił się, ale w jego pytaniu pobrzmiewała
◇ duma. – **No to musiała być niezła balanga, szkoda, że tak mało pamiętam.** (Z. Górniak,
◇ *Siostra i byk*)⁸¹

Z kolei kompleks wypowiedzeń zastosowanych w przykładzie 25b wyraża zdziwienie i wstyd (zażenowanie) nadawcy z powodu własnej wielomówności:

- ◇ [25b]
◇ – **Ja coś takiego mówiłam?** – zdziwiła się. – **Ja tyle papłę...**
◇ – Tak, powiedziała to pani – i ja zapamiętałam. (Nawet to zapisałem, ale wołałem o tym nie
◇ wspominać). (J. Hen, *Milczące między nami*)

Replika zawarta w egzemplifikacji 25c uzewnętrznia natomiast wyrzuty sumienia spowodowane zamiarem poczęstowania alkoholem osoby nieletniej:

- ◇ [25c]
◇ – Chcesz spróbować domowej nalewki? – zapytała. Wyjęła kryształowy kieliszek i przymknęła
◇ skrzypiące drzwiczki.
◇ – **Co ja robię** – zdziwiła się – **nieletnich rozpijam.** (...). (J. Anderman, *Cały czas*)

Zaobserwowano ponadto wypowiedzi realizujące funkcje emotywnie w stosunku do odbiorcy, za pomocą których uzewnętrzniana jest pozytywna ocena i pozytywny stosunek emocjonalny do adresata. Presupozycja: *Nadawca ocenia x pozytywnie i jednocześnie nadawca wyraża stosunek pozytywny do x , gdzie x oznacza odbiorcę.* W przykładzie 26a nadawca wyraża zachwyt i zaniepokojenie tym, że odbiorca pisze limeryki:

- ◇ [26a]
◇ ‘A witty limerick is very hard to write,’ she added. ‘They look easy but they most certainly are not.’
◇ ‘I know,’ Matilda said. ‘I’ve tried quite a few times but mine are never any good.’

⁸¹ Warto odnotować, iż analizowana wypowiedź pełni także funkcję emotywną o dodatniej samoocenie i dodatnim stosunku emocjonalnym nadawcy do siebie, bowiem wyraża on dumę z możliwości swojego organizmu.

‘You have, have you?’ Miss Honey said, more startled than ever. ‘Well Matilda, I would very much like to hear one of these limericks you say you have written. Could you try to remember one for us?’ (R. Dahl, *Matilda*)

Wypowiedź zawarta w egzemplifikacji 26b ujawnia zdziwienie i dumę odczuwane przez wuja, gdy ten dowiaduje się, że jego siostrzenica służy w wojsku:

[26b]

Wujek Józef chwycił mnie w ramiona i rozplakał się.

– **Jak to, to i ty dziecko moje, jesteś w mundurze**, zdziwił się. **Służysz w prawdziwym wojsku?**
– W jak najprawdziwszym, odpowiedziałam z dumą. Jestem drobną częsteczką tej armii, która dzisiejszej nocy oswobodziła Bydgoszcz. (O. Obarska, *Powrót do domu*)

W wypowiedziach wyrażających pozytywny stosunek do odbiorcy mogą manifestować się również inne aniżeli wskazane emocje. W kolejnych replikach zdziwieniu na widok odbiorcy towarzyszą radość (27a) i zadowolenie ze spotkania (27b).

[27a]

Wróciłem więc z powrotem na drogę i po paru minutach znalazłem się na niewielkiej miejscowej poczcie. Podszedłem do okienka, żeby zapytać o jakieś widokówki i... zdębiałem. Za szybko siedziała moja „czarownica” i z dużą wprawą stempłowała jakieś koperty.

– **Coś takiego!** – zawołałem radośnie i wcale nie cicho. – **Chyba mnie pani pamięta?** – zapytałem, kiedy wreszcie podniosła wzrok znad tych kopert, żeby nacieszyć się moim osłupieniem. (Z. Szczepaniak, *Dziewczyna z Trogiru i inne opowiadania*)

[27b]

She stepped into the garden uncertainly, followed by two tall people. Mike and Sarah, he recognized suddenly. Mike and Sarah from the office. He jumped to his feet. ‘**What a nice surprise!**’ he cried, hurrying towards them. (J. Rogers, *Her living image*)

Warto dodać, iż zdziwienie wyrażone wobec informacji zawartej w treści propozycjonalnej poprzedniej repliki może również służyć do pośredniego komplementowania odbiorcy. W wypowiedzi przytoczonej w przykładzie 28a nadawca wyraża zdumienie spowodowane słowami adresatki określającej siebie mianem „starej”. Przekazany w ten sposób pośredni komplement ma na celu uświadomienie rozmówczynie, iż mówiący postrzega ją jako osobę młodą.

[28a]

– Z pana jest dziwny człowiek – rzekła wreszcie cicho. – Sam się pan narazi na śmierć, aby ratować innych. Ma pan własne troski, a myśli pan o tym, co będzie ze starą babą.

– **Z jaką starą babą?** – zdumiał się Tyszowski.

– Ze mną, ze mną... młoda nie jestem, więc to ja, i wąsów nie mam, więc to też ja. To ładnie, że pan udaje, jakby pan rozumiał, o kim ja mówię. O mnie jednak niech się pan nie troszczy (...). (K. Makuszyński, *Szaletstwa Panny Ewy*)

W przykładzie 28b zdziwienie nadawcy jest werbalizowane w odpowiedzi na informację, iż autorem analizowanego obrazu jest sam odbiorca. Reakcja ta przybiera formę oceny afirmatywnej, za pomocą której nadawca podkreśla wybitny talent rozmówcy.

[28b]
'It is perfect, Monsieur Ferrand. What a shame it must one day become reality – it will never match these views for charm and elegance. Who is your artist?'
'Myself.'
She looked back at the painting with redoubled surprise. **'But you have great talent.'** (M. Macdonald, *The rich are with you always*)

Rozpatrywany materiał tekstowy obejmuje również repliki realizujące funkcje emotywnie w stosunku do odbiorcy, które wyrażają negatywną ocenę i negatywny stosunek emocjonalny do adresata. Presupozycja: *Nadawca ocenia x negatywnie i jednocześnie nadawca wyraża stosunek negatywny do x*, gdzie *x* oznacza odbiorcę. W wypowiedziach tych uzewnętrzniane są takie sensy emotywnie, jak niezadowolenie, żal czy krytyka. Wypowiedź zawarta w przykładzie 29a stanowi wyraz niezadowolenia i zdenerwowania z powodu tego, iż adresat nie zauważył działania nadawcy:

[29a]
And I thought it really had been a very good life, a fun life, despite Ellen never having gone to bed with me, and I wondered if my father would even notice my death, then the Maggot whooped with glee, hauled back on the stick, and our plane was screaming up into the wide blue lovely bullet-free sky and the Maggot was laughing and slapping my shoulder.
'Wasn't that just the best goddamned fun you can have on this side of a blanket?'
'Was it?'
'**You missed it?**' he sounded aggrieved and astonished.
'Missed what?'
'I ran that turkey clean off the road! Shit, but I gave that bastard a headache!' (B. Cornwell, *Crackdown*)

Egzemplifikacja 29b ukazuje natomiast sytuację, w której nadawca jest zdziwiony i oburzony sugestią rozmówcy:

[29b]
– Вы и заместителю министра сказали, что подарок куплен начальником спецмонтажного управления? – будто не замечая потерянности Филиппова, доводил до конца свою мысль следователь. Степан Григорьевич с удивлением посмотрел на него.
– **Ну что вы! Разве такие вещи говорят юбиляру. А тем более – заместителю министра.** Сказал – от коллектива треста. (С. Алтухов, *Приговор окончательный!*)

W przykładzie 29c analizowana wypowiedź ujawnia sens zdziwienia połączony z rozczarowaniem z powodu braku oczekiwanej przez mówiącą emerytury, której dostarczenia spodziewała się ona ze strony rozmówcy.

[29c]

- Где живет, не скажете? – сдавленным голосом спросил Алексей, чувствуя, что еще немного, и он не выдержит, начнет что есть силы долбить кулаком в стену. – Я из собеса. Мне для дела нужно.
- **Так вы не пенсию мне принесли?** – вновь удивилась старуха. – **А я с утра тут, возле двери сижу. На табуреточке. Пропустить боюсь.**
- Да, да, я с почты, – решил не спорить Алексей. – Вы мне адрес мужа вашего скажите. И как зовут его. Имя, отчество. А я вам сейчас все и выдам. (Г. Исаев, *Хантер*)

W kontekście rozpatrywanej kategorii aktów emotywnych warto odnotować, że krytyka odbiorcy może być dokonywana za pomocą drwiny i ironizowania (więcej na ten temat zob. dalej w niniejszym rozdziale). Por. replikę występującą w przykładzie 29d, której nadawca proponuje nieprawdopodobny sposób rozwiązywania omawianego problemu w celu ośmieszenia pomysłu odbiorcy:

[29d]

- Ja chcę to miasto uratować. Skoro trafiłem tutaj, to znaczy, że Opatrzność tego właśnie ode mnie oczekuje. Że to mój obowiązek.
- **Uratować?** – powtórzył Dag z niedowierzaniem. – **Jak to sobie wyobrażasz? Weźmiesz igłę i zeszyjesz rozdarcie w spletni?** (J. Rydzewska, *Atalaya. Wojownicy*)

Akty ematywne mogą dotyczyć także stanu rzeczy odnoszącego się do odbiorcy. Por. przykład 30, w którym występuje akt wyrażający negatywny stosunek do stanu rzeczy dotyczącego adresata i negatywny stan emocjonalny – strach (presupozycja: *Nadawca ocenia y negatywnie i jednocześnie nadawca wyraża stosunek negatywny do y, gdzie y oznacza stan rzeczy dotyczący odbiorcy*):

[30]

- She looked troubled.
- 'I'm very disappointed in you, Mark.'
- 'You have every reason to be. I'm sorry. Obviously I can't stay here any longer. I'll leave tonight.'
- '**Leave? Tonight?**' She seemed frightened and bewildered.
- 'Yes. I'll go and pack now. I don't think it would do any good to go on talking.' (D. Lodge, *The picturegoers*)

Spośród badanych replik wyodrębniono także wypowiedzi o funkcjach emotywnych w stosunku do osoby trzeciej, które ujawniają pozytywną ocenę i pozytywny stosunek emocjonalny do tej osoby. Repliki te wyrażają zadowolenie i/lub podziw w stosunku do osoby będącej przedmiotem rozmowy. Presupozycja: *Nadawca ocenia x pozytywnie i jednocześnie nadawca wyraża stosunek pozytywny do x, gdzie x oznacza osobę trzecią*. Por. przykłady 31a, 31b:

[31a]

- Dlaczego ma związane ręce?

- Bywa agresywny. Wczoraj rzucił się na samego Yaoyinga. Nalana twarz Aranamiego wyrażała przez moment autentyczne niedowierzanie.
- **Rzucił się na Yaoyinga? I żyje? Bogowie muszą mieć go w opiece!** (J. Rydzewska, *Gwiazdomorze*)

[31b]

- Tu macie kurs na najbliższy ląd! – rzucił im z góry kartkę papieru wsuniętą w pustą łuskę po pocisku. – Pomyślnych wiatrów! – zawołał z uśmiechem. Zasalutował. Okręt podwodny począł się zanurzać.
- **Jakiś porządny człowiek, choć Niemiec** – zdziwił się kapitan „Morgana”. (A. Perepeczko, *Tragedia konwoju PQ-17*)

Poza tym część replik realizuje funkcje ematywne w stosunku do osoby trzeciej, które wyrażają negatywną ocenę i negatywny stosunek emocjonalny do tej osoby. Mają one na celu uzewnętrznienie niezadowolenia, krytyki, żalu lub potępienia. Presupozycja: *Nadawca ocenia x negatywnie i jednocześnie nadawca wyraża stosunek negatywny do x*, gdzie *x* oznacza osobę trzecią. Zob. wypowiedź przytoczoną w przykładzie 32a, która wyraża krytyczną ocenę zachowania osoby trzeciej (dezaprobatę):

[32a]

- Из другого угла последовал следующий вопрос:
- Когда родился тут, какой первый сон видел?
- Алла пробормотала: „Откуда мне знать”, на что Ургув несказанно удивился и процедил:
- **Как это он вам не рассказывал, ничего себе человек!** (Ю. Мамлеев, *Мир и хохот*)

Zdziwienie i niezadowolenie ujawniają się również w wypowiedzi będącej reakcją na wspomnienie człowieka, którego mówiący znał w przeszłości. Por. egzemplifikację 32b:

[32b]

- ‘Anyway, to what do I owe the pleasure of this visit?’
- ‘Does the name Dougal Munro mean anything to you?’
- His eyes widened in astonishment. **‘What in the hell have you come up with now? I haven’t heard that old bastard’s name mentioned in years.’** (J. Higgins, *The eagle has flown*)

Niektóre spośród analizowanych replik spełniają także funkcje ematywne w stosunku do stanu rzeczy dotyczącego osoby trzeciej. Wyrażają one pozytywną ocenę i pozytywny stosunek emocjonalny do stanu rzeczy dotyczącego tej osoby, uzewnętrzniając zadowolenie i radość nadawcy. Presupozycja: *Nadawca ocenia y pozytywnie i jednocześnie nadawca wyraża stosunek pozytywny do y*, gdzie *y* oznacza stan rzeczy dotyczący osoby trzeciej. Por. przykład 33:

[33]

- Князь сопровождал Иону, когда тот в первый раз отправился в городище в часовню, чья маковка так неуместно торчала над тыном и коньками языческой Чердыни.

– Чудно живут! – весело удивлялся Иона, разглядывая непривычные избы, черные от времени колья городьбы, резные узоры вокруг маленьких окошек под свесом кровли. (А. Иванов, *Сердце Пармы*)

5.3. Funkcje illokucyjne

Funkcje illokucyjne są funkcjami działania, tj. funkcjami, które zawierają pewien konwencjonalny model przyszłych czynności. Na gruncie pragmatyki funkcjonalnej wyróżniane są trzy kategorie funkcji illokucyjnych:

- 1) funkcje wyrażające przyjęcie lub wyrażenie zobowiązania w stosunku do działania (gotowości, obietnicy),
- 2) funkcje pobudzające do działania (proponowania, prośby, rozkazu) oraz
- 3) funkcje zawierające rozstrzygnięcie wyboru przyszłego działania (rady, zgody, wyrażenia niezgody, wyrażenia niezdecydowania) (Awdiejew 1983: 79).

W aktach działania ujawniają się także funkcje modalne (określające możliwość wystąpienia zawartego w treści przedstawieniowej stanu rzeczy w rezultacie zakładanego działania nadawcy lub odbiorcy) i ematywne (oceniające celowy stan rzeczy jako korzystny dla któregoś z uczestników układu interakcyjnego), dlatego też pomimo dominującego w nich pierwiastka illokucyjnego funkcje działania nigdy nie są realizowane w czystej postaci (Awdiejew 1983: 79; 2004: 129–130).

W badanym materiale odnotowano wyłącznie nieliczne przykłady replik zdziwienia, które jednocześnie realizują funkcje illokucyjne. Możliwe jest również wyodrębnienie replik w formie kompleksów wypowiedzi, w których pierwszy komponent stanowi wyraz zdziwienia wobec określonego stanu rzeczy, natomiast kolejne wypowiedzenia obejmują akty illokucyjne inicjowane przez zasygnalizowaną wcześniej reakcję zdziwienia. W analizowanych przykładach zdziwienie nie pełni zatem funkcji illokucyjnej *sensu stricto*, lecz odgrywa rolę komponentu inicjalnego lub towarzyszącego, który przygotowuje grunt pod realizację właściwego aktu działania w kolejnych segmentach wypowiedzi. I tak, odnotowano m.in. replikę, w której po wyrażeniu zdziwienia przez mówiącego następuje wypowiedzenie pełniące funkcję zakazu. Funkcja zakazu jest funkcją ustalania działania, obok funkcji rady, zezwolenia, ostrzeżenia i niezdecydowania, która „ma na celu umożliwienie lub uniemożliwienie działania korzystnego dla odbiorcy, kiedy to działanie nie może się odbyć bez zgody nadawcy” (Awdiejew 2004: 140–141). Należy przy tym zauważyć, iż przywołany dalej przykład nie jest aktem fortunnym, ponieważ nie spełnia podstawowego warunku wypowiedzi realizujących funkcję zakazu, jakim jest uprzywilejowana pozycja nadawcy względem swobody działania odbiorcy, tzn. sytuacja, w której odbiorca nie może wykonać określonej czynności bez zgody rozmówcy (Awdiejew 2004: 139–140). W analizowanej sytuacji robotnicy nie są bowiem zależni od nadawcy aktu zakazu, co ostatecznie prowadzi do zignorowania przez nich komunikatu. Por. przykład 34:

[34]

'What are you doing here?' asked Kee.

'We work for Conway Construction,' they said. 'We're building some shops here.'

'And a big hotel,' said the other man.

Kee was very surprised.

'What?' he said. **'You can't do that here. This is a graveyard. You can't build houses and shops in a graveyard. It's a very important place.'**

The two men laughed at him. (M. Duckworth, *Voodoo Island*)

Wśród rozpatrywanych replik zaobserwowano także wypowiedź pełniącą funkcję rady. Rada stanowi przekazanie przez nadawcę istotnej wskazówki mającej na celu ułatwienie odbiorcy (lub innej osobie) wyboru najbardziej odpowiedniego sposobu działania, przy jednoczesnym zachowaniu przez niego swobody w doborze konkretnego modelu postępowania. Funkcja ta ma presupozycję: *Nadawca radzi wykonać działanie (p), ale pozostawia wybór sposobu działania wykonawcy* (Awdiejew 1983: 81). W przykładzie 35 nadawca wyraża zdziwienie, że odbiorca dalej pracuje w tym samym miejscu, a następnie radzi mu, aby zwolnił się z pracy:

[35]

– Jak u mnie w zoologu – potwierdził Ćmaga. – Dobrą fuchę żem miał.

– A co? Już nie?

– Nie, bo pieniędzy ni ma i szef chce budę zamknąć. Takich długów narobił, że dniówek trzeci tydzień nic płaci.

– **I siedzisz tam jeszcze?** – dziwił się Niutek. – **Brykej chłopie, bo ni ma co.** (P. Śliwiński, *Dziki kąt*)

Inną funkcją ustalania działania realizowaną przez wypowiedzi składające się na materiał faktograficzny jest funkcja ostrzeżenia. Akty ostrzeżenia różnią się od aktów rady uwydatnianiem niekorzystnych konsekwencji, które mogą wystąpić w rezultacie wykonania określonego działania przez odbiorcę (Awdiejew 2004: 139). Por. egzemplifikację 36a, w której mówiący dziwi się, że odbiorca jest w związku z kobietą i ostrzega, aby w tej sytuacji nie zaniedbywał relacji ze swoimi kolegami:

[36a]

– **To wy już z Nyczką zwei Kameraden?** – dziwił się Hebel. – **Żebyś se tylko o nas nie zapomniał.** (P. Śliwiński, *Dziki kąt*)

W wypowiedzi 36b zdziwienie nadawcy jest połączone z przestrogą przed głośnym wyrażaniem opinii, wynikającą z obawy, że mogą one zostać usłyszane przez osobę, której dotyczą:

[36b]

'There's no need to be annoyed with your mother,' she pointed out crossly.

'I am never annoyed with my mother,' he grated. 'You are the irritation, mademoiselle, and, on this occasion, also that vacuous Marie.'

❖ 'She'll hear you!' Jenna whispered in a shocked voice.
 ❖ 'Bien! Then she will know more than she did as she went up the stairs, my little English mouse.
 ❖ Try saying what is in your heart instead of being so timid.' (P. Wilson, *A healing fire*)

Oprócz tego niektóre wypowiedzi pełnią funkcję pobudzania do działania. Przykładem tej kategorii funkcji jest funkcja proponowania, która polega na przedstawieniu sugestii dotyczącej działania wspólnego bądź indywidualnego przy jednoczesnym pozostawieniu odbiorcy lub osobie trzeciej swobody wyboru sposobu postępowania. Funkcja ta ma presupozycję: *Nadawca proponuje wykonanie (p) (a) Odbiorcy, (b) wspólnie z Odbiorcą, pozostawiając wolny wybór Odbiorcy* (Awdiejew 1983: 80). W egzemplifikacji 37 nadawca wyraża zdziwienie wyborem lektury dokonany przez odbiorcę, a następnie proponuje przeczytanie innej książki:

❖ [37]
 ❖ – Nie ma pani jakiegoś ponurego dramatu psychologicznego? Takiego z pytaniem o sens życia i o kondycję człowieka we współczesnym świecie?
 ❖ – **Jesteś pewna, Martusiu, że taka lektura cię odpręży?** – spytałam zaskoczona, przeglądając w pamięci skromną ofertę lektur dostępnych w moim domu. Spojrzałam ku półkom. – **Może Eriki Jong „Jak ocalić swoje życie”?** (M. Sędzikowska, *Eus, deus, kosmateus*)

Kolejną funkcją pobudzenia do działania realizowaną przez analizowane repliki jest prośba. Funkcja ta polega na zachęcaniu adresata do podjęcia określonego działania w sytuacji, gdy: a) nadawca jest zainteresowany osiągnięciem rezultatu tego działania, b) z różnych względów nadawca nie jest w stanie samodzielnie wykonać tego działania, oraz c) zdaniem nadawcy adresat (lub inna osoba) ma możliwość jego realizacji. Presupozycja: *Nadawca prosi Odbiorcę (lub inną osobę) o wykonanie (p) w warunkach sprzyjających* (Awdiejew 1983: 80). Wypowiedź nadawcy w przykładzie 38 zawiera element zdziwienia, który staje się podstawą do wystosowania prośby o korektę działania podjętego wcześniej przez odbiorcę. Zdziwienie pełni zatem funkcję inicjalnego składnika interakcyjnego w strukturze repliki, po którym następuje realizacja illokucyjnego aktu prośby.

❖ [38]
 ❖ Он вышел во двор и, оглядываясь по сторонам, прокрался к сараю. Через минуту вернулся. В руках у него была винтовка. Нашупав ногой кучу курая в углу, засунул винтовку под самый низ.
 ❖ – **Что делаешь?** – удивилась Сейде. – **Поставь в комнате!** (Ч. Айтматов, *Лицом к лицу*)

Alternatywnie, z uwagi na wykorzystanie w omawianym akcie formy imperatywnej, która nadaje wypowiedzi odcień dosadności, taka replika może być interpretowana jako realizacja aktu żądania. Akty żądania są bowiem najmocniejszymi aktami mowy o funkcji nakłaniającej i najczęściej wprowadzane są za pomocą formy trybu rozkazującego czasownika (Awdiejew 2004: 133).

Zaobserwowano ponadto repliki realizujące funkcję nakłaniania, nakazu, których nadawca ma na celu skłonienie odbiorcy do podjęcia działania, które przyniesie korzyść zarówno jemu samemu, jak i/lub nadawcy (p) (Awdiejew 2004: 130). W przykładzie 39 mówiący wyraża zdziwienie, że jego rozmówczyni jeszcze się nie ubrała i przynagla ją do założenia sukni:

- [39]
- **Ubieraj się, kochanie, czemu się nie ubierasz?** – zdziwił się.
 - W co? w co! – Anna wskazała na bezładnie rzucone suknie. Patrzyła, jak podchodzi do szafy, przypatruje się pilnie wiszącym tam ubiorom – ma zamiar się jeszcze golić! – myślała gniewnie – tyle ceremonii... (M. Buczkówna, *Nie będzie rajy*)

Innym rodzajem aktu illokucyjnego odnotowanym w materiale tekstowym jest propozycja, a także jej szczególna odmiana, czyli zaproszenie. Nadawca aktu proponowania dąży do skłonienia odbiorcy do realizacji działania (p), które – w jego ocenie – jest korzystne zarówno dla niego samego, jak i dla odbiorcy. Jednocześnie pozostawia adresatowi swobodę decyzji, umożliwiając mu wybór pomiędzy wykonaniem (p), rezygnacją z jego wykonania bądź podjęciem alternatywnego działania (Awdiejew 2004: 130). W przykładzie 40 nadawca wyraża zdziwienie z powodu przybycia gościa i zaprasza go do domu:

- [40]
- A tap on the door sounded above the wind. Leonora's eyebrows rose.
'Talk of the devil! Come in,' she called, surprised.
 Penry Vaughan ducked his tall head through the doorway and moved to stand at the foot of the bed in the shadows beyond the arc of light from the small lamp. (C. George, *Out of the storm*)

5.4. Funkcje modalno-syntagmatyczne

Większość rozpatrywanych replik zdziwienia realizuje funkcje modalno-syntagmatyczne. Charakterystyczną cechą tych funkcji jest to, iż nie są one spełniane przez odrębne, samodzielne wypowiedzenia, lecz przez konstrukcje, które bezwyjątkowo wchodzą w związki syntagmatyczne z innymi wypowiedzeniami. Wypowiedzi realizujące funkcje modalno-syntagmatyczne wykorzystują operatory modalne, które funkcjonują w sposób związany w obu wypowiedzeniach (Awdiejew 1983: 82; 2004: 109).

Najczęściej realizowaną funkcją przez repliki zdziwienia jest funkcja pytania przyjmująca postać *?(p) lub (p(x?, y, z...))*⁸². Funkcja ta odzwierciedla intencję nadawcy polegającą na uzyskaniu, uzupełnieniu bądź weryfikacji informacji za-

⁸² Zdanie pytające definiowane jest jako wypowiedzenie, które – w odróżnieniu od zdania oznajmującego – wyraża postawę mówiącego polegającą na poszukiwaniu potwierdzenia bądź zaprzeczenia przekazywanej treści lub jej uzupełnienia o brakujący element informacyjny (Gołąb, Heinz, Polański 1970: 476).

wartej w propozycji (Awdiejew 1983: 82). Pytania łączą się z wypowiedzeniami o tej samej propozycji, zaś ich modalność sprowadza się do weryfikacji stopnia prawdziwości propozycji prymarnego wypowiedzenia (Awdiejew 1983: 82). Pytania rozstrzygnięcia mają na celu skłonienie odbiorcy do określenia, czy (p) jest konieczne lub niemożliwe (presupozycja: *Nadawca prosi Odbiorcę o wyrażenie pewności lub wykluczenia w stosunku do (p)*), podczas gdy pytania o uzupełnienie dają odbiorcy możliwość wyboru spośród możliwych argumentów w celu uzupełnienia argumentu zakwestionowanego przez nadawcę (presupozycja: *Nadawca prosi Odbiorcę o informacyjne uzupełnienie wskazanego pustego miejsca w propozycji (p(x? y, z...))*⁸³ (Awdiejew 1983: 82).

Funkcja pytania może być wyrażona wyłącznie za pomocą wyznaczników pragmatycznych, np.: *Wczoraj, jak sądzę, byłeś u niego (?)*. W związku z tym za pytania pragmatyczne uznawane są nie tylko wypowiedzenia pytające, lecz również sądy inicjujące negocjacje modalne (np. *Nie wiem, czy autobus przyjedzie*) i konstrukcje asertywne (np. *Pani ma trójkę dzieci*) (Awdiejew 1983: 83; 2004: 109–110). Wprowadzenie pytania uzależnione jest od dwóch warunków pragmatycznych: 1) założenia nadawcy, że odbiorca jest w stanie udzielić na nie odpowiedzi w postaci asercji, sądu modalnego lub aksjologicznego; 2) tego, iż nadawca nie ma pełnej wiedzy o propozycji zawierającej się w pytaniu (Awdiejew 2004: 109).

W badanym materiale repliki zdziwienia wyrażają zarówno sens pytań o rozstrzygnięcie (41a, 41b, 41c), jak i pytań o uzupełnienie (42a, 42b, 42c).

[41a]

- Te dwa złote – rzekł – bardzo mi się przydadzą. Lubię pieniądze, choć ich nie potrzebuję. Kupię sobie mleka. Raz kupię zamiast krać butelki pod drzwiami.
- **Ty pijesz mleko?** – zdumiałem się.
- Widzisz – zająknął się, jakby zawstydził – zasadniczo powinienem wypijać krew małych dzieci. Ale jakoś nie bardzo mogę. Odbija mi się, dostaję zgagi (...). (S. Dygat, *Upiór*)

[41b]

- Хочешь работать по своему профилю, но только в приличном заведении? – спросила незнакомая дама серьезно.
- **Поваром?** – удивился Петя.
- Нет, – усмехнулась женщина, – принеси-подай. Предлагаю тебе работу официантом в «Метрополе». Испытательный срок проходишь – и работаешь в центре Москвы в лучшем заведении страны. Да или нет, отвечай сейчас и завтра с трудовой у меня. Здесь я договарюсь, оформим переводом, контора одна. (Ю. Ефимова, *Круговорот благих намерений*)

⁸³ A. Awdiejew twierdzi jednak, że pytania szczegółowe (o uzupełnienie) nie są właściwymi pytaniami pragmatycznymi, lecz konstrukcjami charakterystycznymi dla organizacji tekstu dialogu. Zdaniem badacza nie mają one bowiem na celu uzyskania odpowiedzi w formie asercji bądź sądu modalnego, lecz uzupełnienie obszaru, który stanowi brak informacyjny i oznaczony jest przez operator dialogizacji, np. – *Jak się czuje matka?* – (*Matka się czuje*) *dobrze*. (Awdiejew 2004: 110).

[41c]

Maurin gave Rain a warning look. She concentrated on Durance instead and said:
'You saw this the first time on the Jonquil, didn't you? In the study?'

Durance was surprised.

'You also saw it there?'

'Benedict Joseph showed me, the night we all had supper on board.' (L. Grant-Adamson, *Guilty knowledge*)

[42a]

Klukwa zaproponował:

– Panie mecenasie, może byśmy tak jedną krowę rąbnęli?

– **Dlaczego?** – zdziwiłem się.

– Bo trzynastka. Pan mecenas nie zauważył, że trzynaście krow? (...). (J. Hen, *Kwiecień*)

[42b]

– Не сажайте его, дядя!

– **Почему?** – удивился боевой командир.

– Он с махновцами на тачанке ездил, – объяснил ему карапуз в больших чоботах. (В. Богомолов, *Тайна комдива*)

[42c]

'Well, I'd better say goodnight,' she said, when at last they called a halt. 'And thank you.'

'For what?' Fen sounded surprised.

'For this evening. You could have made it a very unpleasant one for me, but you didn't.' (A. Murray, *Only two can share*)

Oprócz standardowych pytań można wyodrębnić sądy modalne polegające na stwierdzeniu niezrozumienia poprzedniej wypowiedzi, za których pomocą nadawca pośrednio dąży do wywarcia nacisku na interlokutorze i pobudzenia go do udzielenia wyjaśnienia. Por. egzemplifikacje 43a, 43b:

[43a]

Kiedy odpowiedział, że nie wie, o kogo chodzi, nie bardzo chciała wierzyć.

– Ale w getcie pan był?

Dopiero wtedy się zdziwił:

– **Jako Niemiec nie bardzo wiem, jak mógłbym się tam znaleźć.**

– Może pan kogoś zastrzelił? Przypadkowo... – dociekała. (A. Bart, *Fabryka muchołapek*)

[43b]

Следопыт вытащил стодолларовую бумажку и протянул Степанову.

– Не мне, – сказал тот раздраженно, – я с друзей деньги не беру. Бойцам, говорю. Но это только на бензин. А еще на горячее.

– **Не понял,** – удивленно поднял брови Следопыт, который все еще был напуган до неадекватного восприятия реальности.

– Каждый из них выпивает по литру виски. Итого четыре литра. Это стоит двести пятьдесят баксов. Округляем до трехсот. Потому что еще закусить надо. (В. Тучков, *Дважды не живут*)

Funkcję pytania pragmatycznego pełnią także wypowiedzi oznajmujące (konstrukcje asertywne), które wymagają ustosunkowania do ich propozycji. Mają one presupozycję: *Nadawca prosi Odbiorcę o wyrażenie pewności lub wykluczenia w stosunku do (p)* (Awdiejew 1983: 82). Por. egzemplifikacje 44a, 44b:

[44a]

- A jak jedno nosiło buty, co z innymi? – spytała Elizabeth.
- Nic, nie mogli wychodzić. Ale na szczęście lekcje mieliśmy o innych porach. W ich domu mówiło się po ukraińsku.
- **Myslałam, że na Ukrainie wszyscy mówią po ukraińsku** – zdziwiła się. Dziewczyna pokręciła głową.
- To surżyk, mieszanka ukraińskiego z rosyjskim. Ale ojciec pilnował, abyśmy mówili czystym językiem. (M. Nurowska, *Imię twoje*)

[44b]

Alida stared at her. So she had not misunderstood, she had not misheard.

'You are asking me for money,' she said, shocked.

'Yes. Or failing the gift of a sum in cash, I am asking you to make it a business transaction, to buy what you clearly must need and what we can no longer afford to keep. I am asking you to take up the privilege. I have asked no one else, I have given you the first opportunity of owning these things.' (S. Hill, *Gentleman and ladies*)

Pytanie pozostaje funkcjonalnie sprzężone z reakcją komunikacyjną w postaci odpowiedzi. Odpowiedź na pytanie może przyjmować postać potwierdzenia, akceptacji, zaprzeczenia lub odmowy udzielenia odpowiedzi⁸⁴ (Awdiejew 2004: 111). Analiza materiału wykazała, że zdziwienie może być wyrażane w potwierdzeniach będących reakcją na zadane wcześniej pytania. Potwierdzenie definiowane jest jako akt stosowany w odpowiedzi na pytanie dotyczące treści (p), w którym nadawca akceptuje prawdziwość treści (p) lub zakłada określony stopień prawdopodobieństwa jej zaistnienia w określonej sytuacji komunikacyjnej tu i teraz (Awdiejew 2004: 111). Wyróżnia się potwierdzenia mocne, wyrażone dopowiedzeniami lub frazami wprowadzającymi sens asertywny (np. *tak, aha, oczywiście, да, конечно, ага*), oraz potwierdzenia słabe, które wyrażają założenie dotyczące możliwości zaistnienia (p) zawartego w pytaniu i zawieszają ostateczne rozstrzygnięcie (np. *chyba, pewnie, prawdopodobnie, наверно, вероятно, очевидно*) (Awdiejew 2004: 112). W materiale faktograficznym sens zdziwienia łączy się z potwierdzeniami mocnymi. Por. przykłady 45a, 45b, 45c:

[45a]

Minister kultury, który stanął za pulpitem jako pierwszy, zaplanował wzrost dotacji o dwadzieścia pięć procent, dodając pośpiesznie, że deficyt wzrośnie tylko o siedem.

⁸⁴ Należy podkreślić, że istotną cechą omawianych dalej reakcji na pytania (potwierdzenia, akceptacji, zaprzeczenia i unikania sądu modalnego) jest to, iż treścią przedstawieniową dla realizowanej przez nie funkcji zdziwienia jest poprzedzające je pytanie, a nie treść zawarta w samej replice reaktywnej.

– Tylko o siedem!... – zdziwił się Bierut.

– **Tak...** – zdziwił się tym pytaniem minister.

W tym momencie Bierut rąbnął po robociarsku pięścią w stół, aż wszystkie butelki z oranżadą podskoczyły. (H. Grynberg, *Memorbuch*)

[45b]

– Ты умеешь играть в шахматы? – спросил он.

– **Немного умею**, – удивилась она.

– Сыграем, – сказал Гнойников и вынул карманные шахматы. (Ю. Мамлеев, *Великий человек*)⁸⁵

[45c]

She ran her bleak eyes along the rows of advertisements: bad breath, jobs for temps, are you pregnant?

'Yes!' she said in surprise. 'How clever of you – it doesn't show yet, surely?'

People sitting next to her got up and moved away. She read the advertisement carefully: they helped you if you were pregnant! Well, she was going to need a lot of help, that was for sure (...). (Z. Fairbairns, *Tales I tell my mother*).

Zdziwienie może również towarzyszyć akceptacji. Akceptacja stanowi reakcję na asercję lub sąd modalny i jest definiowana jako akt, w którym nadawca przyjmuje asercję jako prawdziwą, zaś sąd modalny uznaje za zgodny z określonym w nim stopniem prawdopodobieństwa (Awdiejew 2004: 112). Wskazuje się, że inne operatory stosowane są dla akceptacji asercji, inne zaś do wyrażenia akceptacji sądów modalnych. Akceptacja asercji wymaga bowiem użycia formy mocnej (np. *istotnie, właśnie, jasne, zgadza się*), podczas gdy akceptacja sądów modalnych wykorzystuje słabsze operatory (np. – *Janek na pewno odwiedził matkę. – Masz rację, ja też tak myślę.*) (Awdiejew 2004: 112–113). W badanych tekstach sens zdziwienia niekiedy łączy się z akceptacją asercji. Por. egemplifikacje 46a, 46b:

[46a]

Стая разлетелась по клетке, хлопая крыльями, и Федор Иванович увидел блюдце и около него увядшего цыпленка с окровавленной головой.

– Гребешок у него клюют. Сейчас вот заберу этого – так нового ведь найдут! Безобидная, называется, птица...

– **Действительно**, – удивился Цвях. Впрочем, его заботили более важные вещи, и, остановившись на крыльце, он вдруг сказал: – Хотя она и доктор наук, эта Побияхо, а в пшеницу ее я не верю. Что-то быстро очень она переделала свою яровую в озимую. (В. Дудинцев, *Белые одежды*)

[46b]

'Your Anne is a big girl now. She's taller than you,' Rachel Lynde told Marilla one day.

'You're right, Rachel!' said Marilla in surprise. (L.M. Montgomery, *Anne of Green Gables*)

⁸⁵ W przykładzie nr 45b następuje elipsa operatora potwierdzenia.

Sens zdziwienia może również współwystępować z wypowiedziami o charakterze zaprzeczającym. Zaprzeczenie stanowi przeciwieństwo aktu potwierdzenia, gdyż nadawca – stosując akt językowy w odpowiedzi na pytanie dotyczące treści (p) – nie akceptuje jej prawdziwości w określonej sytuacji komunikacyjnej (Awdiejew 2004: 113). Funkcja ta realizowana jest za pomocą wyspecjalizowanych frazemów i dopowiedzeń (np. *nie, skąd, akurat*). Nie należy jednak stawiać znaku równości między zaprzeczeniem a negacją, ponieważ negacja może być aktem inicjującym, a zaprzeczenie jest zawsze aktem reaktywnym (Awdiejew 2004: 113 za: Antas 1991). Zaprzeczenie wyraża ponadto szerszy sens niż negacja gramatyczna, która dotyczy warstwy przedstawieniowej, podczas gdy zaprzeczenie określa postawę odrzucenia sądu wyrażonego w poprzedzającym je akcie mowy (Awdiejew 2004: 113). Por. przykłady (47a, 47b) replik łączących w sobie funkcję zdziwienia z funkcją zaprzeczenia:

[47a]

– Ты знаешь, что она убила игрока 906? – спросил Ит.

– **Нет**, – кажется, сказительница действительно удивилась. – **Нет, не знаю**. Как это произошло?

Ит кратко пересказал ей то, что знал, она молча выслушала, затем осуждающе покачала головой. (Е. Белецкая, *Экспедиция «Велес»*)

[47b]

'I don't want to. I'm happy the way I am. Why fool around with money, or taking teeth out, when I might not enjoy it as much? This is what I'm used to – carrying gentlemen's bags up, turning on the lights and the air-conditioner, taking a look round to make sure everything's just so. This is the way I am, and I figure why be different? But you, you could do anything. You've got ambition, you've got drive, you're open to new experience. Have you ever thought of becoming a hotel porter, for instance?'

'**No?**' says Howard, astonished. (M. Frayn, *Sweet dreams*)

W materiale faktograficznym odnotowano także przykłady replik zdziwienia, które równolegle realizują funkcję przeczenia, będącą odwrotnością funkcji akceptacji. Funkcja przeczenia definiowana jest jako akt, w którym nadawca, w odpowiedzi na asercję lub sąd modalny dotyczący treści (p), odrzuca jej prawdziwość w bieżącym kontekście komunikacyjnym (Awdiejew 2004: 113). W przeciwieństwie do zaprzeczenia przeczenie stanowi reakcję na sąd modalny bądź asercję i wyraża sens braku prawdopodobieństwa wystąpienia stanu rzeczy zawartego w treści propozycyjnej. W materiale badawczym zaobserwowano przeczenia mocne, które stosowane są w reakcji na asercję interlokutora. Por. przykłady 48a, 48b:

[48a]

– Skąd jesteś, kolego? – zapytali mnie.

– Z polskiego wybrzeża.

– Ale Polakiem chyba nie jesteś?

– Jestem!

– **Niemożliwe!** – zdziwił się. – Mówisz tak dobrze po niemiecku! (A. Necel, *Maszopi*)

[48b]

- Jak masz pilnie stanąć w Pucku – powiedział Myślisz – to zawracaj i idź okrężną drogą, bo na Płutnicy naprawiają most. Też stamtąd wracam.
- **Niemożliwe** – zdziwił się Tona.
- Widzisz przecież, że wracam, bo okrężne drogi nie dla mnie starego, za ciężko, nie uradzę. (A. Necel, *W pogoni za ławicami*)

Inną możliwą reakcją na pytanie jest unikanie sądu modalnego. Zabieg ten wykorzystywany jest w sytuacji, gdy odbiorca nie jest w stanie wyrazić stopnia prawdopodobieństwa lub asercji w stosunku do przedstawionej propozycji, lub też gdy intencjonalnie uchyla się od wyrażenia sądu modalnego z jakiegoś sobie znanego powodu. Funkcja unikania sądu modalnego rozumiana jest jako akt mowy, w ramach którego nadawca komunikuje odbiorcy odmowę sformułowania sądu modalnego co do prawdziwości lub istnienia treści (p) (Awdiejew 2004: 114). Podstawowym sposobem wyrażenia funkcji unikania sądu modalnego jest zastosowanie formuł mówiących o niewiedzy, np. *nie wiem, czy..., kto wie?, trudno powiedzieć, nie mam pojęcia, czy...* (Awdiejew 2004: 114–115). Analizowany materiał obejmuje przykłady replik, w których sens zdziwienia dodawany jest do wypowiedzi mającej na celu uniknięcie sądu modalnego. Strategia ta może być stosowana m.in. w wypadku rzeczywistego niezapamiętania określonego faktu przez nadawcę, lecz także wtedy, gdy mówiący celowo pragnie zataić prawdę. Por. przykład 49:

[49]

- Скажи, Лен, а вот тогда, на дискотеке, ты меня вправду поцеловала или случайно в темноте ткнулась?
- **Не помню**, – удивленно сказала Лена и засмеялась. – Витя, а это не ты подсунул мне в портфель записку на Восьмое марта?
- И я не помню, – честно ответил Служкин. – А ты помнишь, как на День Победы нам вдвоем давали читать „Жди меня”? (А. Иванов, *Географ глобус пропил*)

W wypadku wypowiedzi nieszczerych funkcja unikania sądu modalnego odpowiada opisanej przez E. Komorowską funkcji uniku, wykrętu językowego (Komorowska 1994), która polega na udzieleniu odpowiedzi wymijającej i ukryciu prawdy w myśl eksplikacji: *Mam powody, nie chcę, żebyś znał/a prawdę o X, dlatego też stosuję unik, wykręt językowy* lub *Mam powody, aby nie mówić d prawdy, dlatego też stosuję unik językowy* (Komorowska 1994: 85–86). Wypowiedzi realizujące tę funkcję naruszają maksymę jakości zakładającą mówienie prawdy oraz zasadę kooperacji, która postuluje niezaburzanie procesu komunikacji. Złamana zostaje również zasada grzeczności, gdyż świadome oszustwo nie jest wyrazem uprzejmości w stosunku do partnera (Komorowska 1994: 86).

5.5. Inne funkcje pragmatyczne replik zdziwienia – kontrargumentacja, ironia, kłamstwo

Repliki zdziwienia mogą realizować także funkcję kontrargumentacji, która polega na odniesieniu się do asercji przy jednoczesnej zmianie wcześniejszego kierunku argumentacyjnego. Eksplikacji takich kontekstów można dokonać za pomocą ramy pragmatycznej: *Chcę zwrócić twoją uwagę na inny argument* (Komorowska 1994: 89–90). Zjawisko to jest stosunkowo często spotykane w materiale badawczym. Nadawca z reguły sygnalizuje swoje zdziwienie za pomocą pytania wywoławczego, które wskazuje na część wypowiedzi odbiorcy budzącą jego zdziwienie, a następnie formułuje wypowiedzenie, w którym przedstawia kontrargument wobec usłyszanej informacji. Kontrargument ten ma jednocześnie na celu uzasadnienie wyrażonego przez niego zdziwienia. Dalej przywołano przykłady kontrargumentów prezentujących pewność, przekonanie lub oczekiwanie nadawcy, które są odmienne od informacji przedstawionych w propozycji. W przykładzie 50a nadawca wyraża zdziwienie z powodu stwierdzenia odbiorcy, które jest niezgodne z faktami historycznymi, po czym wskazuje na rozbieżność między sądem odbiorcy a rzeczywistością.

- ◇ [50a]
◇ – Za sanacji przesiedział w więzieniu trzydzieści lat..
◇ – **Co pan mówi?** – zdziwił się major Zborski. – **Przecież sanacja nie trwała tak długo, może z dziesięć lat...** (L. Pawlik, *Ankara*)

Jak wspomniano, zabieg ten realizowany jest w licznych wypowiedziach odnotowanych w badanym materiale tekstowym. Zob. przykład 50b, 50b, 50c, 50d:

- ◇ [50b]
◇ – A myśmy przechwycili pana nadorbitalnie i wezwaliśmy tu, bo potrzebujemy Killiana. Pańskiego pasażera.
◇ – **Killiana?** – zdziwił się młody pilot. – **Nie mam go na pokładzie. Oprócz mnie jest tylko Sinko, drugi pilot.**
◇ Tamci zdębieli. (S. Lem, *Fiasko*)

- ◇ [50c]
◇ – Тогда будет еще одно задание, – поднялся с места Алексей. – Прикинь, сколько тебе для нормальной работы личного состава нужно. Не только в основной группе. Так мысля, еще и вспомогательная нужна. Прикрытие, разведка, наружное наблюдение, связь, прослушка. Материальное обеспечение И лучше не один спец, а несколько. По стрелковке, взрывник.
◇ – **Ты серьезно?** – удивился Николай. – **Это же полномасштабное подразделение. Одно дело мобильная группа, в которой все про всех знают, и все на виду. А в большой компании и проблем на порядок больше.** (Г. Исаев, *Хантер*)

- ◇ [50d]
◇ ‘I’m going to start my own secretarial school here.’

❖ 'You're what?' Matthew was very taken aback. 'But I thought you were going to live here.'
❖ 'I am,' Sara said, 'on top of my work – like you.' (M. Raymond, *The divided house*)

Repliki zdziwienia mogą ponadto realizować funkcję ironii⁸⁶. Zabieg ten ma na celu wykazanie absurdalności wypowiedzi partnera według ramy pragmatycznej: *Świadomie naruszam prawdę i ironizuję, aby wykazać twoją niewiedzę* (Komorowska 1994: 90). Właściwe odczytanie kontekstów zawierających ironię możliwe jest jedynie dzięki znajomości presupozycji (Komorowska 1994: 90). Sięganie po ironię jest częstym zabiegiem w replikach zdziwienia. Zob. np. wypowiedź 51a, której nadawca ucieka się do kłamstwa, udając, że informacja przekazana przez odbiorcę go dziwi. W rzeczywistości jednak ocenia ją jako nieuzasadnione i krzywdzące uogólnienie dotyczące określonej grupy ludzi. Następnie świadomie kontynuuje obroną przez siebie strategię, zadając pytania dotyczące domniemanych wyników badań, które pozwoliły odbiorcy stwierdzić, iż „Każdy Wojownik Triady to psychopata”. W ten sposób nadawca dąży do ośmieszenia odbiorcy i nakłonienia go do zmiany poglądów.

❖ [51a]
❖ – No proszę – wycodził Igor. – Odezwał się nasz błazen i powiedział, co wiedział. Każdy Wojownik Triady to psychopata. Nie słyszałeś o tym?
❖ – **Każdy?** – zdumiał się Bard. – **Naprawdę? Igor, to rewelacja! Do tej pory nie miałem pojęcia, że ktoś przetestował całą populację Wojowników pod kątem ich zdrowia psychicznego! Dlaczego tak sensacyjne badania nie są szerzej znane? Kto i kiedy je przeprowadził? Jakie były warunki testu i użyte metody?** (J. Rydzewska, *Gwiazdomorze*)

Ironiczne pytanie zawarte w przykładzie 51b również ma na celu wykazanie absurdalności polecenia wydanego przez rozmówcę:

⁸⁶ W ujęciu Bedy Allemana ironia jest formą dyskursu, którą cechuje brak odpowiedniości pomiędzy warstwą dosłowną komunikatu a rzeczywistą intencją mówiącego (Grzelak 2011: 78–79 za: Alleman 1986: 227; zbliżoną definicję zob. także w: Dziemidok 1967: 71). Zjawiskiem podobnym do ironii jest sarkazm, który uznawany jest za mocniejszą formę ironii, podobną do szyderstwa. Sarkazm może – lecz nie musi – wykorzystywać komponent ironiczny i zdaniem badaczy stanowi najbardziej prymitywną formę ironii (Grzelak 2011: 79). Zwraca się także uwagę, że od zamierzonego kłamstwa ironię odróżnia to, iż kłamstwo jest celem wypowiedzi, świadomym zaprzeczeniem prawdy, zaś ironia stanowi komponent konfliktowej gry, której podstawą jest zasada sprzeczności treści, prowadząca do odmiennego celu niż kłamstwo, tj. do poszukiwania prawdy (Grzelak 2011: 81). Na podstawie analizy natury ironii, autoironii oraz sarkazmu Eliza Grzelak formułuje następującą konkluzję: ironia stanowi komunikat pełniący funkcję narzędzia ataku, będący przekazem pozytywnym, który jednak interpretowany jest negatywnie. Jest to złożona gra komunikacyjna o rozbudowanym scenariuszu z dynamicznym podziałem ról, która obejmuje formy jawne i ukryte. Ironia umożliwia wzmacnianie więzi między nadawcą a współnadawcami lub interpretatorami tekstu, przy czym ofiarą ironii nigdy nie jest sam nadawca (Grzelak 2011: 85). Z kolei sarkazm rozumiany jest jako narzędzie uległości i wyraz niemożności, również będący przekazem pozytywnym interpretowanym negatywnie (w formie ironii lub autoironii). Sarkazm to gra komunikacyjna o zmiennym scenariuszu i podziale ról (autoironia bądź ironia), która osłabia więź między nadawcą a odbiorcą. W tym wypadku ofiarą ironii może paść każdy uczestnik interakcji (Grzelak 2011: 86).

[51b]

- Сделай одолжение, сходи в магазин, купи мне новую рубашку.
- В недоумении Гера похлопал ресницами и поинтересовался:
- **Метнуться в Италию за твоим любимым Бриони или местный ассортимент сойдет?**
- Сойдет местный, – Феликс снял рубашку и бросил ее на кресло. (Г. Польшкая, *Эра Эфеба*)

Nedorzeczność poprzedzającej repliki może być także ujawniana za pomocą wykładników leksykalnych – zob. replikę *Серьезно?* w przykładzie 51c:

[51c]

- А! – Мгновенно понял его Илья, достаивая портмоне. – Это что? – Показал он на розовые куски мороженой рыбы, выставленные в холодильной витрине. – Действительно форель? – Прочитал Илья название на ценнике, и, судя по цене, это было именно так.
- Да, – просто ответил Виктор, – если хотите, приготавливаю?
- **Здесь?** – Илья со смесью удивления и иронии оглядел внутренности павильона, по его мнению, здесь можно было приготовить разве что яичницу и то не факт. – **Серьезно?**
- Двадцать минут... – серьезно произнес Виктор, – и уверяю, что ничего подобного вы никогда не пробовали... – произнес он, и как показалось Илье излишне самоуверенно, – к этому времени и ваш приятель проснется... (В. Егоров, *Картины художника Лю Хао*)

Próbę zdyskredytowania odbiorcy ilustruje również wypowiedź występująca w przykładzie 51d, która wyraża silniejszą odmianę ironii: sarkazm. Analizowany przykład przedstawia fragment rozmowy dotyczącej kompromitujących epizodów z przeszłości jednego z uczestników interakcji. Rozmówca, którego doświadczenia stanowią przedmiot dialogu, przyjmuje postawę skruchy wobec partnerki rozmowy. Ta zaś, wyrażając pozorne zdziwienie, zadaje ironiczne pytanie, czy także w stanie skruchy osiągnie on równie spektakularny sukces, jak w okresie beztroskiego i hedonistycznego stylu życia.

[51d]

- Мне стыдно... стыдно... стыдно... – лопотал Леонардик, как безумный.
- Понимаю, – усмехнулась я. – Пожил, погулял, теперь самое время покаяться...
- И буду каяться! – выкрикнул он, брызнув слюной.
- **Неужели в этом ты тоже преуспеешь?** – удивилась я.
- Помолчали.
- Ты жестока, – наконец вымолвил он. (В. Ерофеев, *Русская Красавица*)

W przykładzie 51e nadawca wyraża zdziwienie wobec tego, iż odbiorca przejawia skrupuły moralne, po czym w sposób ironiczny komentuje rzekomy brak etyki charakterystyczny dla środowiska aktorskiego. Tego rodzaju strategia komunikacyjna prowokuje odbiorcę do zakwestionowania poprzedzającej wypowiedzi oraz podjęcia próby autoprezentacji w korzystniejszym świetle.

[51e]

'Are you looking for a fight, lady?' he demanded tersely. 'Because if you are you're sure as hell going the right way to getting one! Paul happens to be a very good friend and I don't believe in doing the dirty on my friends, OK?'

He thrust his face close to hers suddenly and made her jump, pulling her round so that she was close and more aware than she ever wanted to be again of his dominant masculinity. Robyn trembled, forcing herself to stand her ground.

'Scruples?' She managed somehow to raise her eyebrows in mock surprise. **'In the cut and thrust of the film world?'** she queried bitterly. **'I thought morals and loyalty were laughable attributes. Doesn't everyone just take what they want and damn the consequences?'**

'No, they don't!' he snapped. 'Why should they? It's a profession, just like any other. Most of us are in it because we love what we do, because we want to contribute something. We work our way in and, if we're any good, we work our way up. Believe it or not, but we do not tread all over each other to get where we want to go – or at least the majority of us don't!' (L. Martin, *Garden of desire*)

Sens zdziwienia wzbogacony komponentem ironii może również pełnić funkcję elementu strategii perswazyjnej, ukierunkowanej na nakłonienie odbiorcy do przyjęcia określonego stanowiska. W przykładzie 51f nadawca, posługując się ironią, stara się zasugerować, że osoba będąca przedmiotem rozmowy dopuściła się kradzieży toporka.

[51f]

Przypomniałem sobie też moją zachłanność i to jak samolubnie ukryłem toporek w szafie. Za nic nie chciałem, żeby Dorotka dowiedziała się, jaki jestem.

– Nie musisz niczego mówić. – Przerwała tok moich wewnętrznych rozważań dziewczyna – O wszystkim wiem od samego początku, Oryksie, zresztą wszyscy wiedzą.

– O co tu do cholery chodzi?!

– Ty siedź cicho. – Wyskoczyła na mnie Dorotka.

– **A więc to tak...** – Udając ironicznie zdziwienie powiedział stwór – **Złodziej nie wie nawet co ukradł, a może nawet nie wie kim jest...? Wiesz czemu wszyscy tak ganiają za tym kawałkiem żelaza?**

– Zamilcz! – Wrzasnęła dziewczyna. (R. Dudek, *Mięsny książę*)

W przykładzie 51g ironiczna replika wyrażająca zdziwienie pełni z kolei funkcję środka stylistycznego, którego celem jest wywołanie efektu komicznego w przebiegu interakcji.

[51g]

– To jest twoja dusza, ten anioł – powiedziała Małgorzata.

– **Kolorowy?** – zdziwił się Renato, dając się wciągnąć w tę podniosłą grę. – **Raczysz sobie żartować, mój jest cały czerwony, a może nawet czarny.**

– Głupi, głupi – skarciła go nazbyt pośpiesznie, aby nie zauważył nagłego popłochu w jej oczach. (E. Kabatc, *Małgorzata, czyli Requiem dla wojowniczek*)

Zdziwienie bywa udawane przez mówiącego nie tylko w celu ironizowania; zabieg ten jest bowiem również wykorzystywany jako środek służący do celowego ukrywania prawdy. W takich sytuacjach repliki zdziwienia realizują strategię kłamstwa. Badacze utrzymują, że strategia ta z reguły ma na celu uniknięcie napięć i konfliktów z interlokutorem i/lub dokonanie korzystnej autoprezentacji⁸⁷ (Antas 1999: 10–11). Przyczyną uciekania się do kłamstwa może być m.in. chęć zapewnienia sobie komfortu psychicznego, pokazania się z lepszej strony i zdobycia uznania (Antas 1999: 224). W materiale empirycznym odnajdujemy przykłady replik realizujących strategię kłamstwa – zob. przykład 52a, w którym kobieta manifestuje – najpewniej pozorowane – zdziwienie w reakcji na otrzymanie kwiatów od adoratora. Wypowiedź ta pełni funkcję autoprezentacyjną: mówiąca dąży do wykreowania wizerunku osoby uprzejmej i życzliwej, mimo że w rzeczywistości nie odczuwa ani zaskoczenia, ani radości z powodu otrzymanego upominku.

[52a]
 Flowers at her door, good God, it's less than nine in the morning... but she, of course, is already here. Standing at her office door, fool with hearts and flowers. She has positioned herself behind her desk, and will not meet my eyes.
 'Hi,' I say, 'welcome back.'
 'Are these for me?' she says, with (feigned?) surprise, 'That's kind.' (F. Cooper, *Jay loves Lucy*)

Zdziwienie może również służyć do kamuflowania rzeczywistych intencji nadawcy. Przykład 52b ilustruje tego rodzaju użycie: nadawca, odpowiadając na pytanie rozmówcy dotyczące powodu jego obecności, początkowo wyraża zdziwienie, po czym formułuje neutralne wyjaśnienie, za pomocą którego wskazuje, iż celem jego wizyty jest jedynie skorzystanie z dobrej pogody.

[52b]
 'What are you doing here?' she asked ungraciously, drawing her sun-wrap around her. Normally she was not at all shy about her body. She was tall, perfectly proportioned, and was more than happy for it to be admired, just so long as the admiration did not get too intrusive. With Piers it was different. He unsettled her. Under those impenetrable grey eyes, she felt awkwardly unclothed in her skimpy bikini, which allowed the maximum room for the sun and the minimum for coverage.

⁸⁷ Semantyczno-pragmatyczna analiza kłamstwa i kłamania przeprowadzona została przez Jolanę Antas (1999). Autorka definiuje kłamstwo i kłamanie jako „złożony akt pragmatyczny i zarazem strategia językowa, której cechą zasadniczą jest stan podwójnej świadomości mówiącego, a co za tym idzie, taki rodzaj procesowania semantycznego, który nazwać można «nieprawdziwym komunikowaniem», komunikowaniem opartym na naruszeniu podstawowych prawideł i maksym konwersacyjnych, regulujących zasady naturalnej i rzetelnej komunikacji” (Antas 1999: 166). Świadomość braku prawdziwości wypowiedzianych słów została uwydatniona także w eksplikacji kłamstwa autorstwa A. Wierzbickiej. Zob.:

X skłamał Y =

X wiedział, że to nie była prawda

X powiedział to, ponieważ X chciał, by Y myślał, że to była prawda

ludzie powiedzieliby: jeśli ktoś to zrobi, to jest to złe (Wierzbicka 1985: 341–342).

❖ 'What does it look like?' he asked with feigned surprise. 'I'm here to enjoy the sun.' He looked at her blandly. 'There's no need to cover yourself, you know.'
❖ 'I was doing no such thing!' she lied hotly. (C. Williams, *A French encounter*)

Podobny mechanizm można zaobserwować w przykładzie 52c: na pytanie partnera, skąd w domu wzięło się tyle książek, mówiąca reaguje zdziwieniem. Udzielając odpowiedzi dotyczącej miejsca pochodzenia książek (*Из библиотеки, магазина...*), unika ona przyznania się do tego, że sama je przyniosła, ponieważ chciała, aby rozmówca zainteresował się czytaniem.

❖ [52c]

❖ С первых же дней в комнате одна за другой стали появляться книги. Таня приносила их незаметно для Сергея, потихоньку клала на подоконники, стол с таким расчетом, чтобы ему было удобнее взять их ртом. Читать книги она не предлагала, надеялась, что Сергей сам потянется к ним, без просьб и напоминаний.

❖ – Откуда у нас столько книг? – спросил однажды Сергей,

❖ – **Как откуда?** – притворилась удивленной Таня. – **Из библиотеки, магазина... Тебе они не нравятся?**

❖ – Я любил книги... Когда-то дня без них прожить не мог. (Владимир Титов, *Всем смертям назло...*)

Pozorowane zdziwienie może również pełnić funkcję perswazyjną w sytuacji, gdy towarzyszy aktom mowy ukierunkowanym na zniechęcenie odbiorcy do realizacji zamiarów, które nadawca postrzega jako niekorzystne dla własnych interesów (przykład 52d):

❖ [52d]

❖ – Ворота открывай, разговор есть, – хмуро сказал Костромитинов.

❖ – **Какой разговор на ночь глядя?** – деланно удивился татарин. – **Завтра приходи, а? Поговорим, шашлыка покушаем, пловом угощу.**

❖ – Базарбай, ты долго будешь ваньку валять? – выступая вперед, спросил воевода. – Тебе что, непонятно сказано? Открывай двери! (Е. Шалашов, *Лихолетье*)

Nieszczere zdziwienie może być również wykorzystywane jako środek służący do przerzucenia odpowiedzialności za popełnione błędy na inne osoby (52e).

❖ [52e]

❖ – Kto was przysłał? – spytał zimnym głosem.

❖ – Sami przyszliśmy – wyrwał się Kończak. – Mówili wczoraj, że pan inżynier pompę przywiózł, to przyszliśmy. O robotę nam chodzi. Trzeci tydzień bez grosza siedzimy w domu.

❖ – **Jak to, nie wypłacili wam nic?** – zdziwił się obłudnie Kromierzański. – **Panie Zaręba, co tu za porządki u was w biurze panują? Nasi robotnicy już trzeci tydzień bez grosza wygrzewają się pod pierzynami. Dlaczego nie posłaliście im wypłaty gońcem? Ich baby cukierków chcą.** (S. Orzeł, *Kamienista droga*)

Przeprowadzone analizy wskazują, że repliki zdziwienia oraz towarzyszące im wypowiedzenia, stanowiące elementy rozbudowanych wypowiedzi realizujących funkcję wyrażania zdziwienia, często pełnią jednocześnie wiele funkcji pragmatycznych. Szczególnie bliski związek zachodzi między funkcją zdziwienia a funkcjami modalno-syntagmatycznymi, przede wszystkim funkcją pytania, która wyraża zamiar uzyskania lub uzupełnienia informacji podanej w propozycji. Należą tutaj wypowiedzenia pytające, lecz także konstrukcje asertywne i sądy inicjujące negocjacje modalne. Oprócz tego funkcja zdziwienia łączy się z modalno-syntagmatyczną funkcją potwierdzenia, akceptacji, zaprzeczenia, przeczenia oraz unikania sądu modalnego. Silne sprzężenie funkcji zdziwienia z funkcjami modalno-syntagmatycznymi (głównie pytaniem) dowodzi epistemicznego charakteru samego zjawiska zdziwienia, które ściśle łączy się z chęcią uzyskania wiedzy na jakiś temat i stanowi element szeroko rozumianych dyskusji problemowych.

Stosunkowo często repliki zdziwienia równolegle wyrażają także inne emocje związane z przedmiotem zdziwienia. W zależności od konkretnej sytuacji pragmatycznej rozpatrywane wypowiedzi mogą pełnić rozmaite funkcje emotywne wyrażające pozytywną lub negatywną ocenę oraz pozytywny lub negatywny stosunek do samego mówiącego, odbiorcy, stanu rzeczy dotyczącego odbiorcy, osoby trzeciej lub stanu rzeczy dotyczącego osoby trzeciej, m.in. zadowolenie z siebie, żal w stosunku do samego siebie, wyrzuty sumienia, zachwyt, dumę, podziw, niezadowolenie z odbiorcy, żal do odbiorcy czy jego krytykę. W badanych językach nie zaobserwowano wyraźnej tendencji do preferencyjnego wyrażania określonych emocji; emocje te są zazwyczaj uzależnione od konkretnego bodźca, który warunkuje postawę nadawcy wobec przedmiotu zdziwienia, a tym samym wpływa na emocjonalne zabarwienie wypowiedzi. Potwierdza to wcześniejsze obserwacje dotyczące wypowiedzi emocjonalnych, m.in. twierdzenie A. Grzesiuk głoszące, iż „[n]ajczęściej uczucia współwystępują w wypowiedzi (...), mogą też mieć różne odcienie” (Grzesiuk 1995: 184).

Rzadziej repliki zdziwienia pełnią funkcje illokucyjne, tj. funkcje zawierające określony model przyszłego działania. Z reguły aktami illokucyjnymi są wypowiedzenia otaczające akty zdziwienia w ramach bardziej rozbudowanych sekwencji wypowiedzeń, których bodźcem jest zdziwienie uzewnętrznione w poprzedzającym je wypowiedzeniu. Zaobserwowano nieliczne przykłady wypowiedzi, w których po wyrażeniu zdziwienia wypowiadany jest akt zakazu, rady, ostrzeżenia, proponowania i prośby.

Wyłącznie jednostkowo natomiast spotykane są przykłady realizowania funkcji modalnych wnoszące do układu interakcyjnego subiektywny sąd epistemiczny, które ograniczają się do wypowiedzi pełniących funkcję wątpliwości.

Poza tym należy wskazać, iż w sekwencjach wypowiedzeń składających się na repliki zdziwienia stosunkowo często realizowana jest funkcja kontrargumentacji. Pełnią ją z reguły wypowiedzenia następujące po wypowiedzeniach służących do uzewnętrznienia zdziwienia (pytaniach, wykrzyknikach), które prezentują argumen-

ty podważające informację przekazaną przez partnera. Oprócz tego zaobserwowano, iż w wypowiedziach mających na celu wykazanie absurdalności treści komunikatu partnera i/lub ośmieszenie go oraz skłonienie do przyjęcia poglądu nadawcy na określoną kwestię funkcja zdziwienia może łączyć się z funkcją ironii. Odcień zdziwienia charakteryzuje również repliki realizujące strategię kłamstwa, które wypowiedane są m.in. w celu ukrycia motywów działania nadawcy, odwieńnięcia rozmówcy od jego zamierzeń czy przerzucenia odpowiedzialności za popełnione przez siebie błędy na innych.

Przedstawiony szeroki zakres funkcji wskazuje na swoistą zdolność adaptacyjną sensu zdziwienia, który może spełniać różne funkcje komunikacyjne bez utraty swoich podstawowych właściwości pragmatycznych.

6. Repliki zdziwienia w dialogu – strategie i taktyki konwersacyjne

Dotychczasowe rozważania nad właściwościami wyizolowanych replik zdziwienia – jakkolwiek kluczowe dla ich scharakteryzowania z perspektywy pragmatycznojęzykowej – nie stanowią wyczerpującej analizy interesującego nas zjawiska, gdyż nie uwzględniają roli pełnionej przez rozpatrywane wypowiedzi w wymianie dialogowej⁸⁸. Repliki zdziwienia są bowiem komponentem dialogów, w których stanowią reakcję na wypowiedź partnera bądź na określone wydarzenie, lecz często zyskują także charakter bodźca prowokującego odbiorcę do wypowiedzenia kolejnej repliki. Właściwość ta pozwala rozpatrywać je jako repliki kontynuujące, które umożliwiają podtrzymywanie konwersacji (Czapiga 2017: 156).

Uzewnętrznianie zdziwienia w wypowiedziach językowych stanowi istotny element strategii konwersacyjnych, które rozumieć będziemy za A. Awdiejewem jako „taki świadomie kierowany przez nadawcę i interpretowany przez odbiorcę spójny ciąg aktów mowy, za pomocą którego dążą oni do osiągnięcia wspólnie akceptowanego celu komunikacyjnego”⁸⁹ (Awdiejew 2004: 69; por. Awdiejew 1991: 8, 2005: 129). Strategie konwersacyjne zakładają zatem ścisłą współpracę nadawcy i odbiorcy w procesie komunikacji werbalnej.

Za elementarną jednostkę analizy konwersacji uznawana jest para przylegająca (ang. *adjacency pair*), tj. „dwuelementowy odcinek strategii konwersacyjnej, w którym element drugi jest reakcją na zastosowanie jednostki poprzedzającej, a element

⁸⁸ Wymianę dialogową rozumiemy za Aldoną Skudrzykową i Krystyną Urban (2000: 149) jako „podstawową jednostkę dialogu, która występuje w postaci zamkniętego następstwa takich składników, jak inicjacja, reakcja oraz coda” (por. Warchała 1991). Samo pojęcie dialogu definiowane jest zaś jako „główna forma ukształtowania tekstu mówionego: rozmowa dwóch i większej liczby osób” (Polański 1999: 120; por. Zalaźnińska 2006: 11). Warto podkreślić, że rozszerzenie badań o analizę dialogu pozostaje w zgodzie z założeniami gramatyki interakcyjnej, dla której podstawowym przedmiotem analizy jest konwersacja, rozumiana jako „ciąg realnie produkowanych przez mówiących wypowiedzi dialogowych lub polilogowych” (Awdiejew 2004: 67).

⁸⁹ W podobny sposób strategie konwersacyjne definiowane są przez Oksanę O. Issiers, która określa tym mianem „plan komunikacji, za pomocą którego kontrolowane jest optymalne wypełnienie celów komunikacyjnych nadawcy w warunkach niedoboru informacji dotyczących działań i zamiarów rozmówcy” (Czapiga 2017: 159 za: Исцепс 2008. 54–55). Inne definicje również opisują strategię komunikacyjną jako określony sposób postępowania jednego z uczestników komunikacji dialogicznej, który jest uwarunkowany oraz powiązany z planem realizacji celów komunikacyjnych w kontekście typowego schematu interakcyjnego (zob. Рябова, Головаш 2008).

pierwszy ma charakter bodźca” (Awdiejew 2004: 68). Każdy akt mowy⁹⁰ składający się na strategię – z wykluczeniem pierwszego i ostatniego – może być zinterpretowany jako reakcja na poprzedzający go akt mowy oraz jako bodziec dla aktu po nim następującego (Awdiejew 2004: 68). Trzeba przy tym zauważyć, że strategie konwersacyjne nie są liniowymi ciągami jednostkowych aktów mowy – należy raczej mówić o sekwencji następujących po sobie etapów wyboru określonych zachowań, które są przede wszystkim uzależnione od czynników wewnętrznych związanych z uczestnikami rozmowy, takich jak ich wola i intencje. W związku z tym możliwe jest dokonywanie wyborów między różnymi posunięciami. Wybory te podyktowane są rozmaitymi czynnikami, m.in. pragmatycznymi (sytuacją użycia i celem komunikacyjnym), lecz także socjologicznymi (statusem partnerów, rolami, dystansem) i psychicznymi właściwościami interlokutorów (indywidualny sposób zachowania, preferencje werbalne). W procesie konwersacji – w rezultacie oceny efektywności określonej strategii – nierzadko cel komunikacyjny jest dynamicznie modyfikowany. Sprawia to, że można opisać jedynie niektóre reguły rządzące jednostkami ciągów strategicznych, gdyż w wielu wypadkach nie są one przewidywalne (Awdiejew 2004: 69; Gałczyńska 2003: 132).

Za podstawę wszystkich strategii konwersacyjnych uznawana jest zasada kooperacji. Naruszenie tej zasady zaburza bowiem tok interakcji językowej. Zdaniem A. Awdiejewa w normalnych warunkach, w których wszyscy uczestnicy interakcji dążą do podtrzymania kontaktu, realizowane są następujące postulaty zasady kooperacji:

- a. „Osiągaj swój cel komunikacyjny najmniejszym kosztem partnera”,
- b. „Dąż do kontynuowania konwersacji, unikaj jawnego blokowania strategii partnera”,
- c. „Umiej w odpowiedniej chwili wycofać się z uczestnictwa w danej strategii konwersacyjnej, nie degradując przy tym partnera” (Awdiejew 2004: 70).

Postulaty te pozwalają na osiąganie obopólnych korzyści przez partnerów interakcji i uniemożliwiają forsowanie korzyści własnej. Na powodzenie strategii konwersacyjnych wpływa także przestrzeganie zasady grzeczności zakładającej stosowanie takich form zachowania, które są aprobowane i oczekiwane przez uczestników rozmowy. W odróżnieniu od zasady kooperacji jej naruszenie nie prowadzi jednak do zaburzenia komunikacji (Awdiejew 2004: 70). Oprócz tego w strategiach konwersacyjnych realizowana jest m.in. zasada ekonomii konwersacyjnej, której podstawę stanowi założenie, że wszyscy uczestnicy aktu komunikacji dysponują zbliżoną mocą inferencji (wnioskowania konwersacyjnego). W związku z tym zasada ta głosi potrzebę przekazywania jedynie tych informacji, które są konieczne dla

⁹⁰ W dalszych rozważaniach pojęcie aktu mowy stosowane jest zgodnie z konwencją opisu strategii konwersacyjnych, przy czym (stosownie do naszych wcześniejszych ustaleń) repliki zdziwienia traktowane są jako werbalne reakcje interakcyjne pełniące funkcje wspomagające wobec innych aktów mowy realizowanych w obrębie strategii, a nie jako akty illokucyjne.

zrozumienia intencji komunikacyjnej (Awdiejew 2004: 70–71; por. Sperber, Wilson 2011). Poza tym w obrębie strategii konwersacyjnych znajduje zastosowanie zasada spójności tematycznej ograniczająca treść propozycjonalną wypowiedzianych aktów mowy do określonych kontekstowo ram (Awdiejew 2004: 71), której złamanie prowadzi do odejścia od celu komunikacyjnego określonej strategii.

Wyróżniane są dwie fundamentalne grupy strategii konwersacyjnych, tj. strategie antagonistyczne i strategie nieantagonistyczne. W strategiach nieantagonistycznych cele komunikacyjne uczestników interakcji pokrywają się, podczas gdy w strategiach antagonistycznych cele partnerów nie są zbieżne – w związku z tym partner korzystający ze strategii antagonistycznych dąży, zgodnie z zasadą kooperacji, do dostosowania swojego celu komunikacyjnego do celu komunikacyjnego interlokutora lub do skłonienia odbiorcy do dostosowania jego celu komunikacyjnego do celu komunikacyjnego nadawcy, co prowadzi do powstania ciągów negocjacyjnych służących do wypracowania postaw korzystnych dla interlokutorów. W literaturze przedmiotu wskazuje się także na tzw. antystrategie konwersacyjne, które polegają na tym, że partner blokuje postępowanie oponenta lub niejawnie zmierza do osiągnięcia celu przeciwnego w stosunku do celu oponenta. Mogą one doprowadzić do konfliktu werbalnego lub przerwania interakcji (Awdiejew 2004: 71). Przyjmując za kryterium cel komunikacyjny, A. Awdiejew dzieli strategie komunikacyjne na cztery fundamentalne kategorie: strategie informacyjno-weryfikacyjne, aksjologiczno-emotywne, behawioralne i metadyskursywne. Badacz zauważa jednak, że w naturalnej komunikacji nie są one stosowane w czystej postaci. Różne strategie, realizujące symultanicznie kilka celów komunikacyjnych, mogą być bowiem wykorzystywane w rozmaitych konfiguracjach na różnych odcinkach konwersacji, co sprawia, że poszczególne akty mowy mają charakter polifunkcyjny (Awdiejew 2004: 72).

6.1. Repliki zdziwienia jako element strategii konwersacyjnych

6.1.1. Strategie informacyjno-weryfikacyjne

Repliki zdziwienia najczęściej funkcjonują jako element strategii informacyjno-weryfikacyjnych⁹¹. Przeprowadzanie tych strategii wynika z rozbieżności między wiedzą operacyjną interlokutorów. Strategie informacyjno-weryfikacyjne o charakterze nieantagonistycznym polegają na informacyjnej współpracy partnerów. Jej rezultatem jest uzyskanie przez prowadzącego strategię informacji zawartej w pamięci operacyjnej interlokutora bądź wspólne ustalenie stopnia pewności dla

⁹¹ Obserwacja ta jest zgodna z twierdzeniem W.S. Grigoriewej głoszącym, iż zdziwienie rzadko występuje w dyskursie niezależnie, gdyż z reguły towarzyszy innym typom komunikacji, w szczególności tzw. argumentacyjnym dialogom konfliktowym (Григорьева 2007).

informacji, których partnerzy nie są w stanie zweryfikować. Zasadniczo strategie informacyjno-weryfikacyjne mają dwa cele: 1) sprawienie, że odbiorca uzyska ten sam poziom wiedzy, co nadawca, 2) uzyskanie przez mówiącego informacji, którymi przypuszczalnie (zdaniem nadawcy) dysponuje odbiorca (Awdiejew 2004: 73). Realizacja strategii informacyjno-weryfikacyjnych obejmuje użycie wypowiedzi relacjonujących określone informacje oraz modalnych aktów mowy, m.in. pytań, zaprzeczeń, potwierdzeń, wypowiedzi wyrażających przypuszczenie, wątpliwość, pewność, wykluczenie i in. (Awdiejew 2004: 72).

Repliki zdziwienia wykorzystywane w strategiach informacyjno-weryfikacyjnych z reguły przybierają formę pytań mających na celu uzyskanie wiedzy na określony temat. W sytuacji, gdy na replikę zdziwienia w formie pytania udzielana jest odpowiedź, można mówić o strategii nieantagonistycznej, zakładającej informacyjną współpracę partnerów. Pytania służą do uzyskania przez nadawcę informacji zawartej w pamięci operacyjnej odbiorcy, co w konsekwencji prowadzi do ujednolicenia stanu wiedzy operacyjnej obu partnerów interakcji. Zdziwienie wyrażane za pomocą środków prozodycznych i konstrukcji składniowych stanowi niebagatelny składnik strategii informacyjno-weryfikacyjnych: potęguje ono emocjonalność wypowiedzi i przyczynia się do wzmocnienia dyrektywnego charakteru pytania jako aktu mowy mającego na celu uzyskanie określonej odpowiedzi przez nadawcę. Jak wspomniano, pytania wyrażające zdziwienie pełnią funkcję reakcji na określony bodziec – najczęściej jest nim wcześniejsza wypowiedź rozmówcy (z reguły stwierdzenie), której treść nadawca uznaje za nieoczekiwaną lub zaskakującą (53a), bądź też obserwacja niespełniająca jego przewidywań, która skutkuje potrzebą werbalnego wyrażenia zaskoczenia lub dezorientacji (53b). W niektórych wypadkach tego typu pytanie stanowi odpowiedź na pytanie zadane wcześniej przez partnera interakcji (53c) – służy ono do podkreślenia zaskakującego charakteru poprzedniego pytania bądź do zasygnalizowania niezrozumienia intencji rozmówcy.

[53a]

– Gdzie matka? – zapytał.

– Śpi – odpowiedziała.

– **Śpi?** – zdziwił się. I dopiero wtedy zobaczył to wszystko, czego dotąd nie zauważył: brak dymu z komina, pustą miskę psa, który łaśił się do niego, dzwoniąc łańcuchem, kury, które zbiegły się do jego nóg, jakby spodziewały się, że rzuci im ziarna. (K. Orłoś, *Drugie wrota w las*)

[53b]

Спустился в каюту, где меня ждал Зафир и...

– **Ужин?** – удивился я.

На столе стояли миски с горячими блюдами. Простая еда, но после всего пережитого показалась мне пиром. Запах специй, мяса и тушёных овощей защекотал ноздри. Желудок тут же отозвался требовательным урчанием.

– Да, – кивнул турок. – Ты заслужил. (А. Скабер, *Двойник Короля 10*)

[53c]

'Are there any castles in this area?' she asked.

Julius looked rather surprised.

'Castles?' he repeated.

'My illustrations have got to include a couple of castles,' she explained. 'I keep looking at pictures in books, but none of them seems very inspiring. I need to look at the real thing.' (J. Mansell, *Forgotten fire*. Mansell)

Pytanie wyrażające zdziwienie może ponadto stanowić reakcję na treść próby sformułowanej przez rozmówcę. Przykład 53d ilustruje sytuację, w której odbiorca kieruje do partnera prośbę o podanie pudełka cygar, co sugeruje, że ma on w zwyczaju palić. Informacja ta okazuje się zaskakująca dla rozmówcy, który w odpowiedzi na nieoczekiwane odkrycie formułuje pytanie dotyczące palenia przez interlokutora.

[53d]

– Не подадите мне со стола коробку с сигарами? – спросила она и указала на железную коробку кирпичного цвета.

– **Вы курите сигары?** – удивился он.

– Нет, там сигарилы, пуэрториканские, не такие крепкие, мне хочется иногда немного их горечи. Я курю от случая к случаю. По настроению. (Д. Пасека, *Двойная ошибка*)

Analiza par przylegających o strukturze pytanie – odpowiedź pozwala wyodrębnić pytania rozstrzygnięcia wyrażające zdziwienie, na które udzielana jest odpowiedź twierdząca według schematu: F: *Nad. ? (p) → Odb. (p) (Nadawca pyta, czy (p). Odbiorca twierdzi, że (p))*⁹². Zob. przykład 54:

[54]

Архангел протянул Ей подснежник.

– **Разве уже весна?** – удивилась Богородица, взяла цветок осторожно и подняла на Архангела морозные, светло-синие, ярко-ледяные, чистые зимние глаза. – **Разве уже подснежники расцвели на проталинах?**

Архангел улыбается, и нежный рот его плывет талой, текучей водой. Березы шумят над его головой. Русые кудри пропитаны ледяным ветром.

– **Да, уже весна!** – говорит он и глядит, как Богородица склоняет лицо к цветку и вдыхает запах, и целует лепестки. – **Весна наступила!** (Е. Крюкова, *Серафим*)

Odbiorca może także rozwinąć odpowiedź, dostarczając partnerowi bardziej szczegółowych informacji o przedmiocie pytania (55a, 55b, 55c):

[55a]

– Rusnaczek był z południa.

– **U nas?** – zdziwił się Władek.

⁹² Zarówno w tym miejscu, jak i w dalszej części opracowania, prezentowane schematy zaczerpnięto z opracowania A. Awdiejewa (2004).

- **A u nas. Młody pan Hincz kazał ci przyjść do Łosiowa, do dworu.** (W. Kłaczyński, *Miejsce. T. 1–2, Corso. Krawędź wieku*)

[55b]

Когда Глазе делал писателю второй висок, довольно близко от них разорвалась мина.

– Не беспокойтесь, – сказал Глазе, – он кидает наобум. Это никого не волнует. Разрешите попудрить?

– **У вас есть и пудра?** – удивился писатель.

– **Разумеется. У нас есть все, что положено для культурной парикмахерской.** (В. Катаев, *Сын полка*)

[55c]

'Have you talked to the man, the one who married her?'

'Suleiman? No. I've talked to Fatima, though. She says that Suleiman will want money.'

'Of course.'

'Yes, but I haven't any. The Compensation Fund is exhausted. Anyway, it's a bad accounting principle.'

'**Accounting principle?**' said Zeinab, surprised.

'**Yes. Give him some and they'll all be doing it.**' (M. Pearce, *The Mamur Zapt and the night of the dog*)

Odpowiedź twierdząca może również inicjować dalsze pytania formułowane przez osobę odpowiadającą, co sprzyja podtrzymaniu i kontynuowaniu interakcji między partnerami. Przykład 56 ilustruje wymianę dialogową, w której ujawnione w wypowiedzi zdziwienie staje się impulsem do zadania pytań mających na celu ustalenie przyczyn emocjonalnego poruszenia rozmówczyni.

[56]

– Вы его знаете, – со счастливой улыбкой проговорила Галия. – Вы же его знаете, – повторила она, поощряя Веру Петровну к рассказам.

– **Еремеев? Этот Еремеев?** – удивилась Вера Петровна. „Этот Еремеев, этот Еремеев!” – думала она.

– **Ну конечно! Вам он нравится?**

– Мне? – Вера Петровна медлила, не зная, что говорить. Она умела говорить только правду и совершенно не умела врать и хитрить. – Мне? Почему? Парень он... Слушай, а ты выходишь за него замуж?

Галия кивнула. (Н. Давыдова. *Этот Еремеев*)

Zwraca uwagę to, że w wielu wypadkach potwierdzenie nie zostaje zrealizowane za pomocą typowych operatorów afirmatywnych, takich jak *tak, jasne, да, разумеется, yes* itp., które ulegają elipsie. W takich sytuacjach funkcję potwierdzenia pełni wypowiedzenie oznajmujące będące powtórzeniem treści pytania (57).

[57]

– Слушай, байковый балдахон, тебе же ясно сказано: катись из автобуса, из-за тебя ни чем не виноватые люди страдают.

Сзади меня прогремел такой звучный, подписывающий бас, что отставшие на швах дюралевые планки вдруг в тон ему отозвались каким-то согласованным подписыванием.

– **Из-за меня?!** – неискренне повеселев, удивился я.

– **Из-за тебя**, – твердо сказал владелец подписывающего баса и чуть-чуть привстал с кресла. (В. Слипенчук. *Зинзивер*)

W niektórych wypadkach odbiorca rezygnuje z eksplicytnego potwierdzenia, koncentrując się na sformułowaniu wyjaśnienia odnoszącego się do elementu wypowiedzi, który wywołał zdziwienie partnera. Zob. egemplifikację 58:

[58]

'And water?' I asked.

'It's in the roof.'

'Really?' I said, surprised.

He patiently explained. 'At city stations, we have water hydrants every eighty-five feet, the length of the cars. One to each car. Also the main electricity, same thing, eh? Anyway, the water goes up under pressure into the tanks in the roof and feeds down again to the washrooms by gravity.' (D. Francis, *The edge*)

W sytuacji pominięcia eksplicytnego potwierdzenia możliwa jest również odpowiedź zawierająca treść, którą – w świetle kolejnych etapów interakcji – można uznać za wypowiedź o charakterze wyprzedzającym. Tego rodzaju odpowiedź dostarcza bowiem informacji, która potencjalnie mogłaby zostać udzielona w reakcji na hipotetyczne pytanie o uzupełnienie, zadane po uzyskaniu odpowiedzi twierdzącej na pytanie o rozstrzygnięcie. Zob. przykłady 59a, 59b:

[59a]

– Kustosz Pondelok – powiedział Łazur.

– **Pan go też zna?** – zdziwił się wuj Eryk.

– **To mój dowódca z okrążenia.** Stare dzieje. (P. Wojciechowski, *Wysokie pokoje*)

[59b]

– Можешь так не торопиться сбежать отсюда, – сказала я и пояснила: – Диалог с её вдовствующим величеством у нас уже состоялся.

– **Уже?** – изумилась бабуля.

– **Она поведала мне, какая я неподходящая невеста для его величества Максимилиана.** (Н. Мамлеева, *He драконъте короля!*)

Odbiorca może również udzielić odpowiedzi przeczącej na pytanie zdziwienia według schematu: F: *Nad. ? (p) → Odb. (–p) (Nadawca pyta, czy (p). Odbiorca twierdzi, że nie (p))*. Por. przykład 60:

[60]

– **Pan żartuje?** – zdziwił się.

– **Nie.**

- A co z piekarnią?
- To mój biznes – odwróciłem się jak on i wszedłem do „ofisu”. Nie mógł uwierzyć i rano zadzwonił, że chętnie przyjdzie do pracy nawet bez „ucha”. (J. Abramow-Newerly, *Młyn w piekarni*)

W większości wypadków uczestnicy interakcji nie poprzestają jednak na użyciu samych operatorów negacji, lecz rozbudowują swoje wypowiedzi o dodatkowe elementy o charakterze wyjaśniającym. Por. przykład 61:

- [61]
- **Ty tu sprzątasz?** – zdziwiła się.
- **Nie, mieszkam tu.**
- Tak? – otworzyła oczy.
- Sprząta pani Luba. (D. Bitner, *Mała pornografia*)

Analogicznie jak w wypadku potwierdzeń, operator zaprzeczenia może ulegać elipsie również w kontekście wypowiedzi zaprzeczających. Przykład 62 ilustruje sytuację, w której pytający oczekuje potwierdzenia bądź zaprzeczenia wyrażonego przez siebie przypuszczenia, natomiast w odpowiedzi rozmówca dokonuje rewizji tego założenia.

- [62]
- Особой информации нет... – он пролистал несколько страниц, – обычно новодел никого не интересует... Вот... – развернул он тетрадь к Илье. – Гонконг, вторая половина шестидесятых годов прошлого столетия, автор – Тен кун шуа – «Небесная кисть»...
- Илья удивился:
- **Это что имя?**
- Псевдоним... – уточнил менеджер. – У них куча имен: детское, подростковое, ученическое, прозвища разные, затем взрослое, литературное, если писатель или псевдоним если художник... (B. Егоров, *Картины художника Лю Хао*)

Niekiedy zamiast jednoznacznego zaprzeczenia w odpowiedzi wyrażana jest pewność, która realizowana jest według następującego schematu: F: *Nad. ? (p) → Odb. [] (-p) (Nadawca pyta, czy (p). Odbiorca jest pewien, że nie (p))*. Por. przykład 63:

- [63]
- Rozglądałem się trochę po okolicy i jednego znalazłem. Popatrzyłem, kto i z czym do niego przychodzi i wychodzi. Nie wygląda na takiego, który bardzo docieka, skąd pochodzi towar, natomiast bardzo przestrzega brania wysokiej prowizji – Arno był coraz pewniejszy.
- **Uważasz, że taki ktoś da ci certyfikat pochodzenia?** – zdziwił się Vito.
- **Jasne, że nie, ale będziemy się mogli powoływać, skąd mamy obraz.** Przecież nie możemy powiedzieć naszemu kupcowi, że wyciągnęliśmy go z jakiegoś strychu. W to już nikt nie uwierzy. A w ten sposób mamy pierwszy legalny zakup z licencjonowanego, jakby nie było, sklepu. (A. Kapelański, *Wielki Koneser*)

Występują również pytania o uzupełnienie, na które udzielane są odpowiedzi wskazujące na brak wiedzy na temat treści zawartej w propozycji pytania. Zob. np. 64a, 64b:

[64a]

Mieszkaniec szybkim ruchem wyciągnął spod siedzenia długi, sześcienny przedmiot.

– **Co to jest?** – zdumiał się, mimo napięcia wywołanego słowami Lisa, Pytalik.

– **Peryskop.** Musimy się uważnie przyjrzeć działaniom wroga – wyjaśnił spokojnie Mieszkaniec.
(J. Pollakówna, *Pytalikowa okolica*)

[64b]

'I'm sorry –' they both said at the same time. And laughed.

Jezrael asked in surprise, '**What have you got to be sorry for?**'

He shrugged, embarrassed. '**Getting you into more trouble.** You were in enough to start with.

I just...' (A. Gay, *The brooch of azure midnight*)

Z reguły odpowiedzi zawierające informacyjne uzupełnienie niewiadomej pytania ograniczone są do wyjaśnienia niewiadomej, podczas gdy pozostała treść zdania ulega elipsie. Por. przykłady 65a, 65b, 65c:

[65a]

– Chcę wrócić do kliniki! – krzyknąłem.

– **Po co?** – zdziwił się Karol.

– **Jestem chory.** (M. Tomaszewski, *UGI*)

[65b]

– К вам особа была.

– **Какая особа?** – удивился Лагранж.

– **Женского пола,** – еще суше сообщил постник. – **В большой шляпе, с сеткой на лице. Немолитвенного вида.** (Б. Акунин, *Пелагия и черный монах*)

[65c]

As Posi complied, Mala looked startled. '**What are you doing?**'

'**Keeping us alive;** I said flatly. (D. Hill, *The Fraxilly fracas*)

Zaobserwowano również pytania o uzupełnienie, po których sformułowaniu nadawca uzasadnia swoje zdziwienie, a następnie otrzymuje odpowiedź od odbiorcy. Tego typu pytania zazwyczaj pełnią funkcję reakcji na określoną obserwację bądź wcześniejsze pytanie (66a, 66b).

[66a]

– **Почему здесь девушки такие бледненькие и худенькие,** – удивлялась

Алла. – **Москвички потолще.**

– **Город призраков,** – шутила Лена. – Но именно поэтому он неуязвим. (Ю. Мамлеев. *Мир и хохот*)

[66b]

Odbił korek i podniósł butelkę do ust. Wypił do połowy, skrzywił się i otarł usta dłonią. Podał butelkę chłopcu.

– **Czemu mi dajesz?** – zdziwił się chłopiec. – **Matka byłaby zła.**

– **Wolę, żebyś ode mnie dostał. Nie od chłopaków pod płotem.** (K. Orłoś, *Drugie wrota w las*)

Jednym z możliwych wariantów odpowiedzi na pytanie o uzupełnienie jest również strategia unikania wyrażenia sądu modalnego poprzez zastosowanie formuł sygnalizujących brak wiedzy⁹³. Por. przykład 67a:

- ⌘ [67a]
⌘ Вера переглянула с сестрой, а когда захотела; опять сказать что-то спутнику, вдруг
⌘ обнаружила, что его нет.
⌘ – **Куда же он делся?** – удивилась Вера.
⌘ – **Не знаю**, – в испуге прошептала Евгения (...). (В. Войнович, *Степень доверия*)

Unikanie wyrażenia sądu modalnego może również przejawiać się w uchylaniu się od udzielenia bezpośredniej odpowiedzi. Por. 67b:

- ⌘ [67b]
⌘ – Ты про те сто тысяч? – Николай помешал шумовкой плавающие на поверхности кипя-
⌘ щей воды пельмени. – Так нет их. Я эти деньги родным тех, кого по моей вине спасти
⌘ не смогли, отправил.
⌘ – **Но ты ведь не виноват?** – удивился странной благотворительности гость.
⌘ – **Виноват – не виноват. Все это оправдания**, – отложил поварешку в сторону Нико-
⌘ лай. – Мне достаточно того, что я мог их спасти, но не спас. Послушал приказа. Мог
⌘ просто плюнуть и начать операцию. Так, как я ее спланировал. И я уверен, тогда все они
⌘ остались бы живы. А то, что потом отказался штурмовать в лоб, так это уже никого не
⌘ воскресит. (Г. Исаев, *Хантер*)

Sens zdziwienia niekiedy bywa obecny również w odpowiedziach potwierdzających, udzielanych na pytania w ramach realizacji strategii informacyjno-weryfikacyjnych. Podporządkowując się zasadom tej strategii, partner, który udziela odpowiedzi, jednocześnie sygnalizuje, że treść zadanego pytania jest dla niego zaskakująca. Zob. przykład 68:

- ⌘ [68]
⌘ – Стойте! Я знаю, через какое испытание я должен пройти! Скажите, ради Бога скажите,
⌘ где находится тот дом, где жил бакенщик? Знаете?
⌘ – **Конечно, знаю**, – удивился Лев Николаевич (...). (Б. Акунин, *Пелагия и черный монах*)

W rezultacie udzielenia potwierdzenia zawierającego komponent zdziwienia (będącego odpowiedzią na pytanie) może zostać podjęta inicjatywa sformułowania kolejnego pytania. Pytanie to ma na celu uzyskanie informacji dotyczących przyczyn zadania wcześniejszego pytania, które wywołało rozpatrywaną reakcję emotywną. Por. egemplifikację 69:

⁹³ Zob. definicję unikania sądu modalnego: *Stosując Aj, nadawca tu i teraz wyraża wobec odbiorcy odmowę wyrażenia sądu modalnego co do zaistnienia lub istnienia (p)* (Awdiejew 2004: 114).

[69]

– Скажите, вы верующий? – спросил он.

– **Да, а что?** – удивился я.

– Наконец-то, наконец-то, – захихикал он чуть не плача. – А то меня уже тошнит от атеистов. К тому же этих трусливых тварей я чересчур легко довожу своими идеями, так что они лезут на стены... А вы все-таки более серьезный противник. (Ю. Мамлеев, *Крыса*)

Poza tym zaobserwowano również inne typy odpowiedzi, w tym takie, które wyrażają sąd kontrastujący z propozycją zawartą w pytaniu. Por. przykład 70:

[70]

– А юродивые у тебя есть? – спросил я, приветствуя шутку понимающей улыбкой.

– **Так все они юродивые**, – удивился сторож.

– Мне бы, знаешь, какого-нибудь блаженного... (В. Ерофеев, *Жизнь с идиотом*)

W trakcie realizacji strategii informacyjno-weryfikacyjnych stosowane są również asercje nacechowane odcieniem zdziwienia. Pełnią one funkcję replik kontynuujących, które stanowią odpowiedź na wcześniejsze wypowiedzi partnera, jak również skłaniają go do udzielenia bardziej szczegółowych wyjaśnień dotyczących omawianych zjawisk. Zob. przykład 71:

[71]

'During your first combat mission, Cadet, you will learn the ineffable difference; as I learned it during mine. Which was in your own world, in the action against the Ork pirates.'

Never before had a Brother confided such a personal detail. Lexandro flushed again, this time with a peculiar joy, and amazement.

'But Sir, that was three hundred years ago!'

This slab of a man still looked to be in his full prime. The Sergeant smiled.

'And a Marine can live longer than most ordinary men, as you should know. Indeed it is his duty on the one hand to die – yet on the other hand to live as long as he can, compatible with Chapter honour. For we are not rabid dogs, of which the galaxy is full enough, but sacred knights whose deeds the Emperor overwatches...' (I. Watson, *Space marine*)

W niektórych wypadkach treścią propozycyjną asercji wyrażających zdziwienie staje się pogląd przeciwny do treści wcześniejszej repliki partnera. W ten sposób zakwestionowana zostaje przekazana informacja stanowiąca propozycję wypowiedzi rozmówcy. Takie działanie skłania partnera do udzielenia wyjaśnień zdziwionemu interlokutorowi. Por. przykład 72:

[72]

Паша уверяла, что косилку эту приезжал торжественно вручать колхозу представитель партии большевиков по личному приказу Ленина.

– Вот только фамиль никто не упомянул, – сказывала Паша Олеговому отцу. – То ли Дярьжиньской, то ли Мянжиньской, в общем, кажись, Ланачарьской. Одним словом, из НКВД от Ленина.

- Так ведь, когда колхозы создавали, Ленин уже умер, – удивлялся отец, но Паша историю знала лучше.
- Умер, не умер, а косилку подарить велел. Потому ее наш председатель и бережет, а косим вручную. (Ю. Дружников, *Виза в позавчера*)

Reakcje odnoszące się do wcześniejszych stwierdzeń partnera bywają niekiedy rozszerzane o wypowiedzenia uzasadniające zdziwienie wyrażone przez nadawcę. Działanie to wzmacnia dyrektywny charakter wypowiedzi, który przejawia się w intencji pozyskania informacji na określony temat. Odbiorcy takich wypowiedzi zazwyczaj podążają za regułami strategii i udzielają wyjaśnień swoim rozmówcom. Zob. np. 73:

- [73]
- Na to Jelonek odpowiedział z godnością:
- O banii się nie ma mowy. Ruszamy tam jutro.
 - **Na takie zimno?** – zdziwił się Bezuszek. – **Przecież masz katar.**
 - Co tam zimno, byle tylko trafić – westchnął Jelonek. (...). (M. Buczkówna, *Najwyższa góra*)

Pytania o przyczyny określonych działań mogą jednocześnie pełnić funkcję uzasadnienia wyrażonego zdziwienia oraz prowokować adresata do udzielenia wyjaśnień. Por. przykład 74:

- [74]
- 'Have you news, signora?' asked Raffaella, dumping the heavy child on the floor at her feet.
- 'Not very good news, I'm afraid,' she said and read out what George Wilson had written. She had to translate one or two words into Italian.
- 'But I have a family connection,' said Raffaella at once.
- '**You have?**' said Julia, surprised. '**But why did you not tell me that at once?**'
- A faint colour appeared in Raffaella's pale cheeks and the clever eyes were veiled. When she looked up again, they were clear and slightly pleading. She gestured to the child playing on the floor.
- 'His father is English,' she said.
- 'Ah,' said Julia, thinking that she understood why this particular piece of information had been withheld. 'But not your husband?'
- Raffaella shook her blonde head. (D. Wright, *Never such innocence*)

Przedstawiona charakterystyka replik zdziwienia wykorzystywanych jako elementy strategii informacyjno-weryfikacyjnych prowadzi do wniosku, że wyrażanie zdziwienia ma charakter tyleż emotywny, co epistemiczny. Sens zdziwienia często nadawany jest bowiem wypowiedziom, których celem jest uzyskanie wiedzy na określony temat. W takich wypadkach funkcja wyrażania zdziwienia przez wypowiedź powinna być zatem traktowana jako działanie wspomagające w stosunku do jej funkcji modalno-syntagmatycznej lub illokucyjnej. Uzewnętrznianie zdziwienia za pomocą środków prozodycznych i składniowych należy rozpatrywać jako środek intensyfikujący siłę przekazu wypowiedzi prymarnie służących do uzyskiwania

określonych informacji od rozmówcy. Odwołując się do koncepcji A. Wierzbickiej, można stwierdzić, że modus emotywny/ekspresywny wypowiedzi (*czuję, że*) odgrywa tutaj rolę wtórną wobec modusu *chcę, żeby*, tj. wobec chęci wyjaśnienia przyczyn zdziwienia przez mówiącego (Wierzbicka 1969).

Należy podkreślić, iż przeprowadzona analiza par przylegających dotyczy wyłącznie wybranych fragmentów konwersacji. Jej wyniki potwierdzają jednak sąd A. Awdiejewa (2004: 75–76) głoszący, że konwersacje, w których realizowane są strategie informacyjno-weryfikacyjne, mają charakter dyskusji problemowych. Wypowiedzi wyrażające zdziwienie domagają się bowiem rozwiązania pewnych problemów, przede wszystkim uzupełnienia wiedzy operacyjnej nadawcy pytań, a co za tym idzie – wyrównania wiedzy operacyjnej obu partnerów.

6.1.2. Strategie aksjologiczno-emotywnie

Strategie aksjologiczno-emotywnie mają na celu przedstawienie i ustalenie z partnerem sądów wartościujących wobec rzeczywistych lub hipotetycznych zdarzeń, osób, faktów lub stanów, które podlegają wartościowaniu. W strategiach tych wykorzystywane są akty emotywno-oceniające, które wyrażają postawę interlokutorów w stosunku do przedstawionych faktów i obiektów (Awdiejew 2004: 72). Przyczyną zastosowania strategii aksjologiczno-emotywnych jest dążenie do wypracowania wspólnego dla interlokutorów stosunku emotywno-oceniającego do wszelkich zjawisk, do których odnosi się wartościowanie. Antagonistyczne strategie aksjologiczno-emotywnie dotyczą sytuacji, w których występuje niezgodność postaw aksjologicznych partnerów wobec omawianych faktów (tj. gdy występuje układ: *Nad. + (p) & Odb. – (p) Nad. – (p) & Odb. + (p)*). Mają one na celu sprawienie, aby odbiorca wyraził oraz zmodyfikował swoją postawę w taki sposób, aby była ona korzystna dla nadawcy, tj. aby złagodził on swój pozytywny lub negatywny stosunek do obiektu będącego przedmiotem konwersacji. Ich cel perswazyjny polega na przyjęciu przez odbiorcę orientacji aksjologicznej, która jest wyrażana w aktach mowy wypowiedzianych przez nadawcę. Z kolei podstawę strategii nieantagonistycznych stanowi zgodność fundamentalnych postaw emotywno-oceniających interlokutorów i cechuje je dążenie do wypracowania wspólnego wartościowania określonego obiektu, stanu rzeczy, osoby itp. (Awdiejew 2004: 76–78; w tej kwestii por. także Sopolńska 2006: 249).

Analiza pokazuje, że repliki zdziwienia mogą wchodzić w skład antagonistycznych strategii aksjologiczno-emotywnych⁹⁴. Przykładem tego zjawiska jest rozmowa

⁹⁴ Podkreślimy, że zastosowanie replik zdziwienia w strategiach aksjologiczno-emotywnych nie oznacza, iż wypowiedzi te realizują wartościowanie. Zdziwienie pełni w nich bowiem funkcję reakcji na sąd aksjologiczny partnera, która inicjuje wymianę ocen przez rozmówców.

wnuka i babci, którzy wyrażają odmienny stosunek do opuszczenia wnuka przez żonę. Babcia pochwała decyzję żony, podczas gdy wnuk demonstruje zdziwienie wobec poglądu wyrażonego przez babcię i przedstawia odmienny punkt widzenia. Argumenty wnuka nie przekonują jednak babci. Strategia kończy się niepowodzeniem, ponieważ interlokutorzy nie wypracowują wspólnej postawy aksjologicznej. Zob. 75a:

- [75a]
- И хорошо твоя жена сделала, что разошлась с тобой, говорит старуха.
 - **Это ты о чем?** – удивляется парень. – **Что я бегал от нее? Это неуважительная причина. Все бегают.**
 - Ты всех на свой аршин не меряй.
 - Да что ты мне, бабуся, говоришь. Мне вот одно место давали почитать в одной книжке. Там писатель, не помню его фамилию, пишет, что кто, значит, это...? не изменял своей жене, тот вроде дурака, нет у него интереса к жизни. А что? Правильно! С одной-то всю жизнь надоест. Приедается.
 - Сережа, ты слышишь, что он говорит? – улыбаясь, спрашивает старуха. (В. Распутин, *Прощание с Матёрой*)

Analogiczny schemat można zaobserwować w przykładzie 75b, w którym jedna z uczestniczek dialogu wyraża współczucie wobec mężczyzny będącego przedmiotem rozmowy, jak również dezaprobatę wobec negatywnego nastawienia ujawnionego przez swoją rozmówczynię. Ta z kolei wyraża zdziwienie wobec postawy interlokutorki i uzasadnia swoje stanowisko tym, że mężczyzna nie zasługuje na współczucie ze względu na jego wyolbrzymione poczucie własnej wartości. Brak porozumienia między partnerkami sprawia, że rozmówczyni wyrażająca współczucie dla mężczyzny podejmuje próbę złagodzenia napięcia i wypowiada komplement dotyczący jego wyglądu fizycznego. Działanie to stanowi strategię osłabienia konfliktu o charakterze aksjologicznym.

- [75b]
- 'Perhaps he's never had to work with anyone like Dane Jacobsen before,' she said flatly. 'He's enough to make anyone feel a little insecure.'
 - Merry chuckled.
 - 'So you still haven't decided to give the poor guy a break, even for the last day on set?'
 - Shannon turned incredulous eyes on the other woman.
 - '**Poor guy?**' she echoed in amazement. '**Dane Jacobsen a poor guy? Give me a break, Merry, the man's an ego on legs.**'
 - Merry pursed her lips in a silent whistle.
 - '**But what legs!**' she murmured with heartfelt appreciation. '**And the rest of him's pretty wickedly structured too, if you ask me.**' (R. Elliott, *Winter challenge*).

Również przykład 75c stanowi ilustrację realizacji aksjologiczno-emotywniej strategii antagonistycznej, w ramach której jeden z uczestników interakcji sugeruje

zaangażowanie wuja Karla w nielegalną działalność. Sugestia ta wywołuje u drugiego rozmówcy zdziwienie oraz oburzenie. Dialog jest kontynuowany – starszy uczestnik rozmowy wyraża irytację z powodu sposobu, w jaki młodszy partner wypowiada się o wuju Karlu, podczas gdy ten drugi w dalszym ciągu wyraża przekonanie, iż wujek Karl dopuścił się oszustwa.

[75c]

'Karl!' Herr Nordern was astounded. **'You mean Uncle Karl?'**

'Sure. Why not? He's a crook,' Bodo said flatly.

Herr Nordern could not believe his ears. 'How can you say such a thing? How can you? You only met him tonight.'

'He's a con man,' Bodo said. 'I can spot them a mile off.'

'I think that is a wicked thing to say,' Herr Nordern said. 'Truly wicked.'

Bodo was genuinely surprised. 'What's wicked about it? I don't mind. Good luck to him if he can get away with it.'

'I don't mean that,' Herr Nordern said, 'and you know it. I mean it's wicked even to say it. Karl is a guest of the Government!' (P. Carter, *Bury the dead*)

Egzemplifikacja 75d obrazuje natomiast dialog, w którym jeden z uczestników interakcji wyraża przekonanie o korzystnych warunkach swojej pracy. Jego rozmówca kwestionuje tę opinię, wyrażając zdziwienie wobec przedstawionego stanowiska. Pomimo zademonstrowania sprzeciwu decyduje się on jednak nie kontynuować wymiany argumentów, w wyniku czego nie dochodzi do osiągnięcia konsensusu.

[75d]

– Do rodziny pewno pan jedzie?

– Nie, do pracy.

– Tu? – spytał stary. – Przecież tu nic nie ma.

– Do gospodarstwa Słowika. Daje mi mieszkanie i robotę co najmniej na rok. Nie mogłem lepiej trafić.

– **Bo ja wiem?** – zdziwił się stary. Patrzył teraz jakby nagle wytrzeźwiał. Schował kubek do plecaka. Bez słowa wrócił do młodej kobiety. Wyciągnął nogi przed siebie i zaraz zasnął. (R. Wojasiński, *Złodziej ryb*)

Przykład 75e obejmuje dialog, w którym rozmówcy prezentują rozbieżne oceny dotyczące stylu ubierania się młodego konspiratora. Po wysłuchaniu opinii konsula pułkownik wyraża zdziwienie, po czym artykułuje stanowisko odmienne wobec poglądu zaprezentowanego przez konsula. Następnie pułkownik podejmuje próbę złagodzenia sporu, wyrażając przekonanie, iż konsul zmieni swoje zdanie i doceni kompetencje młodego człowieka po jego bliższym poznaniu.

[75e]

– Ponadto – nie ustępował Konsul – podczas swoich bytności chodzi tak ubrany, że pierwszy lepszy Niemiec, nie tylko żandarm, na milę wyczuje konspiratora. Nie tylko zresztą on, ale i ten młody chłopak, który z nim przyjeżdżał do „Likierni”, nosi się tak samo: jasny płaszcz

obciśnięty paskiem, bryczesy, oficerki, kaszkiet, brakuje tylko kabury na tym wszystkim. Do tego przedstawia go jako swego adiutanta.

- **Gdzie się pan uchował, panie kapitanie!** – zdziwił się pułkownik. – **Większość młodych ludzi tak się nosi, taka jest moda i nawet kobiety zaczynają nosić oficerki...** No, dajmy temu spokój, pozna go pan, zmieni o nim zdanie, we czwórkę rozbił więzienie w Ochotnicy, zastrzelił wcześniej oficera, który go chciał zrewidować, no, wtedy zginęło trzech z dywersji, ale on się uratował, dżagan jest..., zobaczy pan. Brawury mu nie brakuje. (W. Kłaczynski, *Miejsce. T. 4, Gon*)

Kolejną ilustrację realizacji strategii antagonistycznej stanowi dialog zaprezentowany w przykładzie 75f, w którym brat formułuje pozytywną ocenę swojej partnerki. W odpowiedzi siostra wyraża krytyczne stanowisko wobec tej samej osoby, co prowadzi do eskalacji napięcia. W wyniku niezgodności ocen brat reaguje zdenerwowaniem i kończy rozmowę. Również w tym wypadku partnerzy nie osiągają porozumienia w zakresie wspólnego wartościowania osoby będącej przedmiotem rozmowy.

[75f]

– Такую тайну изобразила, – говорила Любаша. – Тоже мне цаца! Ты плюнь на нее, Женька. Помучился с нею, и хватит.

Демилле судорожными движениями стал застегивать молнию на сумке – та не поддавалась – вдруг отлетел замочек. Евгений Викторович швырнул его на землю и, оборотившись к сестре, закричал:

– Не смей так говорить! Ты ее не знаешь! Ирина святая женщина!

– **Да пошел ты к черту...** – несколько даже удивленно, но без обиды произнесла Любаша. – **Мне-то что. Можешь на нее молиться... Жалости в ней нету.**

– А я не достоин жалости! – вскричал Демилле, подхватил сумку и чемодан – в распахнутом плаще он выглядел, как птица с гирьками на крыльях – и полетел, не разбирая дороги, прочь, между голых яблонь, по прошлогодней траве.

– Чокнутый, – сказала Любаша почти с нежностью и крикнула вслед: – Ты хоть звони! Пропадешь! (А. Житинский, *Потерянный дом или Разговоры с Милордом*)

Innymi przykładami wykorzystania replik zdziwienia do ustosunkowania się do poglądów partnera w antagonistycznych strategiach aksjologiczno-emotywnych są spór o sens życia(75g) oraz dyskusja o podobieństwie dobra i zła (75h).

[75g]

– Про позицию церкви вам лучше спросить кого-нибудь из иерархов, а по моему скромному разумению, весь смысл земной жизни состоит в том, чтобы гений в себе открыть.

– **В этом смысл?** – удивился Аркадий Сергеевич. – **А не в Боге? Ну и сестрица.**

– Я думаю, что в каждом человеке гений спрятан, маленькая такая дырочка, через которую Бога видно. – стала объяснять Пелагия. – Только редко кому удастся в себе это отверстие сыскать. Тычутся все, как слепые котята, да все мимо. Если же свершится такое чудо, то человек сразу понимает – вот оно, ради чего он в мир пришел, и живет он дальше спокойно и уверенно, ни на кого не оглядываясь. Вот это и есть гений. А таланты много чаще попадают. Это те, кто окошка того волшебного не нашел, но близок к нему и от светом чудесного сияния питается. (Б. Акунин, *Пелагия и белый бульдог*)

[75h]

- Coś pan? – zareagowała gwałtownie Maryjka. Stała trochę z boku, tak że widziała ich wszystkich razem i swego mężczyznę, i swoje dziecko. – Kto panu powiedział, że mają umierać? Czemu nie mieliby się pokochać, co?
- **Dobro i zło?** – zdziwił się Cedrus.
- Czemu nie? Czy to takie zupełnie inne?
- Zupełnie – stwierdził Cedrus ze smutkiem.
- E tam. Chłop i niewiasta też mają wszystko inne, a kochają się, aż furczy. (E. Kabatc, „Śmierć robotnika w hotelu Savoy”)

W materiale empirycznym odnotowano relatywnie mniejszą częstość występowania strategii nieantagonistycznych. Jedną z realizacji tego typu strategii ilustruje egzemplifikacja 76, w której jeden z uczestników dialogu opisuje swoje postępowanie w przywoływanej sytuacji. W odpowiedzi partnerka początkowo reaguje zdziwieniem, jednak następnie przyznaje, że w zbliżonych okolicznościach najprawdopodobniej postąpiłaby podobnie.

[76]

- Там, где скобы, обшивка была ободрана. Не сильно, но всё-таки. Словно по ней провели чем-то тяжелым, – сказал он. – Это выглядело более чем странно, и мы решили промолчать.
- **Вот даже как?** – удивилась Зоя. – **Вообще, правильно. Я бы тоже, наверное, не стала говорить.** (Е. Белецкая, *Экспедиция «Велес»*)

Jak można zaobserwować, w przytoczonych przykładach realizowania strategii aksjologiczno-emotywnych za pomocą replik zdziwienia mówiący sygnalizuje, iż jego opinia na określony temat różni się od oceny wypowiedzianej przez interlokutora. Badane wypowiedzi składają się zatem na pierwszy etap strategiczny, który prowadzi do dalszej wymiany opinii przez rozmówców.

6.1.3. Strategie behawioralne

Zadaniem strategii behawioralnych jest nakłonienie partnera za pomocą działania werbalnego do wykonania określonej czynności lub przyjęcia postawy wobec działania proponowanego przez rozmówcę prowadzącego strategię. Strategie behawioralne wykorzystują przede wszystkim akty illokucyjne, takie jak żądanie, proponowanie, zgoda, obietnica czy prośba (Awdiejew 2004: 72). Podobnie jak akty działania, strategie behawioralne są stopniowalne – od łagodnego oddziaływania (rada, proponowanie), które pozostawia wybór działania odbiorcy, do silnego nacisku (żądanie, rozkaz, zakaz, nakaz), który ogranicza wybór działania przez odbiorcę oraz umożliwia zastosowanie wobec niego sankcji praktycznych i moralnych (Awdiejew 2004: 78–79).

Analiza zebranego materiału tekstowego wskazuje, iż wypowiedzi wyrażające zdziwienie rzadko realizują strategię behawioralną. Znacznie częściej stają się one reakcją na działania rozmówcy i stanowią odpowiedź na zainicjowanie przez niego strategii o charakterze behawioralnym – z reguły w formie prośby bądź rozkazu. Pytania wyrażające zdziwienie w reakcji na przytoczone akty mowy wypowiedziane są w celu poznania przyczyn dążenia partnera realizującego strategię behawioralną do nakłonięcia rozmówcy do wykonania określonego działania. Postępowanie to *de facto* prowadzi do zaburzenia strategii behawioralnej, ponieważ odbiorca nie podąża za jej regułami, tj. nie wykonuje czynności stanowiącej propozycję illokucyjnego aktu mowy, lecz inicjuje strategię informacyjno-weryfikacyjną, która ma na celu wyjaśnienie przyczyn prowadzenia strategii behawioralnej przez partnera. Por. przykład 77a, w którym kobieta dziwi się próbie nakłonięcia jej do pozostania i próbuje dociec przyczyn działania interlokutora, a także przykład 77b, w którym jeden z rozmówców wyraża zdziwienie z powodu wydanego mu polecenia przeprowadzenia psa:

[77a]

- Маша, – говорю я. – Тебе надо остаться здесь. Я приплыву с отцами и заберу тебя.
- Почему это мне надо остаться? – удивляется Маша.
- Ты разве не помнишь, как я вчера с Хромого звезданулся?
- Вчера был дождь, слякоть. И мы были на взводе. Не Эльбрус же Хромой камень, чтобы на него было трудно подняться. (А. Иванов, *Географ глобус пропил*)

[77b]

Bąk zakręcił zawór i stuknął kluczem około cysterny. Zadzwonilo.

- **Приведите psa.**
- **Psa?** – zdziwił się Grabarek.
- Psa, psa – mówił Bąk. – Napoim i zobaczym. (...). (K. Orłoś, *Pustynia Gobi*)

Zbliżony mechanizm można zaobserwować w przykładach 78a i 78b, w których komponent zdziwienia ujawnia się w pytaniach odnoszących się do motywacji leżących u podstaw prośb skierowanych do ich nadawców.

[78a]

- A na razie podajcie mi okulary słoneczne.
- **Po co?** – zdziwił się Toffi.
- Widzisz, nie miałam szamponu i wlałam do pralki olejek do opalania, nawet ładniejsza buteleczka, prawda? A do olejku używam zawsze okularów słonecznych. (P. Wojciechowski, *Poniedziałek, którego nie było*)

[78b]

- 'I'd like to know some more details concerning Number 147 Chelsea Terrace,' I said.
- He managed to look both surprised and baffled at the same time.
- '**Number 147 Chelsea Terrace?**'

- ◇ 'Number 147 Chelsea Terrace.'
 ◇ 'Would madam please excuse me,' he said and walked over to a filing cabinet, shrugging exaggeratedly as he passed one of his colleagues. (J. Archer, *As the crow flies*)

Odnotowano również repliki będące reakcjami na propozycje, np. 79:

- ◇ [79]
 ◇ – **Chodź, tak mi zimno.**
 ◇ – **Do łóżka?** – zdziwił się Idzi. – **Do łóżka?** – bo w jej głosie zagrała dużo obiecująca nutka. – **Do łóżka...**
 ◇ – No chodź.
 ◇ – Świat się wali. Własna żona mnie prosi, żebym poszedł z nią do łóżka. (D. Bitner, *Kfazimodo*)

Jak wspomniano, repliki zdziwienia stosowane są w charakterze składników strategii behawioralnych jedynie w nielicznych wypadkach. Niekiedy zabieg ten dokonywany jest za pośrednictwem wypowiedzeń otaczających repliki zdziwienia w obrębie kilkuwypowiedzeniowych kompleksów, w których sens zdziwienia nadawany jest ich wszystkim częściom składowym. Strategia wykorzystująca rozpatrywany typ wypowiedzi realizowana jest m.in. w dialogu 80a, w którym gospodyni wyraża zdziwienie wobec decyzji żołnierzy o zamiarze spożycia posiłku na zewnątrz, po czym zaprasza ich do domu w celu zjedzenia obiadu. W tym wypadku werbalizacja zdziwienia stanowi zatem pierwszy etap strategii behawioralnej, po którym następuje wypowiedzenie illokucyjnego aktu mowy.

- ◇ [80a]
 ◇ – No to niech pan żołnierz zostawi i wejdzie do chałupy.
 ◇ – Jeśli laska, przynieście tutaj, co macie... – poprosił Julcio miło uśmiechając się.
 ◇ – **Jakże to tak, na dworze?** – zdziwiła się kobieta – **Chodźta zjeść po ludzku (...).** (C. Kuriata, *Naprawdę już po wojnie*)

Zjawisko zdziwienia może również ujawniać się na dalszych etapach realizacji strategii behawioralnych. W sytuacji zilustrowanej w przykładzie 80b dyrektor zamyka się w gabinecie ze swoją podwładną, co wywołuje jej negatywną reakcję. Odpowiedzią przełożonego na zachowanie kobiety jest wyrażenie zdziwienia, po którym podejmuje on próbę nakłonienia jej do pocałunku.

- ◇ [80b]
 ◇ Он поднялся из-за стола, прошел к двери и запер ее на ключ.
 ◇ – А вот это зря, – сразу отрезала Люська.
 ◇ – **Почему же зря?** – удивился он. – **Поедуемся, только и делов...** Директор положил ей руку на плечо, пальцы сжал и притянул к себе. Люська напряглась и оттолкнула его.
 ◇ – Нет уж, вы сперва меня выпустите и сами тут целуйтесь! А то я кричать начну.
 ◇ – Ух ты, какая нервная, – сказал он. – Да я ведь пошутил... (Ю. Дружников, *Виза в поза-вчера*)

W przykładzie 80c nadawca manifestuje zdziwienie, iż jego rozmówca wszedł do toalety przeznaczonej dla kobiet, a następnie wydaje mu polecenie opuszczenia tego miejsca.

- ◇ [80c]
◇ Остановившись в конце коридора, он прислушался к шагам. Будто бы нерешительно
◇ потоптавшись у туалетов, юркнул в женский.
◇ – **Эй! Ты куда?!** – раздался удивлённый оклик. – **Стой!**
◇ К счастью, в туалете никого не оказалось. (К. Васильев, *Мир на грани*)

W przykładzie 80d zdziwienie stanowi element strategii ukierunkowanej na zachęcenie partnera interakcji do podjęcia wspólnego działania. Realizując strategię behawioralną, nadawca najpierw wyraża zdziwienie brakiem entuzjazmu odbiorcy wobec propozycji wyjazdu, a następnie podejmuje próbę zmiany jego nastawienia poprzez ukazanie proponowanego przedsięwzięcia w korzystnym świetle.

- ◇ [80d]
◇ – Вот это уже разговор! – потер руки Кос. – Интересно, что там за херня нас ждет. Так,
◇ собрались, ёпта! Едем за экипировкой.
◇ – А можно я не поеду? – зевнул Артем. – Все равно с вами не пойду.
◇ – **Ты не хочешь качаться?** – удивился я. – **Это же какие перспективы!**
◇ – Не, мне не нужно, – он покачал головой. – Я и так буду получать опыт за успешное со-
◇ здание лекарств. А жопой рисковать... не, мне вчерашнего хватило за глаза. (Е. Гориллс,
◇ *Загрузка: Начало конца*)

Przeprowadzone rozważania wskazują, iż w badanym materiale sens zdziwienia jest przede wszystkim składnikiem pytań zmierzających do uzyskania wyjaśnień dotyczących przyczyn realizacji określonych strategii behawioralnych. Repliki wyrażające zdziwienie w wielu wypadkach prowadzą do zakłócenia przebiegu strategii behawioralnych, ponieważ przesuwają one kierunek interakcji w stronę strategii o charakterze informacyjno-weryfikacyjnym. Dodanie sensu zdziwienia do illokucyjnych aktów mowy wzmacnia z kolei ich funkcję perswazyjną, gdyż sygnalizuje on nieadekwatność i potrzebę modyfikacji zachowania odbiorcy (w odczuciu nadawcy). Wyrażenie zdziwienia może również pełnić funkcję inicjowania strategii behawioralnej (w tej kwestii zob. także Celle 2018). W pewnych wypadkach wypowiedzi wyrażające zdziwienie przybierają formę kontrstrategii behawioralnych, których celem jest odwieśnięcie partnera od kontynuowania obranej wcześniej strategii – np. poprzez kwestionowanie zasadności jego działań za pomocą pytań odnoszących się do treści wypowiedzianych aktów illokucyjnych.

6.1.4. Strategie metadyskursywne

Strategie metadyskursywne mają charakter pomocniczy wobec innych strategii konwersacyjnych i odnoszą się do „wszelkich działań werbalnych, stosowanych w celu określenia i uściślenia przez interlokutorów przebiegu danej strategii podstawowej” (Awdiejew 2004: 72). Usprawniają one realizację strategii poprzez weryfikowanie skuteczności używanych aktów mowy (Awdiejew 2004: 72). Strategie metadyskursywne z reguły stosowane są w sytuacji, gdy strategia podstawowa ulega zaburzeniu i należy przezwyciężyć związane z tym trudności (Awdiejew 2004: 85).

W zgromadzonym materiale tekstowym odnotowano zabiegi charakterystyczne dla strategii metadyskursywnych podejmowanych w reakcji na realizację strategii informacyjno-weryfikacyjnych. Można tutaj wskazać przykłady dialogów, w których jeden z partnerów zadaje pytanie, podczas gdy drugi – przed udzieleniem na nie odpowiedzi – wyraża zdziwienie jego treścią. Strategia informacyjno-weryfikacyjna nie zostaje zaniechana i następuje jej kontynuacja, ponieważ odbiorca ostatecznie udziela odpowiedzi na zadane pytanie, jednak wcześniej zmienia wątek i werbalizuje ocenę metatekstową pytania jako zaskakującego⁹⁵. W niektórych wypadkach tego rodzaju działanie może służyć do wyrażenia negatywnej oceny propozycji pytania sformułowanego przez partnera. Zyskuje ono wówczas charakter krytyki braku refleksji lub nieuświadomienia sobie przez rozmówcę określonych kwestii, które – w opinii nadawcy – jawią się jako oczywiste i niewymagające dodatkowego uzasadnienia. Zob. egzemplifikacje 81a, 81b, 81c:

[81a]

– Я не знаю никакого Седого. Кто это?

Большой Сосо скептически пожевал губами, терпеливо вздохнул:

– Мой враг.

– Какая-нибудь вендетта? – спросил Николас, вспомнив про кровную месть, клятву на обнаженном кинжале и прочую кавказскую экзотику.

– Почему вендетта? – удивился банкир. – Просто с некоторых пор мы с Седым стали мешать друг другу. Он вырос, я вырос, нам с ним вдвоем тесно, уже и в Сибири не помещаемся. Бизнес, Николай Александрович. Или он меня скушает, или – что вероятнее – я его. Третьего не дано. Вот мы с Седым и следим друг за другом, ждем, кто первый сделает ошибку... (...). (Б. Акунин, *Алтын-Толобас*)

[81b]

– Она нашлась, – сказал он, когда я открыла.

– Кто? – спросила я.

– Как кто? – удивился он. – **Офелия**. (Б. Акунин, *Любовница Смерти*)

[81c]

‘How does Ian cope?’ asked Julia with genuine curiosity.

⁹⁵ Podobne przykłady strategii metadyskursywnych opisane zostały w artykule poświęconym strategiom konwersacyjnym realizowanym w wypowiedziach osób jaskających się (Ożdżyński i in. 2018: 114).

- 'To tell you the truth, he doesn't do too well. Ian has a violent streak. I think his natural instinct might be to hit Charles rather hard. However, he hasn't done so yet.'
 'How about you?'
 'Me?' Theodora seemed genuinely surprised. 'Oh, I think when Charles starts on me, I lapse into a sort of prayer. I feel so sorry for him. It seems to work.' (D.M. Greenwood, *Clerical errors*)

Zdarza się, że po zakomunikowaniu zdziwienia nadawca nie udziela bezpośredniej odpowiedzi na zadane pytanie, lecz w dalszej części wypowiedzi przedstawia uzasadnienie swojego zaskoczenia. Działanie to skutkuje wprowadzeniem nowego wątku w obrębie realizowanej strategii informacyjno-weryfikacyjnej. Por. egemplifikację 82:

- [82]
 – Кто этот Саша Михайлов? – спросила Вера.
 – Ты разве с ним не знакома? – удивился Богданович. – Дворник говорил, что знает тебя.
 – Так он и есть Дворник? – почему-то обрадовалась Вера. – Тот, который заикается немного? (В. Войнович, *Степень доверия*)

W niektórych wypadkach nadawca ogranicza się jedynie do wypowiedzenia repliki wyrażającej sens niekongruencji lub zaskoczenia treścią usłyszanego pytania, nie udzielając przy tym odpowiedzi. Tego rodzaju działanie pełni funkcję typową dla strategii metadyskursywnych, które służą do doprecyzowania strategii podstawowej w sytuacjach, gdy naruszone zostają zasady interakcji bądź występują niejasności dotyczące treści wypowiedzi lub intencji komunikacyjnej partnera. Por. np. 83a, 83b:

- [83a]
 – Mniejsza z tym, co będę pytał delegata, kurwa, kiedy ja sam czuję. Powiedz pan lepiej, jak pan nas posadzi?
 Roman zdziwił się jeszcze bardziej.
 – Jak to: jak posadzę? (L. Bądkowski, *Wesoło w tropikach*)
 [83b]
 „Gdybym nie musiała czasem ruszyć nogą – powiedziała Krystyna – usnęłabym niechybnie. Długo tak płyniemy?”
 „Nie wiem – odpowiedział szczerze Adam. – Przepędziłem czas”.
 „Co?” – zdziwiła się Krystyna i przewróciła na brzuch.
 „Zagapiłem się na ciebie – roześmiał się z leciutkim smutkiem (...). (E. Kabatc, *Gorzka plaża*)

Niekiedy pytania uzewnętrzniające sens zdziwienia stanowią reakcję na stwierdzenia wyrażone wcześniej przez interlokutora. W następstwie zadania pytania nadawca formułuje pogląd odmienny od opinii wyrażonej w wypowiedzi partnera. Repliki zdziwienia pełnią zatem również funkcję oceny metatekstowej asercji wypowiadanych przez rozmówców. Por. egemplifikacje 84a i 84b:

[84a]

– Вы не журналист и не кандидат. Это раз. Передача „Огонь Прометея” должна отражать не только физику. Это два.

– **Как?** – удивился я. – **Договаривались о физике.**

– Мы с вами не на базаре, – внушительно сказал главный. (А. Житинский, *Дитя эпохи*)

[84b]

– (...) Jeż nie chce się zgodzić. Prosimy go i prosimy, a on mówi, że nie ma teraz czasu na takie rzeczy.

– **Jak to?** – zdziwił się Jelonek. – **Przecież to bardzo ważne, i wystarczy parę minut...**

– Tak, ale on twierdzi, że jest bardzo zajęty. (M. Buczkówna, *Bajki dla Ewy*)

Podsumowując, analiza pokazuje, że w strategiach metadyskursywnych zdziwienie funkcjonuje przede wszystkim jako środek służący do regulowania przebiegu interakcji.

Z przeprowadzonych obserwacji wynika, iż wypowiedzi wyrażające zdziwienie mają charakter dialogiczny i pełnią zróżnicowane funkcje względem poprzedzających je oraz następujących po nich segmentów rozmowy. Funkcjonują one jako repliki kontynuujące, wykorzystywane do realizacji rozmaitych strategii konwersacyjnych, takich jak strategie informacyjno-weryfikacyjne, aksjologiczno-emotywne, behawioralne czy metadyskursywne, za pośrednictwem których uczestnicy interakcji dążą do osiągnięcia określonych celów komunikacyjnych. Najczęściej analizowane wypowiedzi stanowią komponent strategii informacyjno-weryfikacyjnych o charakterze nieantagonistycznym, w których podstawowym celem nadawcy jest uzyskanie informacji będących w dyspozycji interlokutora. Znacznie rzadziej repliki zdziwienia funkcjonują jako element strategii aksjologiczno-emotywnych, których celem jest uzgodnienie stanowisk wartościujących wobec przedmiotu dialogu. W analizowanym materiale wypowiedzi te najczęściej stosowane są w ramach strategii antagonistycznych, w których nie dochodzi do wypracowania wspólnej oceny aksjologicznej. W takich wypadkach replika zdziwienia pełni zazwyczaj funkcję wprowadzenia do sformułowania poglądu odmiennego od stanowiska rozmówcy, jak również inicjuje dalszą wymianę opinii między partnerami interakcji.

Strategie behawioralne, oparte na zastosowaniu illokucyjnych aktów mowy, których celem jest skłonienie partnera do podjęcia określonego działania, są stosunkowo nielicznie reprezentowane w analizowanym materiale, ponieważ akty tego rodzaju rzadko wyrażają zdziwienie. Jak pokazano wcześniej, akty działania najczęściej stanowią kontekst pragmatyczny, w którym umiejscowione są repliki wyrażające zdziwienie. W określonych wypadkach nadawca może wyrazić zdziwienie wobec zachowania partnera, a następnie przejść do realizacji strategii behawioralnej, której celem jest korekta zachowania interlokutora. Zidentyfikowano również sytuacje odwrotne, w których wypowiedzi ujawniające sens zdziwienia stanowią reakcję na zainicjowaną wcześniej przez odbiorcę strategię behawioral-

ną. W takim ujęciu wypowiedzi te pełnią funkcję kontrstrategii wobec działania podjętego wcześniej przez partnera interakcji. Kontrstrategia ta przyjmuje postać strategii informacyjno-weryfikacyjnej, w ramach której nadawca podejmuje próbę uzyskania wyjaśnienia motywów, jakie znalazły się u podstaw realizacji aktów illokucyjnych przez rozmówcę.

Stosunkowo często funkcja zdziwienia realizowana jest w ramach strategii metadyskursywnych, rozumianych jako strategię wspomagające inne strategię konwersacyjne, których celem jest doprecyzowanie, uporządkowanie lub korekta przebiegu interakcji. W takim kontekście wypowiedzi wyrażające zdziwienie pełnią funkcję sygnałów interakcyjnych, które wskazują – a niekiedy również oceniają krytycznie – domniemany brak wiedzy lub świadomości rozmówcy w odniesieniu do kwestii, które nadawca uznaje za oczywiste lub powszechnie znane. W związku z tym repliki te spełniają funkcję oceny metatekstowej, która odnosi się nie tylko do treści komunikatu, lecz także do kompetencji jego nadawcy.

Ogółem przeprowadzone analizy pokazują, że zdziwienie nie jest wyłącznie reakcją emotywną. Stanowi ono bowiem również środek regulujący przebieg interakcji, który wpływa na uzgadnianie postaw między rozmówcami.

6.2. Taktyki konwersacyjne stosowane w replikach zdziwienia

W kontekście omówionych zabiegów strategicznych repliki zdziwienia można rozpatrywać jako taktyki konwersacyjne, czyli „jedno z zadań wypełnianych w ciągu komunikacyjnym, spójnie związanych z nadrzędnym celem”, które realizowane jest poprzez odpowiedni dobór składników pragmatycznych (Czapiga 2017: 159 za: Горянова 2009: 47–48). Taktyki konwersacyjne stanowią element strategii konwersacyjnych i obejmują „lokalne” zabiegi retoryczne oraz wzorce zachowań mownych (Рябова, Головаш 2008 za: Гойхман 1997). Zastosowanie taktyk konwersacyjnych sprawia, że repliki dialogowe przystosowywane są do ewoluujących warunków prowadzenia konwersacji⁹⁶ (Czapiga 2017: 159).

Dalej omówiono mechanizmy taktyk konwersacyjnych wykorzystywanych przez repliki zdziwienia, obejmujące takie zabiegi, jak: intensyfikacja i osłabienie siły przekazu wypowiedzi, a także modyfikacja jej sensu interakcyjnego. Oprócz tego można wskazać na wykorzystanie replik zdziwienia do racjonalizowania zdziwienia mówiącego, ukrywania emocji negatywnych oraz budowania pozytywnego bądź negatywnego obrazu odbiorcy.

⁹⁶ W tym miejscu należy zaznaczyć, że w niniejszym opracowaniu termin „taktyki konwersacyjne” używany jest w sensie umownym, gdyż nadawcy replik zdziwienia nie zawsze operują środkami językowymi i parajęzykowymi w sposób świadomy (zob. dalej).

Rozpatrywane taktyki, zwłaszcza działania zmierzające do wzmocnienia siły przekazu lub modyfikacji sensu interakcyjnego repliki, można ująć w kategoriach emotywizacji i rytualizacji. Emotywizacja zakłada wykorzystanie werbalnych środków ekspresywnych (np. operatorów leksykalnych lub frazemów) w celu intensyfikacji, osłabienia lub wprowadzenia innego odcienia do określonej funkcji pragmatycznej (Awdiejew 1983: 86; 2004: 147–152). Rytualizacja wypowiedzi polega zaś na wykorzystywaniu reprodukowanych struktur językowych (leksemów oraz segmentów wielowyrazowych, frazemów), których wypowiedzenie w określonych powtarzalnych sytuacjach komunikacyjnych staje się swoistym rytuałem społecznym. Określona sytuacja komunikacyjna „wywołuje” pewne komponenty werbalne, prowokując mówiącego do ich wypowiedzenia (Awdiejew 1983: 86; w kwestii odzwierciedlanych struktur językowych stosowanych w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych zob. Chlebda 2003). Taktyka polegająca na zastosowaniu zrytualizowanych formuł pozwala odbiorcy lepiej odczytać intencję nadawcy.

6.2.1. Intensyfikacja siły przekazu replik zdziwienia

Najczęściej wykorzystywaną taktyką konwersacyjną w replikach zdziwienia jest wzmacnianie siły przekazu wypowiedzi w zakresie zawartego w nich sensu emotywnego. Repliki zdziwienia w wielu wypadkach realizowane są za pomocą rozmaitych środków językowych i parajęzykowych, które intensyfikują siłę emocji wyrażonej, działanie to ma zatem charakter emotywizacyjny. Jak odnotowaliśmy wcześniej, do środków parajęzykowych zdolnych do wyrażania zdziwienia należą zjawiska prozodyczne, przede wszystkim intonacja wznosząca. Analiza tego zabiegu jest utrudniona w wypadku wykorzystywania tekstu pisanego w charakterze materiału badawczego, aczkolwiek jest to wykonalne, gdyż, przykładowo, intonacja charakterystyczna dla pytań w tekście pisanym sygnalizowana jest za pomocą znaku zapytania. Funkcję intensyfikacyjną pełni również intonacja wykrzyknikowa, która w tekście pisanym oznaczana jest za pomocą wykrzykników. W sposób ogólny taktykę polegającą na wzmocnieniu wypowiedzi za pomocą intonacji można zinterpretować następująco: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, chcę ci o tym wyrażnie zakomunikować*. Por. przykłady 85a, 85b i 85c:

[85a]

- (...) Czyta po polsku i po niemiecku, i nawet po rusińsku.
- **Kto czyta po rusińsku!** – zdziwił się handlarz.
- We wsi jest nauczyciel Rusin. I młody kierownik gorzelni. Oni jej przynoszą rusińskie książki. Mnie też się to nie bardzo podoba. To całe przychodzenie. Niemieckie sam jej kupuję. (J. Strykowski, *Sen Azrila*)

[85b]

- Вова подошел к жене и съездил ей по уху. Я был доволен. Так стало складываться наше мужское общничество. Но по ночам они принадлежали друг другу, и я затыкал уши ватой.
- **Опять тюльпаны!** – удивлялась жена. (В. Ерофеев, *Жизнь с идиотом*)

[85c]

'Well, let's look around,' said Zanya. 'Come on. Perhaps there's somebody in that building.' Jason, Zanya and IB4E looked inside.

'**Everyone's asleep!**' said Zanya with surprise.

'No, they're unconscious,' said IB4E. 'And they'll die in six hours, forty-two minutes if nobody can help them.' (P. Davies, *Escape from Planet Zog*)

Mówiący intensyfikuje wypowiedź wyrażającą zdziwienie także poprzez zastosowanie zabiegu powtarzania fragmentów repliki. Działanie to świadczy o emocjonalnym pobudzeniu nadawcy i może być rezultatem braku kontroli nad wypowiedzią. W niektórych wypadkach może ono mieć także na celu podkreślenie wyrazów, które mówiący uznaje za szczególnie istotne w kontekście prowadzonej rozmowy. Na występowanie tego zjawiska w wypowiedziach emocjonalnych wskazuje również A. Grzesiuk, która zauważa, iż powtarzanie stosowane jest dla uwydatnienia określonych elementów treści wypowiedzi (Grzesiuk 1995: 134). Interpretacja: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, X dziwi mnie tak bardzo, że powtarzam niektóre istotne dla mnie wyrazy* (alternatywnie: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, X dziwi mnie tak bardzo, że nie kontroluję swojej wypowiedzi*). Por. przykład 86:

[86]

– Ojciec dziecka przebywa tutaj, we Lwowie – powiedział, patrząc Smithowi prosto w oczy – i ja nim jestem.

Jabłko Adama na szyi Smitha podskoczyło gwałtownie do góry.

– **Pan... pan jest ojcem** – wyjąkał kompletnie zaskoczony. (M. Nurowska, *Dwie miłości*)

Sens zdziwienia może być ponadto wzmocniony za pomocą adresatywów, których użycie pobudza odbiorcę do reakcji. Jak bowiem zauważają badacze zwrotów adresatywnych, samo przywołanie odbiorcy jest pewnym rodzajem oddziaływania na niego i w istocie stanowi dyrektywny akt mowy (Rudyk 2021: 31). W literaturze wskazuje się m.in. również, że adresatywy pełnią funkcję kierowania rozmowy na określone tory (Козловская 2004: 89). Interpretacja: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, chcę zwrócić twoją uwagę na niezwykłość X, więc zwracam się do ciebie bezpośrednio*. Por. przykłady 87a, 87b i 87c:

[87a]

– Niech potrza – odzyskał Józek, jak mu się zdawało, zimną krew – niech se pan nie robią fatygi – kaleczył specjalnie język gwarą rzeczkową – jo zaraz mam pociąg i jadę do domu.

– **Józek... Józek... Coś ty pijany?** – zdziwiła się Hanka. (S. Banaś, *Białe dymy*)

[87b]

– Молодым скоро подрежут крылья. Покудахтают. Одни разбегутся, другие – уgomонятся. Каждое поколение русских надо подпаливать на костре.

– **Саша, что вы несете! Вы пьяны?** – удивился я. – Мы же пришли искать Серого.

– Серый не любит избыточную радость. Ему отвратительны блюда и йогурты. Очередь за хлебом – это Россия. Откуда вы знаете его имя? Мы ушли с заложёнными ушами. (В. Ерофеев, *Энциклопедия русской души*)

[87c]

Hari continued to stare at him dully. At length, after some preliminary champing of his lips during which the Collector caught a glimpse of a white-coated tongue, Hari spoke. 'Mr Hopkin, it is cruel to torture with words. You do better to hang me from the mango tree without more ado about nothing.'

'**Hari, how could you think such a thing?**' cried the Collector, shocked. (J.G. Farrell, *The siege of Krishnapur*)

Poza tym w replikach zdziwienia adresatywy mogą informować o relacjach hierarchicznych i statusie rozmówców, dzielącym ich dystansie konwersacyjnym (Tomiczek, 1983: 45), a także wyrażać emocjonalny stosunek do partnera (Ożóg, 1990b: 62–65). Por. odpowiednio przykłady 88a i 88b:

[88a]

– Jak widzisz – rzekł Torquemada – Przecież ci powiedziałem, że każdy człowiek jest równocześnie panem i sługą swego losu.

– **Mnie to, panie, mówiłeś?** – zdziwił się Diego. – **Kiedy?**

– Już nie pamiętasz?

Diego podniósł dłoń do czoła.

– Tak, coś sobie przypominam. (...). (J. Andrzejewski, *Ciemności kryją ziemię*)

[88b]

I wtedy, nieoczekiwanie dla samej siebie, powiedziała: – To nie jest ten mężczyzna.

Wszyscy obecni przy konfrontacji spojrzeli na nią zaskoczeni. Ale najbardziej zaskoczony był chyba Andrew.

– **Elizabeth** – wyszeptał – **co ty opowiadasz?** (M. Nurowska, *Powrót do Lwowa*)

Nadawca może zwrócić uwagę rozmówcy na zaskakujące fakty także poprzez użycie metatekstowych czasowników *смотри, гляди, поглядь, look* itp. Wskazane operatory leksykalne pełnią funkcję deiktyczną, gdyż za ich pomocą mówiący „wyodrębnia” zaskakujące zjawiska oraz dąży do zainteresowania nimi partnera, jednocześnie intensyfikując składnik emotywny wypowiedzi. Interpretacja: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, chcę zwrócić twoją uwagę na niezwykłość X, więc mówię, abyś spojrział na X*. Por. przykłady 89a, 89b i 89c:

[89a]

To the surprise of the two Brownies, when they stepped outside there was no sign of Joe. 'Why, wherever can he have gone to?' exclaimed Angela, and then gave a surprised cry. '**Look, he's got into the orchard and is scrumping apples!**' (R. Moss, *The Challenge book of brownie stories*)

[89b]

Z kuźni doleciały dźwięczne uderzenia młota, kiedy Żydzi szli przez podwórze na tyły stodoły.

- **Patrz pan, wojna, a oni konie kuja** – zdziwił się Koch.
- A pan nie będziesz prowadził interesu? Życ trzeba... (W. Kłaczynski, *Miejsce. T. 1–2, Korso. Krawędź wieku*)

[89c]

Но утром, когда они шли на нижний край острова, где еще оставалась работа, листвень как ни в чем не бывало стоял на своем месте.

- **Гляди-ка ты!** – удивился тот же мужик. – **Стоит! Ну постой, постой...**

Это был веселый мужик, он баском пропел: – „Ты постой, постой, красавица моя, дай мне наглядеться вдоволь на тебя”. (В. Распутин, *Прощание с Матерой*)

Oprócz tego intensyfikacja wyrażanej w replikach emocji dokonywana jest za pomocą operatorów formalnie zależnych od reszty zdania, które wykorzystują leksykę oznaczającą niezwykłość lub niespodziewaność określonych obiektów lub zjawisk, np. przymiotniki (*dziwny*) i przysłówki (*странно*). Podobnie jak w poprzednim wypadku, zastosowanie leksemów eksplicytnie nazywających „dziwność” sytuacji ma na celu wyrazistsze zakomunikowanie intencji mówiącego, jak również uwydatnienie braku odpowiedniości między schematami poznawczymi podmiotu doświadczającego a percypowaną rzeczywistością. Interpretacja: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, chcę ci to wyrazić zakomunikować, więc mówię, że X jest dziwne*. Por. przykłady 90a i 90b:

[90a]

Chwilę rozmyślał nad pięknem, które przetrwało tyle wieków, przerwali niespodziewanie chłopcy niosący w stronę wytwórni filmów transparenty, trzymając je wysoko nad głową. Na każdym z nich była wymalowana biała, duża ósemka na czarnym tle, ale na ostatnim nie było ósemki, tylko jej połowa.

- **Co to za dziwna procesja?** – zdziwiła się Patrycja. (M. Jarosz, *Déjà vu i inne opowiadania*)

[90b]

- Скажите, сударь, а есть ли здесь пластина с наклейкой „Дожливое утро”?

Сыщик улыбаться перестал, удивленно поднял брови.

- **Странно, сестрица, что вы спросили. Тут в перечне „Дожливое утро” есть, а пластины мы не нашли. Ни кусочка. Видно, он ею недоволен остался и решил выбросить. А что вы про это знаете?** (Б. Акунин, *Пелагия и белый бульдог*)

Do wzmocnienia sensu zdziwienia może być wykorzystywane także słownictwo oceniające o zabarwieniu negatywnym, które jest charakterystyczne dla rejestru potocznego i w sposób obrazowy etykietuje obiekty będące przyczyną zdziwienia mówiącego, jak np. *dziwadło* ‘stworzenie lub rzecz zwracająca uwagę mówiącego swoim nietypowym wyglądem, który jest oceniany jako zbyt odbiegający od normy’ (WSJP). Tak jak w przytoczonych wypadkach, jego wykorzystanie ma na celu klarowne wyrażenie intencji nadawcy. Oprócz demonstrowania zdziwienia zabieg ten sygnalizuje ogólne emocjonalne pobudzenie nadawcy oraz służy do wyrażania

emocji negatywnych związanych z bodźcem, który wywołał zdziwienie mówiącego. Interpretacja: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, chcę ci to wyraźnie zakomunikować oraz pokazać, że X budzi moje negatywne emocje*. Por. przykłady 91a, 91b, 91c i 92d:

[91a]

- Dostałem odmowę paszportu. Chciałem się dowiedzieć dlaczego.
- A na co to wiedzieć?
- Bo ja miałem jechać do Ameryki.
- **I z taką pierdołą do naczelnika?** – zdziwił się funkcjonariusz. – **Takie sprawy to ja załatwiam.** (J. Anderman, *Cały czas*)

[91b]

Weszliśmy na podwórze. Było obszerne, gospodarskie, znajdowała się na nim studnia osłonięta omszałym ze starości daszkiem. Stało przy niej koryto, przy którym urzędował indyk. Na nasz widok korale mu poczerwieniały, nastroszył pióra, co wyglądało, jakby ktoś dopompował mu powietrza.

- **Co to za dziwadło?** – zdumiał się Michał.
- Indyk, kawalerze – odparł mężczyzna w binoklach. Zawsze się już tak do niego zwracał, jakby zapominając, jak ma na imię. (M. Nurowska, *Listy miłości*)

[91c]

He turned, gasping, his gun gone from him, but the creature was on him in an instant, something hard smashing down into his face, breaking his nose. He groaned, the hot pain of the blow flooding his senses, stunning him. He put his hands up to his face, astonished.

‘What the hell?’

This time the blow came to the side of his head, just beside his left eye. (D. Wingrove, *Chung Kuo: The white mountain*)

[91d]

Joanna shook her head.

‘You’ve got me wrong. I’m not depressed. I’m just fighting my conscience. I’m dying to tell you, but – well, I haven’t exactly promised, but Ian says it could cause trouble if I did.’

‘What on earth...?’ Sophie looked almost as surprised as she had been at Helen’s news. She said carefully, ‘Honestly, Joanna, if Ian doesn’t want you to tell anyone, then you mustn’t. But listen – I’ve got some news, too.’ (M. Bowring, *Vets in opposition*)⁹⁷

W tym kontekście zob. także (przykład 91e) zastosowanie rzeczownika *kibel* (pot. ‘ubikacja’ – WSJP) oraz *dziura* (pot. pejorat. ‘niewielka miejscowość, w której niewiele się dzieje’ – WSJP):

[91e]

Zatrzymali się gdzieś w polu. Z jednej strony przestrzeń ograniczał las, a z drugiej dwie wspaniałe budki Toi-Toi. Był to dość niewiarygodny widok, zważając na miejsce, w którym się znajdowali.

⁹⁷ W badanym materiale tekstowym nie odnaleziono replik rosyjskojęzycznych wykorzystujących słownictwo oceniające o zabarwieniu negatywnym. Przykładami tego rodzaju leksyki, które mogłyby znaleźć zastosowanie w rosyjskojęzycznych replikach zdziwienia, są m.in. takie jednostki, jak: *чудовище, урод, страшилище, гадость, чертовщина, уродство*.

- **Po co komu kible w środku jakiejś zabitej dechami dziury?** – Stasiek nie krył swojego zdziwienia.
- A do czego służą kible? – Bibi pokręcił głową, wkurzony towarzystwem Izki. (D. Chętkowski z uczniami, *Ostatni weekend*)

Innym zabiegiem służącym do intensyfikacji zdziwienia wyrażonego w wypowiedzi, jak również ukazania negatywnego stosunku mówiącego do określonego stanu rzeczy, jest stosowanie nacechowanego słownictwa związanego z wierzeniami i przesadami. Zob. np. *bies* ('książk. diabeł – zły duch' – WSJP) czy *u licha* ('przekleństwo' – WSJP), przykład 92:

[92]

Rycerz przetarł oczy ze zdumieniem: przed nim, w pełnym blasku księżyca stała najdziwniejsza postać, jaką kiedykolwiek w życiu widział. Człowiek, nie człowiek sięgał mu zaledwie do pasa – nie większy od miecza, który wisiał przy boku. Głowę cudaka przykrywał głęboko nasadzony cylinder, spod którego gorącym blaskiem świeciło dwoje niesamowitych oczu. Spiczasta bródka podkreślała jeszcze śmieszność tej dziwnej postaci. Spod kraciastych i kusych portek wystawały nogi: jedna zwykła, ludzka, druga natomiast – zakończona końskim kopytem – uderzała co chwila w ziemię.

– **Ki bies!** – krzyknął rycerz zaskoczony i ubawiony zarazem.

– Zgadłeś, panie! – odrzekła postać skrzeczącym jak żaba głosem.

– Czego chcesz?

– Wezwałeś mnie, więc przybyłem na twoje usługi.

Rycerz podrapał się w głowę, nie wiedząc w pierwszej chwili co powiedzieć.

– To prawda – przyznał wreszcie – wezwałem prawdziwego diabła, żeby mi drogę przez bagna zbudował, lecz przecie nie takiego pokrakę, co mi ledwo do pasa sięga! Wtedy postać zaczęła gwałtownie rosnąć. Zdumiony rycerz ujrzał przed sobą olbrzyma, który przewyższał wzrostem okoliczne wzgórza i nawet zasłaniał tarczę szybującego po niebie księżyca.

– **Czary jakieś, czy co u licha?** – zawołał i znów przetarł oczy, sam sobie nie wierząc. (G. Bojar-Fijałkowski, *O zbójcach z Góry Chełmskiej i inne legendy o Koszalinie*)

Wzmocnienie emocji wyrażonej odbywa się ponadto poprzez wykorzystanie wulgaryzmów w charakterze wykrzykników. Również w tym wypadku stosowana leksyka ujawnia, że z przedmiotem zdziwienia łączone są negatywne emocje (gniew). Zob. przykład 93:

[93]

Przez to wszystko Galago nie miał ani jednej wolnej chwili niezbędnej do nabawienia się kolejnej alergii. Jedynym poważnym problemem było osobliwe, ukochane przez Alicję zwierzątko, z którym nie lubiła rozstawać się nawet na krótko.

– **A co to takiego, do cholery?** – zapytał zbaraniały, zobaczywszy je po raz pierwszy.

– Wiewiórokozmatniczka. Oficjalnie kozmatniczka, *Octodon degus*, ale dzieciak, który nimi handluje, powiedział, że wiewióra (...). (K. Sowuła, *Fototerapia*)

Materiał empiryczny dostarcza również innych przykładów operatorów formalnie zależnych (leksemów), które mają na celu wzmocnienie przekazu emocjonalnego w myśl ogólnej interpretacji: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, chcę*

ci to wyraźnie zakomunikować, więc używam słów, które jednoznacznie wskazują na moje zdziwienie. Należy do nich angielski leksem *ever*, który stosowany jest w replikach przybierających formę pytań o uzupełnienie okolicznika przyczyny⁹⁸. Zob. 94a:

[94a]
'I'm sorry, Heather,' said Trusty. 'It's a fine idea, but Mrs. Olinton told me the other day that Mr. Olinton wouldn't lend any of his buildings to Scouts or Guides or Brownies or Cubs. I was telling her about our need of somewhere to meet, and she said she would love to help us but that Mr. Olinton wouldn't hear of it. He doesn't like Brownies.'
'**Why ever not?**' asked Susan, in astonishment. (R. Moss, *The Challenge book of brownie stories*)

W angielskich metatekstowych pytaniach przywołujących wykorzystywany jest również zabieg odnoszenia się do zaskakującego fragmentu wypowiedzi partnera za pomocą leksemu *what*⁹⁹. Por. 94b:

[94b]
'What do you do for a living?' he asked.
'I work with Marge. We're typists for a firm of accountants in Charing Cross.'
'That's right. I remember Dennis telling me now. I'm a policeman.'
He felt the change in her.
'**You're a what!**' Her voice sounded shocked.
'I said, I'm a policeman. What's wrong with that?' (M. Cole, *Dangerous lady*)

Przykładem operatora zależnego jest także rosyjskie wyrażenie *при чём тут* (*здесь*), które używane jest w pytaniach o związek określonej kwestii z przedmiotem rozmowy (БУСПЯ):

[94c]
– Я отлично прожил бы и без вашего Седого, – сварливо буркнул Николас, но все же выпил. (...).
– **При чём здесь Седой?** – удивился Сосо. – Седой – это не проблема, а тоненькая заноза в моей толстой заднице. Я эту занозу обязательно вытащу – надеюсь, с вашей помощью. Нет, уважаемый Николай Александрович – дайте-ка вашу рюмочку – мои проблемы куда как мудреней. (Б. Акунин, *Алтын-Толобас*)

Do często spotykanych operatorów zależnych języka rosyjskiego odnoszą się także partykuły *неужели*, *неужто* i *разве*, które wprowadzają pytania wyrażające wątpliwość, niedowierzanie i zdziwienie (BTS). Np.:

⁹⁸ Leksem ten stosowany jest do wzmocnienia słowa pytającego, np. *How ever did he manage that?; What ever have you done to him?; Why ever would anyone/Why would anyone ever want to hurt her?* – przykłady za: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/ever> (dostęp: 21.07.2025).

⁹⁹ Ich odpowiedniki mogą być także wykorzystywane w języku polskim. Zob. np. *Jaś otworzył co?; Jaś pocałował Marysię jak?* (Danielewiczowa 1996: 98–99).

[94d]

- Извините, пожалуйста, тут вот пассажир... – она делает паузу и оправдываясь, заканчивает: – С билетом.
- **Неужели с билетом?** – щуря один глаз, удивленно спрашивает военный; потом Кузьма разглядит, что он полковник.
- Не может быть! – сидящий рядом с полковником человек в белой майке с выгибающимся брюшком испуганно повторяет, – Не может быть! (В. Распутин, *Деньги для Марии*)

W rosyjskojęzycznych replikach zaimek pytajny niekiedy wzmacniany jest za pomocą operatora *это*:

[94e]

- Утром его растолкал Маса. Весь грязный, потом от него несет, и глазки красные, будто всю ночь не спал, а кирпичи грузил.
- **Чего это вы, сенсей?** – удивился Сенька. – **С любовного свидания, да? У Федоры Никитишны были или новую какую завели?**
- Вроде был вопрос как вопрос, для мужского самолюбия даже лестный, однако японец отчего-то рассерчал. (Б. Акунин, *Любовник смерти*)

Na początku rosyjskich pytań echowych, w prepozycji do innego wyrazu pytającego, stosowana bywa także jednostka *как*, która ma na celu wyrażenie negatywnej oceny treści propozycyjalnej¹⁰⁰ (БУСРЯ):

[94f]

- Фандорин его остановил.
- Ты теперь куда?
- Зуров удивился:
- **Как куда?** Приведу тебя в человеческий вид, ты мне объяснишь толком, что за хреновина у вас тут происходит, позавтракаем, а потом к Амалии поеду. Пристрелю ее, змею, к чертовой матери. Или увезу. Ты только скажи, мы с тобой союзники или соперники? (Б. Акунин, *Азazel*)

W języku polskim zabiegowi temu odpowiada konstrukcja *jak* + forma czasownika, a także *że co*:

[94g]

- I słyszę głosy mężczyzny i sprzedawcy, dochodzące z martwego zdjęcia, zza rozwartych drzwi.
- Chciałem karpia... Karpia. Takiego średniego. Żeby na galaretę na przykład.
- **Że co niby?** – zdumiał się sprzedawca i niecierpliwym gestem odrzucił łaszącą się do niego z tyłu etykietę zastępczą. (J. Anderman, *Nowe fotografie*)

[94h]

- Ja tam jej na śmierć nie chcę wydać. Żłobu nie ubędzie.
- **Jak nie wydasz?** – zdziwiła się babka.

¹⁰⁰ Zabieg ten stanowi przykład realizacji strategii metadyskursywnej (zob. wcześniejsze rozważania).

- Tak, niech sobie tam na starość ma emeryturę – zaśmiał się mój stary – jak w mieście. Emeryturę – powtórzył i szarpnąwszy na oścież drzwi obory wrzasnął: – Muraszka, masz emeryturę... (K. Pruszyński, *Nasi nad Tamizą*)

W języku polskim, angielskim i rosyjskim funkcję intensyfikatorów zdziwienia realizują również wyrazy *ale*, *but* i *но*. Leksemy te są charakterystyczne dla języka potocznego i stanowią incipity wprowadzające nową replikę. W literaturze przedmiotu podkreśla się, iż operator metatekstowy *ale* jest wskaźnikiem informacyjnego pola przeciwstawienia i/lub zastrzeżenia wobec poprzedniej repliki partnera (Ożóg 1990b: 130). Por.:

[94i]

- „Брахмапурский стандарт” – это ювелирный термин, которым обозначают алмаз, сапфир, рубин или изумруд, ограненный особым образом и размером с грецкий орех, что соответствует ста шестидесяти тандулам, то есть восьмидесяти каратам веса.
- **Но это очень большой размер**, – удивился Ренье. – **Такие камни встречаются крайне редко. Если мне не изменяет память, сам алмаз „Регент”, украшение французской государственной сокровищницы, неамного больше.** (Б. Акунин, *Левиафан*)

[94j]

- (...) Oddział wycofał się z piasków dopiero nocą. W okopach partyzanckich czekali już posłani do ich obrony żołnierze regularnej armii. I oni to powiedli draśniętego tylko w czoło pułkownika do czekającego już – jak głosiła okopowa plotka – z sądem polowym dowódcy.
- **Ale przecież atakowaliście jeszcze dwa razy** – zdumiałem się, bo nieznany mi był ten szczegół pułkownikowej biografii. (E. Bryll, *Ojciec*)

Repliki w języku polskim mogą być rozpoczynane takimi operatorami wypowiedzeń wykrzyknikowych, jak *ileż* czy *jaki*. Środki te wzmacniają sens zdziwienia w pierwotnie uczuciowo neutralnych zdaniach (w tej sprawie por. Grzesiuk 1995: 169). Por.:

[94k]

- Doktor Kamiński zjadł swój ostatni obiad w kasynie oficerskim, potem wrócili do hotelu, gdzie doktor wyczarowywał kolejne butelki. Zajrzał na chwilę zmaltretowany artylerzysta Głowaty w służbowym mundurze oficera inspekcyjnego. Odmówił wypicia pożegnalnej szklanki, wskazał na pasek czapki zapięty pod brodą.
- Służba – powiedział.
- Zdumionym wzrokiem przeliczył puste butelki stojące w karnym szeregu pod piecem.
- **Ileż to musiało kosztować** – zdziwił się.
- Drogie, bo drogie – wyjaśnił doktor Kamiński – ale jeśli idzie o zdrowie, to przecież nie można oszczędzać. (L. Pawlik, *Ankara*)

Język polski i rosyjski dysponują również partykułami *przecież*, *же*, *ведь*, które służą do uszczegóławiania sensu poprzedzającej wypowiedzi (zob. np. БУСПЯ). Stosowane są one do wskazania na niezgodność między treścią repliki a przekona-

niami mówiącego. Ich użycie sprawia ponadto, że treść propozycjonalna wypowiedzi przedstawiana jest przez mówiącego jako oczywista. Za pomocą wskazanych środków nadawca może dążyć także do zablokowania potencjalnych prób podważenia prawdziwości treści wypowiedzianej przez niego repliki. Por.:

- ◇ [94l]
- To mój długopis! Taki sam jak mój, co mi zginął, czy mogę go zobaczyć...
 - **Przecież jest dużo takich długopisów** – zdziwiła się pani.
 - Ale mój miał złotą nasadkę od innego, zagranicznego, który zepsuł się tacie! Ta sama! (M. Buczkówna, *Piotruś pierwszy*)

Dla wzmocnienia sensu niezgodności między treścią wcześniejszej wypowiedzi a schematami poznawczymi nadawcy w rosyjskich emocjonalnych wypowiedzeniach orzekających stosowany bywa również leksem *так*. Por.:

- ◇ [94m]
- Но откуда же Сергей Иванович тогда знает? – удивился я.
 - **Так вы же сами только что сказали**, – удивился и Игорь Васильевич. – **Только что: „В общем, да, только не в ушедших, а в давно ушедших...”** Правильно, Сергей? (А. Кабаков, *Невозвращенец*)

W celu nadania wypowiedzeniu większej wyrazistości i siły używany jest także operator *да* (БУСРЯ):

- ◇ [94n]
- Я в подъезд уже завернула – и спотыкаюсь о что-то. Наклонилась, – в подъезде темно, не видать ничего толком. Гляжу – лежит, вот она. Застылая вся, ноги торчат, худые... Я сердце послушала. Стучит! Редко только очень, но стучит... Нет, думаю, нельзя так девку оставлять, помрет, замерзнет окончательно... Ну, взвалила ее себе на плечи, поволокла. А у самой – все дрожит внутри, сердце прямо останавливается, пятый этаж ведь, не шутка...
 - **Да что ж ты нас не позвала**, – удивляется мама. – **Сбегала бы наверх!** (Э. Фонякова, *Хлеб той зимы*)

Charakterystycznym zabiegiem dla rosyjskich replik zdziwienia przybierających formę pytań jest również użycie partykuły *что ли*. Partykuła ta wykorzystywana jest dla wyrażenia pewności dotyczącej sądu przeciwnego wobec przedmiotu pytania. W ten sposób mówiący wskazuje na niezwykłość i niewielkie prawdopodobieństwo zaistnienia stanu przedstawionego w treści propozycjonalnej pytania. Por.:

- ◇ [94o]
- Становись обратно, – вздохнул старик. – Кто еще?
 - Мы, – вышла мать Маньки.
 - **Ты, что ли?** – удивился старик. В толпе засмеялись.
 - Не я. Дочка моя, Манюшка. (В. Войнович, *Сказка о глупом Галилее*)

W języku polskim dla realizacji tego celu komunikacyjnego może zostać zastosowana partykuła *czyżby*. Podobnie jak w przykładzie zaczerpniętym z tekstu rosyjskojęzycznego, w przykładzie 94p treść propozycjonalna pytania oceniana jest przez mówiącego jako nieprawdopodobna. Zob.:

- [94p]
- Ale mnie to już dokuczyło! – uniosła się raptownie Faustyna. – No i klnę się, że się to skończy! Księżna zdziwiła się temu wybuchowi gniewu wstrzemięźliwej zawsze, zimnej Wenecjanki.
 - **Czyżby Gertruda względem ciebie?...**
 - Faustyna ochłonęła i dodała wymijająco:
 - A cóż ona ma do mnie! (...). (W. Gąsiorowski, *Czarny generał*)

Poza tym zabiegiem charakterystycznym dla języka rosyjskiego jest użycie partykuły *еще*. Znajduje ona zastosowanie w sytuacji, gdy nadawca chce uwydatnić określony fragment wypowiedzi i nadać jej większej wyrazistości. W przykładzie 94q partykuła ta użyta została w połączeniu z operatorem *какой*, który (podobnie jak pol. *jaki* – zob. wcześniejsze uwagi) stosowany jest na początku wypowiedzeń wykrzyknikowych wyrażających postawę emocjonalną (zaskoczenie, oburzenie, podziw, szok) w odniesieniu do przekazywanych treści (zob. definicję w БУСРЯ).

- [94q]
- Слушай, Авдий, ты вроде прижился уже у нас, стал свой в доску. Так вот я тебе что скажу. Значит, так, есть у нас один закон для новеньких, таких, как ты. Если первый, значит, раз на дело идешь, должен вроде сделать Самому уплату или подарок, как хошь понимай.
 - **Какой еще подарок?** – развел руками Авдий, удивленный таким оборотом дела. (Ч. Айматов, *Плаха*)

W polskojęzycznym materiale tekstowym odnotowano także repliki rozpoczynające się od leksemu *naprawdę*. W literaturze przedmiotu wskazuje się, iż jest on wyznacznikiem oceniającym, który wyraża postawę mówiącego wobec treści komunikatu i wzmacnia ekspresję wypowiedzenia (Klemensiewicz 1963: 26). Zob.:

- [94r]
- I to było o takich młodych, Agnieszce i Piotru. Oni się kochali i, rozumiesz, chcieli, żeby ten ich pierwszy raz był taki piękny. Ale nie mieli gdzie to zrobić. Bo na działkach źle podglądają i jest niebezpiecznie. A w domu starzy. Ta Agnieszka, to ona jeszcze była dziewczicą, a że laska, to ją wszyscy wyzywali, że ona kurwa. Pani profesor nam to ładnie objaśniła.
 - **Naprawdę było na lekcji o takich rzeczach?** – zdziwił się Maciej.
 - Tak! – zapewnił żarliwie Adaś. (M. Sędzikowska, *Eus, deus, kosmateus*)

Do intensyfikowania sensu zdziwienia może ponadto służyć zabieg akcentowania określonego słownictwa. Przykładowo, umiejscowienie akcentu zdaniowego na angielskim leksemie *actually* służy do wyrażenia niedowierzania i chęci uzyskania

potwierdzenia, iż nadawca właściwie zrozumiał poprzednią replikę swojego rozmówcy lub że właściwie interpretuje sytuację, której doświadcza. Interpretacja: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, chcę uzyskać potwierdzenie, że dobrze rozumiem wypowiedziane przez ciebie słowa*. Por.:

◇ [94s]
◇ 'Did she know? About Jennifer, I mean?'
◇ Still he hesitated, then, lowering his head, he said, 'Yes, she knew, Rachel. She was the one person
◇ I told. She came to my flat the night I found Jennifer with Mason.'
◇ Her eyes widened in surprise. **'You actually found them together?'** (L. Keane, *False impressions*)

Intensyfikacja zdziwienia może obejmować także użycie odpowiednio zaakcentowanych zaimków wskazujących, które informują o niedowierzaniu mówiącego (np. *this, that*). Por.:

◇ [94t]
◇ Behind her, Joshua said cheerfully, 'It won't hurt us to eat a bit later for once. I might go for a stroll
◇ to get up an appetite – the exercise'll do me good.'
◇ **'In this weather?'** Mabel looked more astonished than ever. (P. Ling, *Flood water*)

Zdziwienie bywa ponadto wyrażane i zarazem intensyfikowane poprzez użycie tzw. pragmatemów, tj. operatorów formalnie niezależnych, które przybierają splotyfikowany kształt¹⁰¹ (Hrabia 2022), np. *во как, ну как же, что вы несете, jak to, really*. Pragmatemy realizowane są zarówno w postaci jedno- (np. *O!; Really?; Ozo!; Hy!*), jak i wielowyrazowej (frazemy pragmatyczne: *Bom te na; Bom что; Hu fuza cebe; What/why/how on earth?; Good heavens!*). Ich zastosowanie w określonej sytuacji kontekstowej pozwala odbiorcy jednoznacznie zinterpretować replikę jako wyrażającą zdziwienie. Pełnią one zatem rolę swoistych rytuałów interakcyjnych, jednocześnie intensyfikując wyrażoną emocję dzięki swojemu ekspresywnemu charakterowi. W przeciwieństwie do omówionych wcześniej taktów realizowanych za pomocą operatorów zależnych pragmatemy są operatorami autonomicznymi, tj. nie są formalnie zależne od zdań, w których występują¹⁰². Por. przykłady pragmatemów zaobserwowanych w badanym materiale tekstowym:

¹⁰¹ Zob. definicję pragmatemu: „(...) pragmatemem proponujemy nazywać taką strukturę polileksykalną (lub rzadziej leksem), która cechuje się zauważalnym skostnieniem składniowym, jest semantycznie kompozycyjalna lub niekompozycyjalna, reaktywna lub niereaktywna i która realizuje określone akty mowy motywowane bądź zdeterminowane przez określoną sytuację komunikacyjną” (Hrabia 2022: 102).

¹⁰² Według A. Awdiejewa tego typu frazemy pomagają określić rodzaj interakcji inicjowanej przez nadawcę. Wprowadzają one określony układ komunikacyjny i odsyłają do najistotniejszych elementów danej sytuacji interakcyjnej. Można zatem traktować je jako swoiste operatory interakcyjne, za pomocą których nadawca sygnalizuje typ wypowiedzianego aktu mowy. Użytkownik języka z reguły jest w stanie intuicyjnie rozpoznać przynajmniej ogólną wartość pragmatyczną aktów mowy realizowanych przez takie jednostki. Sensy te odnoszą się przy tym do treści propozycyjnej, która odtwarzana jest na podstawie kontekstu użycia określonego frazemu (Awdiejew 2004: 96–99).

– *What do you mean?:*

◇ [95a]
◇ ‘So things really do seem to be sorting themselves out, don’t they?’ said Rachel, a touch of surprise
◇ in her tone.
◇ ‘There is just one thing’
◇ ‘Oh?’
◇ ‘We’ve discussed what just about everyone wants, except you.’
◇ **‘What do you mean?’** She looked startled for a moment. (L. Keane, *False impressions*)

– *Really?:*

◇ [95b]
◇ And with Silas listening to both sides of the conversation it was impossible to explain the situation
◇ thoroughly, therefore she said, ‘Daddy – it’s Lucy – I’m at a place called Wilder’s Wilderness – you
◇ reach it by turning off the Taupo road.’
◇ **‘Really?’** His voice held surprise. ‘I thought your mother said you were going to –’
◇ She cut in over his words. ‘Oh, yes, but I’ve been there. Daddy – you know I have time due to me.
◇ Do you mind if I take it now?’ (M. Macgregor, *Wilder’s wilderness*)

– *Christ:*

◇ [95c]
◇ Then, slowly, he looked round the kitchen and the sitting room at the flowers painted all over the
◇ pale green walls, like a meadow in summer, at the dark green ivy crawling up the stairs and the
◇ bears and tigers and dragons decorating every piece of furniture. **‘Christ,’** he said in amazement.
◇ (J. Cooper, *Polo*)

– *Bloody hell!:*

◇ [95d]
◇ Bird lime and other dirt obliterated the dusky light that might have made its way through this
◇ inadequate fanlight.
◇ **‘Bloody hell!’** exclaimed Miller, astounded by the blackness, perhaps fearful for himself, too.
◇ (D. Potter, *Hide and seek*)

– *Good Lord:*

◇ [95e]
◇ ‘So that’s what made you drive down in the Datsun, and move the plan forward, and lose a quarter
◇ of a million pounds?’
◇ ‘Yes.’
◇ **‘Good Lord.’** Charles was absolutely flabbergasted, but he hadn’t really got time to analyse his
◇ reactions. (S. Brett, *Cast in order of disappearance*)

– *Oh!*:

- ◇ [95f]
◇ The letters on the signpost spelt one word, which was DANGER.
◇ ‘Oh!’ she cried, startled. (R. Moss, *The Challenge book of brownie stories*)

– *Coś takiego!*:

- ◇ [95g]
◇ – Cześć panu – powiedział. – Mam pomysł.
◇ – **Coś takiego!** – zdziwił się Paweł. (E. Kabatc, *Żółwie: powieść*)

– *Co takiego?*:

- ◇ [95h]
◇ – Jeszcze jedna ważna rzecz do uzgodnienia – dodał Leo.
◇ – Boże, jeszcze coś – westchnął malarz.
◇ – Tak, to niezbędne, ale raczej niekłopotliwe dla ciebie. Po zakończonej pracy będziesz mi mówił, że na dzisiaj koniec, wtedy ja zabiorę obraz do przyspieszonego starzenia.
◇ – **Co takiego?** – zdziwił się Vito. (A. Kapelański, *Wielki Koneser*)

– *Ах вот как!*:

- ◇ [95i]
◇ – Их превосходительство заняты, просили обождать, – сказал, вернувшись, швейцар.
◇ – **Ах вот как!** – удивился Судейкин. Отодвинув его в сторону, он распахнул дверь, обитую желтой кожей, и застал барона врасплох – тот чистил ногти.
◇ Барон вскинул удивленные глаза на слишком смелого посетителя.
◇ – Прошу прощения, барон, – расшаркался Судейкин, – но вынужден вас потревожить.
◇ (В. Войнович, *Степень доверия*)

– *О, пр.:*

- ◇ [95j]
◇ Он бросил трубку на стол и пальцем поднял подбородок Похлебышева. По лицу Похлебышева текли крупные слезы.
◇ – **О, ты плачешь!** – удивился товарищ Коба. – Почему же ты плачешь, скажи мне?
◇ – Я плачу потому, что вы так трогательно говорили о дружбе, – сказал Похлебышев, всхлипывая и дергая носом. (В. Войнович, *В кругу друзей*)

– *Ого:*

- ◇ [95k]
◇ От голосов встрепенулся дремавший в углу Петруха, поеживаясь от холода (был он, как и днем, все в той же рубахе навывпуск), высунулся в дверку.

– **Ого, туманчик-то!** – удивился он, захлопывая дверку, и стал, согреваясь, растирать руками грудь. – Хоть ножиком режь. Закружали, значит? Закружали, закружали... Я говорил... – Ничего толкового Петруха не говорил, ни от чего не предостерегал, но как было упустить случай и не намекнуть о какой-то своей, хоть и самому неведомой, правоте – и Петруха его, конечно, не упустил. (В. Распутин, *Прощание с Матерой*)

– *Во как?:*

[95l]

– Ну что, Василий, поддерживаешь связь с исторической родиной? Бабушка что-нибудь пишет?

– Сообщает, что плохо, – потупившись, ответил Вася.

– А в чем дело? – заинтересовался завождем.

– Притесняют. Из коренного населения, может быть, и осталась одна бабушка на весь Биробиджан.

– **Во как?!** – удивился завождем. – Перегибы, обычные перегибы по скудоумию. (В. Слипчук, *Зинзивер*)

– *Ну как же?:*

[95m]

– Ца-апочкой поработали. Ясно-с. Вот вам, сестрица, и разгадка нашего ребуса. Взгляните-ка.

Пелагия взглянула, но ничего особенного не увидела.

– **Ну как же?** – удивился Сергей Сергеевич. – Винты-то откручены. И следы масла. „Разинец“ потрудился, их почерк. (Б. Акунин, *Пелагия и красный петух*)

– *Как же так?:*

[95n]

Все обошлось. Эсминец, так и не приняв участия в учениях, вернулся на базу. Здесь выяснили, что взяли ящики с ракетами другого калибра.

– Кто грузил? Судить!

– **Как же так!** – удивлялся Ивлев в разговоре с командиром. – А случись настоящая война?... (Ю. Дружников, *Ангелы на кончике иглы*)

– *Ну!:*

[95o]

– Как дела, шахтер? – встретил его в нарядной бригадир. – Может, передохнешь? Есть работа полегче.

– Вчера как-то и устать не успел, – не моргнув глазом, соврал Сергей.

– **Ну-у-у-у!** – удивился тот. – Покажь колени.

– Зачем?

– Покажь, говорю! (В. Титов, *Всем смертям назло...*)

– Да ну!, пр.:

- ◇ [95p]
Жена Николая собиралась отмечать свой день рождения, и Николай подумал, что неплохо было бы подарить ей такую красивую сумку. Но где ее взять, Николай не знал и решился спросить об этом у девушки.
– Не знаю, – ответила девушка, отрываясь от книжки. – Я ее в Москве купила.
– В Москве? – с уважением переспросил Николай. – А сами, случаем, не московская будете?
– Московская.
– **Да ну!** – удивился Николай и, недоверчиво посмотрев на нее, решил уточнить: – **Из самой Москвы или, может, поблизости?** (В. Войнович, *Фактор Мурзика*)

– Ну и ну!:

- ◇ [95q]
– А такая! Не тебе меня учить. И без тебя ученый. А если хочешь, я тебе такое устрою, что на своем партийном собрании, где ты все выставляешься, я, мол, всем передовикам передовик, всех уму разуму учишь, так вот я тебе там такое устрою, что позабудешь, откуда солнце исходит и куда заходит. Такое устрою, что век не забудешь!
– **Ну и ну!** – искренне удивился Бостон, невольно отгораживаясь от Базарбая рукой. – Ты постой меня пугать, объясни, за что ты так взъелся? (Ч. Айтматов, *Плаха*)

– Боже / Боже мой:

- ◇ [95r]
– Понимаешь, учитель велел тебе передать, что я очень талантливый. Ему меня просто нечему учить. Он сказал, из меня и так получится Паганини, может, даже Ойстрах. Но после войны. Мать аж присела на стул и продолжала удивленно смотреть на сына.
– **Боже**, ты такой же чудак, как твой отец! Только... он мне никогда не врал. (Ю. Дружников, *Виза в позавчера*)

– Вот оно что! / Вот как! / Вот те на! / Вот так хрен!:

- ◇ [95s]
– Как же нам-то быть, Колька-свист? – спросила Женяра Коляшу.
И он, мелко покашливая, чистосердечно ответил:
– Не знаю.
– Да как же ты не знаешь? Я же уж беременна...
– **Вот как!** – удивился Коляша. – От кого?
– От тебя самого! (В. Астафьев, *Так хочется жить*)

– Что вы!:

- ◇ [95t]
– Почему же тогда они не похитили весь архив? Это могло бы стать для них мощным инструментом влияния! Наконец, секреты стоят больших денег!

Инспектор удивленно воззрился на собеседника:

– **Что вы!** „Крадущиеся” убивают, крадут, шпионят, но они не занимаются шантажом и вымогательством! Это противоречит их традициям и кодексу чести. (Б. Акунин, *Ал-мазная колесница*)

– *Ни фига себе!:*

[95u]

– А у тебя нельзя отсидеться? – робко спросил Служкин.

– У меня негде. Там сейчас Рунева с Колесниковым.

– **Ни фига себе!** – удивился Служкин. – А чего они делают?

– Чего ты с Веткой делал? Торпеду полировал. Вот и они тоже. (А. Иванов, *Географ глобус пропил*)

Kolejnym zabiegiem służącym do wzmocnienia sensu zdziwienia są dodatkowe pytania, które – z jednej strony – precyzują przedmiot zdziwienia i pobudzają rozmówcę do udzielenia odpowiedzi i/lub wyjaśnień, z drugiej zaś – utrzymują wysoką intensywność zabarwienia emocjonalnego we wszystkich składnikach artykułowanej sekwencji wypowiedzi. Pierwsze pytanie w serii z reguły jedynie wyodrębnia z wypowiedzi odbiorcy informację będącą przedmiotem zdziwienia, podczas gdy kolejne pytania konkretyzują przyczyny odczuwania tej emocji przez mówiącego, jednocześnie wyrażając ją za pomocą zastosowanych w nich środków prozodycznych i składniowych (więcej na ten temat zob. w kolejnym rozdziale). Interpretacja: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, X dziwi mnie tak bardzo, że chcę dowiedzieć się więcej o X i pytam o szczegóły dotyczące X. Por.:*

[96a]

– Wtedy mój były mąż zmiękł i zaproponował, żeby się zgodziła na zamianę. On nadal zatrzymał sobie białego fiata, mnie natomiast kupi inny wóz tej samej klasy.

– **Dlaczego?** – zdumiał się Wanacki. – **Dlaczego mu tak bardzo zależało na tym akurat samochodzie?** (D. Frey, *Ewa Wzywa: Fiat z Placu Teatralnego*)

[96b]

The sergeant looked doubtful, but gave a nod.

‘Get her to talk about the girl, Nona Pitt, and about Terry Place.’

Phyllis was surprised.

‘Place? Do you suspect him of being involved in the Pitt poisoning?’

‘He’s always been in my mind.’ (G. Buttler, *Coffin underground*)

[96c]

– Twoja ciemna cera rzuca się w oczy. Nie wygląda na opaleniznę od lampy kwarcowej. Zresztą widziano cię w telewizji... Miałbyś pewnie powodzenie u tutejszych kobiet. Wiele z nich marzy o poznaniu Ziemianina. Co zamierzasz robić dziś wieczorem?

– Mam spotkanie – powiedział Rinah. – A przedtem... Może popracuję, zrobię trochę notatek...

– **Spotkanie?** – zdziwił się Alvi. – **A więc już masz tu znajomych?** (J.A. Zajdel, *Paradyzja*)

6.2.2. Deintensyfikacja siły przekazu replik zdziwienia

Zjawisko polegające na osłabieniu ładunku emocjonalnego zawartego w replikach zdziwienia jest rzadko spotykane w badanym materiale. Dzieje się tak dlatego, że zdziwienie jest reakcją impulsywną, a jego werbalizacja z reguły nie jest poprzedzona szczegółową analizą sytuacji przez mówiącego. Można jednak wskazać jednostkowe mechanizmy służące do deintensyfikacji tej emocji po jej uprzednim uzewnętrznieniu.

Reakcja na niespodziewaną wiadomość w postaci repliki zdziwienia może – po przemyśleniu jej treści przez nadawcę – zostać uzupełniona o wypowiedzenie informujące o nienadzwyczajności przekazanej informacji. W ten sposób niwelowany jest efekt, jaki został wytworzony w następstwie impulsywnie wyrażonego zdziwienia. Interpretacja: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, ale po chwili dochodzę do wniosku, że w X nie ma nic dziwnego*. Por.:

- [97]
- Co się z wami dzieje? – zapytała.
 - Heniek postanowił zmienić swoje życie, zaraz po opuszczeniu wojska chce się ożenić...
 - **Naprawdę?** – zdziwiła się Nela. – **Ale w tym nie ma nic nadzwyczajnego.** (L. Pawlik, *Ankara*)

W kolejnym przykładzie zdziwienie towarzyszy reakcji na pytanie partnera dotyczące informacji, która została wcześniej nieopatrznie udzielona przez nadawcę. W następstwie wyrażenia zdziwienia mówiący zdaje sobie jednak sprawę, że poruszył niewygodny temat, próbuje więc zbagatelizować problem i wycofać się z rozpoczętej przez siebie fazy interakcji. Interpretacja: *Wyrażam zdziwienie z powodu X, ale po chwili dochodzę do wniosku, że nie powinienem był rozpoczynać rozmowy na temat związany z X*. Por.:

- [98]
- Dag założył ręce pod głowę i zakołysał się w hamaku.
 - To teraz czekamy na ślub – zauważył mimochodem.
 - Vikman stanęła, przyglądając mu się podejrzliwie.
 - Ślub? Jaki ślub?
 - **Jak to jaki?** – zdziwił się Dag. – **Naprawdę zapomniałaś? Zaraz... może niepotrzebnie mówiłem... Wszystko jedno.**
 - Vikman zmarszczyła brwi.
 - Ach, ten! – przypomniała sobie z błyskiem w oku. (J. Rydzewska, *Gwiazdomorze*)

6.2.3. Modyfikacja funkcjonalna replik zdziwienia

Sformułowanie „modyfikacja funkcjonalna replik zdziwienia” odnosi się przede wszystkim do równoległego lub konsekwentnego językowego i/lub parajęzykowego wyrażania innej emocji (pozytywnej lub negatywnej) związanej z oceną i stosunkiem

mówiącego do bodźca wywołującego zdziwienie (szerzej mechanizm ten opisany został w rozdziale *Funkcje pragmatyczne replik zdziwienia*). Modyfikacja polega tutaj zatem na swoistym „poszerzeniu” sensów emotywnych wyrażanych przez wypowiedź. Częstokroć trudno określić, czy emocja wyrażana jest równolegle, czy też następuje po jej kognitywnym przetworzeniu przez mówiącego. W niektórych wypadkach rozpoznanie to jest jednak jednoznaczne. Interpretacja: *Wyrażam zdziwienie z powodu X oraz emocję Y, ponieważ X wywołuje we mnie zdziwienie i emocję Y*.

Analiza wypowiedzi w przykładach 99a–99d prowadzi do wniosku, że wyrażają one inne emocje w następstwie początkowej werbalizacji zdziwienia przez mówiącego. Są to: wyrzuty/irytacja przechodzące w gniew (99a), obawa o konsekwencje działania (99b), szok przechodzący w oburzenie (99c) oraz oburzenie połączone z zaprzeczeniem i zdystansowaniem się wobec insynuacji (99d).

[99a]

- Chyba wiem, panie kapitanie – zameldował porucznik, unosząc wzrok znad żółtej teczki.
- Co pan wie?
- Wiem, po co on to napisał. Już rano chyba wiedziałem.
- **Już rano chyba pan wiedział?** – zdumiał się Borch. – **Wiedział pan i nie przybiegł z tą wiedzą do mnie?** (Z. Górniak, *Siostra i byk*)

[99b]

- Puśćcie golibrodę wolno. Jutro, kiedy się wszyscy uspokoją, każę go przyprowadzić do ratusza i wtedy otrzyma karę według prawa.
- **Jakże to...?** – zdziwili się przedstawiciele. – **Mamy puścić wolno tego bluźniercę? Cóż powiedzą ludzie, kiedy usłyszą waszą decyzję?**
- Wiem, co mówią i radzę wam wszystkim nie mieszać się do tej sprawy! – padła stanowcza odpowiedź. (G. Bojar-Fijałkowski, *O zbójcach z Góry Chełmskiej i inne legendy o Koszalinie*)

[99c]

- Idziemy do mnie czy do ciebie?
- Odpowiedziała: – Każde z nas do siebie.
- Jak to?
- To koniec, Gregory.
- **Co ty mówisz?** – patrzył na nią zaskoczony. – **To ma być żart?** (M. Nurowska, *Dwie miłości*)

[99d]

- ‘When I left you last night you were positively down in the dumps; today you’re – you’re...’ she made a helpless gesture with her hands, searching for the right adjective ‘... you’re sizzling! What happened? Did Adam Burns call you?’
- ‘**Did what?**’ The question pulled Rory up short, freezing the smile on her lips. ‘**Don’t be ridiculous! You don’t honestly believe he’s got anything to do with the way I happen to be feeling, do you?**’ (R. Elliot, *Lover’s charade*)

Emocje wtórne, które powstają w rezultacie reinterpretacji bodźca wywołującego zdziwienie, mogą być wyrażane także przez kolejne repliki wypowiedziane przez nadawcę w ramach wymiany dialogowej po wysłuchaniu replik partnera. Zjawisko to

jest rezultatem dynamicznie zmieniającej się sytuacji mówienia, która prowadzi do powstania różnorodnych reakcji emocyjnych. I tak, w kolejnych egzemplifikacjach w następstwie werbalizacji zdziwienia i dalszych faz interakcji mówiący wyrażają współczucie/pogardę/oburzenie (99e) i gniew (99f, 99g).

[99e]

'What's your price, Polly?' Nathan grated.

Stunned, she gaped at him. **'What?'**

'Come on,' he rapped impatiently. 'What are you holding out for?'

'I don't know what you mean,' she cried, hugging her arms across her chest, shaken by the bleakness of his expression and the loathing in his eyes.

'Yes, you do.' His lethal smile made her skin crawl.

'I'm talking about sex. When a man wants a woman he pays, one way or another.'

Polly stared at him, trembling with anger and humiliation. **'Do you really believe that?'** Her voice was a husky rasp. **'Nathan Bryce, I feel terribly sorry for you.'** (D. James, *Bay of rainbows*)

[99f]

'Listen, Jessica,' said Terence. 'You're very funny but I'm giving you a warning. As a relative. You're playing in the wrong league with those Taigs.'

Jessica's mouth actually dropped open slightly, she was quite astonished. **'What?'** she gasped.

'You heard.' There was a note of malicious pleasure in the voice. 'I'm telling you, you picked the wrong –'

Jessica drowned out the rest with a shout of pure anger. **'You little shit! You cheeky bastard!'** She banged the receiver down so hard the telephone skidded off the bedside table and clattered to the floor. (F. Kippax, *Other people's blood*)

[99g]

'Actually, you're wrong. Adam may have extended the invitation, but it happens to be my house.' She stared at him. **'Yours?'** Her jaw dropped, her lips parting in disbelief.

'Mine.' He reached out a finger and tilted it under her chin, closing her mouth. 'I've no objection which part of it you want to explore, but I could strongly recommend the bedroom. Delicate shades of blue, and an invitingly large double bed. Very soft, very comfortable.'

Lissa gave a distracted yelp and jumped away from him, wide-eyed with horror. He grinned.

'That, I take it, was a negative answer?'

She gave him a fulminating glare. **'This is not funny. I can't think why you have to constantly provoke me this way.'** (J. Neil, *The waters of Eden*)

Kolejne przykłady ukazują natomiast sytuacje, w których inny sens emocyjny uzewnętrzniany jest równolegle ze zdziwieniem w ramach jednej wypowiedzi. Por. repliki wyrażające podziw, zachwyt w stosunku do odbiorcy (inne przykłady tego zjawiska zob. w rozdziale *Funkcje pragmatyczne replik zdziwienia*).

[99h]

– Dlaczego uczysz się tego języka? – pytała zdziwiona żona. – Przecież nie będzie ci do niczego potrzebny.

– Część Estonii należała kiedyś do Polski, do Szwecji, do Rosji. Niektóre słowa przypominają rosyjskie. Estoński, lapoński, fiński, karelski...

- **Dużo zapamiętałeś** – zdziwiła się żona.
- Ważne też są liczby – powiedział powoli i szykował się, aby wyjść do miasta. (M. Jarosz, *Déjà vu i inne opowiadania*)

[99i]

- Co dalej? – ponagliłam.
- To już koniec – rzekł z triumfalnym uśmiechem. – Szczęśliwą historię trzeba w odpowiednim momencie skończyć. Więc, jak mówiłem, jaskrawe niebo błyszczało nad drzewami, a wiatr niósł słodki zapach lasu.
- **Czytałeś Szaniawskiego** – powiedziałam z niedowierzaniem.
- Genialny profesor Tutka – stłumił nerwowy śmiech. – Wie pani co? Opowiadałem tę historię wiele razy, ale jest pani pierwszą osobą, która ją rozpoznała. (M. Sędzikowska, *Eus, deus, kosmateus*)

[99j]

Usiadł w kącie, w miejscu mało widocznym i zaczął rysować na kartonie, miękkim ołówkiem portret Bronka. Jego twarz miał żywo w pamięci. Po jakimś czasie Bronek odnalazł go i zdumiony przystanął:

- **Pan jest doskonałym malarzem! I to ja będę miał prawdziwy portret?** – zapytał z nadzieją i niedowierzaniem.
- Tak, to dla ciebie. Podoba ci się? (M. Jarosz, *Déjà vu i inne opowiadania*)

W celu zamaskowania emocji o negatywnym charakterze – takich jak gniew, rozczarowanie czy szeroko rozumiana krytyka – stosunkowo często wykorzystywane są tzw. leksemy zdziwienia (ang. *surprise lexemes*, np. *I'm surprised*). Jakkolwiek szczegółowa analiza tej kategorii leksykalnej nie stanowi głównego przedmiotu niniejszego opracowania, na marginesie prowadzonych rozważań należy zwrócić uwagę na jej istotność, zwłaszcza w kontekście obserwacji poczynionych na materiale empirycznym. Zgromadzone dane potwierdzają bowiem wcześniejsze ustalenia badaczy zajmujących się tą problematyką. Jak zauważają Agnès Celle, Anne Jugnet, Laure Lansari oraz Emilie L'Hôte (2017: 237–239), leksyka zdziwienia niekoniecznie pełni funkcję ekspresywną w sensie dosłownym, tj. nie służy do bezpośredniego wyrażania emocji zdziwienia. Zamiast tego wykorzystywana jest w ramach strategii komunikacyjnych mających na celu osłabienie ekspresji innych, silniejszych emocji negatywnych, takich jak gniew czy rozczarowanie. Jak podkreślają badaczki, odwoływanie się do leksemów określających emocję neutralną, epistemiczną i nieprototypową ma funkcję grzecznościową, która sprzyja zarówno zachowaniu twarzy przez nadawcę, jak i ochronie wizerunku odbiorcy. Środki te mogą zatem służyć do zawołanego wyrażenia dezaprobaty lub krytyki, jednocześnie pozwalając mówiącemu zachować kontrolę nad emocjonalną stroną wypowiedzi. Zastosowanie leksemów zdziwienia pozwala bowiem ograniczyć się do formułowania sądów epistemicznych, co w znacznym stopniu minimalizuje siłę emocjonalnego oddziaływania wypowiedzi. Mechanizm ten został również zaobserwowany w analizowanym materiale, por. następujące przykłady 100a–100g:

[100a]

'Do you sleep well at night, querida?' His voice was suddenly terrifyingly husky and threatening. 'N... no problema,' she rattled so nervously she thought he must be able to smell her fear. She didn't like his tone at all; it scared her.

'You surprise me, Ruth, you really surprise me.' His voice dripped sarcasm. **'This Steve must have hidden talents. I thought I was the only one to satisfy you; you told me that once; you said I was the only one who had ever made you –'**

'Shut up!' Ruth blurted, the tears already there, the tears she had promised herself once this door was shut on him. (N. Fox, *Love or nothing*)

[100b]

'You manage well on your own. That's most commendable. I have a relative, a cousin, in a situation much like yours. I'm afraid she's never learned to stand on her own feet. She's always running to other members of the family – usually me – whenever she needs help.'

His praise of her was damned by that last false innuendo. Did he seriously expect her to believe, Lisa wondered, that he was some kind of defender of family life?

'You surprise me.' Lisa's tone was cutting. **'I didn't think you were a man for whom family relationships would be important.'** One eyebrow lifted. (...). (S. Howard, *Miracles can happen*)

[100c]

Then he added: 'And do I understand correctly that you don't keep a 'boy' in your house?'

Duclos looked puzzled for a second. Then comprehension dawned and he bristled. 'I have no need of 'boys' in my house,' he said brusquely. 'That's not one of my vices.'

'Really, Duclos, you surprise me.' The tone of the recruiter remained confident, unabashed. **'It might perhaps be worth considering who controls your supply of coolie labor now. I tend to remember first the requirements of those plantations that care to provide the best hospitality when I pay a visit.'**

Duclos' eyes narrowed as he registered the undisguised threat in the recruiter's words; then he forced a laugh to his lips. (A. Grey, *Saigon*)

[100d]

A second later, Dommie Carlisle, shivering slightly in just boxer shorts, appeared beside Miss Lodsworth. 'You've found him. Thank Christ. I've been looking everywhere. What's the matter with him?'

'Pissed as a newt,' said Ricky.

'I'm surprised you treat the matter so lightly,' bristled Miss Lodsworth. (J. Cooper, *Polo*)

[100e]

– Лучше бы ты наоборот был. Я люблю неумных и бесшабашных, которые наяву. А хороших людей мне и даром не надо, я, Костя, плохих люблю. Ты ведь и сам, Костенька, в сущности, плох.

Костя открыл глаз:

– **Сколько лет я с тобой, Глаша, живу, а все удивляюсь тебе. Откудава ты такая? С виду аппетитная, а в душе у тебя – одни тучи и сомнения.** (Ю. Мамлеев, *Случай в могиле*)

[100f]

– Позвольте взглянуть на письмо, – попросил он, повертел листок в руках, зачем-то провел пальцем по сгибу и спросил: – А где к-конверт?

- Эраст Петрович, вы меня удивляете, – развел руками генерал. – **Какой может быть конверт? Не по почте все подобные послания шлют.**
- П-просто лежало во внутреннем кармане? Ну-ну – И Фандорин сел. Лаврентий Аркадьевич пожал плечами. (Б. Акунин, *Турецкий гамбит*)

[100g]

Теща вернулась.

- Понравился мой гость?
- В общем... – корректно пробурчал Макарец, уже думая о своих делах.
- А скромник какой! Ведь весь мир о нем говорит и пишет!
- Весь мир? – Макарец вынул сигарету изо рта. – Да кто он такой?
- **Иногда вы меня удивляете, Игорь! Солженицын.**
- Сол..?! – Макарец закашлялся.
- А что удивительного?
- Нет, ничего... (Ю. Дружников, *Ангелы на кончике иглы*)

Innym zabiegiem modyfikacyjnym w stosunku do sensu emotywnego zawartego w wypowiedzi stosowanym przez nadawców replik zdziwienia jest wyrażanie tej emocji za pomocą operatorów interakcyjnych, po których następują wypowiedzenia zawierające w swojej budowie leksykę zdziwienia. Zdaniem A. Celle, A. Jugnet, L. Lansari i E. L'Hôte (2017: 239–240) mechanizm ten służy do racjonalizowania własnych reakcji emotywnych: początkowo mówiący wyraża zdziwienie w znacznym stopniu w sposób niekontrolowany, a następnie formułuje komentarz dotyczący swojej reakcji, dzięki któremu uświadamia sobie i nazywa zachodzące w nim procesy emocjonalne. Analogicznie do omawianych wcześniej przykładów należy podkreślić, że również w tym wypadku leksemy nazywające zdziwienie pełnią funkcję wartościującą i służą do pośredniego wyrażania krytycznego stosunku mówiącego do odbiorcy. Zob. przykłady 100a–100d:

[101a]

- Что, Люба вышла замуж? – строго спросил он.
- **Да что ты! Кто же ее возьмет с тремя детьми? Я тебе удивляюсь!**
- Значит, опять!
- Опять! – и Анастасия Федоровна вдруг весело рассмеялась. Переход от слез к смеху у нее совершался мгновенно, как у младенца. (А. Житинский, *Потерянный дом или Разговоры с Милордом*)

[101b]

'She might have gone up to see Angy and found Delia Forbes there...'

'Playing sex games with Angy on the bed? You're not serious!' Sybil's jaw dropped. **'Really, Melissa, that's quite disgusting! I'm surprised at you!'**

It hadn't taken much to disturb the woman-of-the-world pose.

'I can't believe that finding Angy having a cup of tea with a middle-aged housewife would have incited Eddie to commit murder,' said Melissa flatly. (B. Rowlands, *Finishing touch*)

[101c]

– Я прощаю тебя, – говорит Он негромко, но хозяин слышит. – Я прощаю тебя навсегда. Ты уже в свете и славе. Грехи твои сгорели в огне. А ты сама стала святым огнем. Руки твои огненные, любимые. Глаза твои...

Хозяин кричит:

– **Гость! Удивляюсь тебе! Что ты прощаешь продажной женщине, уличной потаскухе?! Она жила в грязи и будет жить во грехе! Гони ее вон! Ногой гони! Слуги мои сейчас вытолкают ее на двор поганой метлой! Она мешает нам пировать!** (Е. Крюкова, *Серафим*)

[101d]

– У женщин одно на уме, – досадливо поморщился архиерей. – Вечно вы преувеличиваете свое воздействие на мужчин. На свете есть загадки потаинственней, чем романтические незнакомки в вуалетках. Ох, выручать надо мальчугана. Помощь ему нужна, хоть он и отказывается.

Тут Матвей Бенционович, слушавший рассуждения владыки и его духовной дочери с удивленно поднятыми бровями, не выдержал:

– **Так вы это серьезно? Право, отче, я на вас удивляюсь! Неужто вы приняли эти басни за чистую монету? Ведь Ленточкин водит вас за нос, разыгрывает самым бесстыдным образом! Разумеется, все эти дни он проволочился за своей „принцессой”, а теперь выдумывает сказки, чтоб над вами потешиться. Это же очевидно! Я одного не возьму в толк – как вы могли послать с ответственной миссией беспутного молокососа? С вашим-то знанием людей!** (Б. Акунин, *Пелагия и черный монах*)

Powyższa charakterystyka pokazuje, iż różnorodne taktyki konwersacyjne mogą znajdować zastosowanie i łączyć się ze sobą w obrębie jednej wypowiedzi. Z reguły są to stosunkowo konwencjonalne środki wyrazu, które są powszechnie spotykane w codziennej komunikacji. Mechanizmy te zasadniczo nie wykazują znaczących różnic w badanych językach. Można jedynie mówić o wyspecjalizowaniu określonych operatorów do wzmacniania sensu zdziwienia na gruncie poszczególnych języków. Decyzja o zastosowaniu określonej taktyki jest w większym stopniu zależna od konkretnej sytuacji komunikacyjnej (w tym od aktualnego pobudzenia emocjonalnego nadawcy) bądź nawyków lingwalnych mówiącego (idiolektu) aniżeli od specyficznych cech rozpatrywanych języków. Częstokroć są to zachowania automatyczne, które są wykonywane pod wpływem chwili. Nadawca nie zastanawia się nad tym, jak zwerbalizować zdziwienie, tylko czyni to w taki sposób, jaki w danej sytuacji uznaje za odpowiedni dla skutecznego zrealizowania zamierzonej intencji oraz jej poprawnej interpretacji przez odbiorcę. Nasuwa się więc pytanie, czy w tego rodzaju wypadkach zasadne jest w ogóle mówienie o taktykach konwersacyjnych, skoro samo pojęcie taktyki sugeruje świadome i intencjonalne działanie nadawcy. W proponowanym ujęciu termin ten stosowany jest jednak umownie, zgodnie z przyjętym wcześniej założeniem uwzględniającym również zachowania o charakterze spontanicznym i częściowo nieuświadomianym. Omówione środki zdolne do intensyfikowania zdziwienia służą głównie do emotywizacji wypowiedzi, tj. zwiększenia siły przekazu wyrażonej w niej emocji. W wielu spośród badanych replik

wykorzystywane są również środki językowe, które w sposób niemalże rytualny wyrażają zdziwienie za pomocą względnie stałej formy, co w znacznym stopniu ułatwia rozpoznanie zamiaru pragmatycznego nadawcy przez odbiorcę. W sytuacjach, gdy dochodzi do modyfikacji sensu zdziwienia, ma z kolei miejsce swoiste nawarstwienie się, równoległe realizowanie kilku emotywnych funkcji pragmatycznych przez wypowiedź. Dzieje się tak w sytuacji, gdy przyczyna zdziwienia wykazuje zgodność lub brak zgodności z pragnieniami nadawcy repliki, co prowadzi do językowej werbalizacji pozytywnych lub negatywnych emocji związanych z charakterem bodźca.

Analogicznie do zaprezentowanych wcześniej wniosków wieńczących rozważania nad replikami zdziwienia jako elementami strategii konwersacyjnych, również rezultaty analizy taktyk konwersacyjnych pokazują, że rozpatrywane wypowiedzi stanowią narzędzie regulowania interakcji, ponieważ intensyfikują lub osłabiają ekspresję, a także modyfikują funkcję replik poprzez wprowadzanie wtórnych sensów emotywnych. Dzięki temu przyczyniają się one do kształtowania dynamiki i przebiegu dialogu.

7. Struktura replik zdziwienia

Jak wynika z wcześniejszych rozważań, repliki zdziwienia mogą przybierać zróżnicowaną formę językową. Ogląd materiału faktograficznego pokazuje, że ze względu na budowę ogół zgromadzonych wypowiedzi można podzielić na segmenty złożone z jednego lub kilku wypowiedzeń. Wypowiedzi jednowypowiedzeniowe mogą niekiedy nie sprzyjać właściwemu odtworzeniu przez odbiorcę sensu wypowiedzi zgodnego z intencją nadawcy komunikatu. W takiej sytuacji stają się one nieskuteczne, ponieważ nie mogą zostać poprawnie zinterpretowane przez odbiorcę. Z pomocą przychodzą wówczas różne zabiegi komunikacyjne, które może zastosować nadawca, aby nakierować odbiorcę na właściwy tor interpretacyjny, jak np. uzupełnienie repliki o wypowiedź wyjaśniającą przyczyny jego zdziwienia, doprecyzowanie przedmiotu zdziwienia itp. Każde z tych wypowiedzeń modyfikuje przekaz i tworzy złożoną strukturę, w której wszystkie wypowiedzenia składające się na replikę osadzone są w ramie ematywnej zdziwienia, lecz tylko część z nich realizuje tę emocję w sposób bardziej wyrazisty¹⁰³ (por. Dzienisiewicz 2024a, 2024b, 2024c).

7.1. Repliki jednowypowiedzeniowe

Ze względu na swoją zwięzłość repliki jednowypowiedzeniowe są predestynowane do przekazywania bazowego sensu zdziwienia, lecz mogą one także realizować

¹⁰³ Tak rozumiane struktury są częściowo zbliżone do makroaktów mowy, które definiowane są przez Agnieszkę Rosińską-Mamej jako „wypowiedzi złożone z różnych elementów składowych o zróżnicowanych znaczeniach i funkcjach szczegółowych, ale tworzące intencjonalną całość, globalną strukturę kognitywno-semantyczno-pragmatyczną, podporządkowaną jednej nadrzędnej funkcji scalającej wszystkie składniki omawianej struktury komunikacyjnej” (Rosińska-Mamej 2014: 118). Zbliżone ujęcie makroaktu mowy prezentuje Teun van Dijk w swojej koncepcji makrostruktur pragmatycznych. Zob.: „That is, we may utter several sentences and thereby, at least at a more global level, accomplish one speech act. We may promise, warn, state, congratulate or accuse by uttering a whole discourse. Typically so, even, in conventional and/or institutional cases such as laws, contracts, statements, honorific addresses, stories, indictments, defenses, advertisements or scholarly papers. In such cases, then, it is assumed that we accomplish what may be called a macro-speech-act” (van Dijk 1977: 99–113). O makrostrukturach zob. także m.in. w pracy Duszak 1998: 188–198. Należy jednak zaznaczyć, że nie utożsamiamy analizowanych przez nas struktur z makroaktami mowy *sensu stricto*, ponieważ nie zawsze są one rezultatem w pełni świadomej kontroli nadawcy nad przebiegiem interakcji. Ich nadrzędna funkcja ma charakter modalno-emotywne, nie zaś stricte illokucyjny, jak ma to miejsce w wypadku klasycznie rozumianych makroaktów mowy (np. obietnicy czy ostrzeżenia).

inne cele komunikacyjne (por. rozdział pt. *Funkcje pragmatyczne replik zdziwienia*). Wśród badanych wypowiedzi można wyróżnić takie struktury składniowe, jak konstrukcje pytające, wypowiedzenia oznajmujące i interiekcje. Mogą one mieć postać wyrazu, grupy składniowej¹⁰⁴, a także zdania pojedynczego i złożonego o zróżnicowanym stopniu rozbudowania. Najwięcej replik jednowypowiedzeniowych odnotowano w materiale polskojęzycznym (ok. 52% wszystkich badanych wypowiedzi). Ich nieznacznie mniejszą liczbę zaobserwowano w tekstach rosyjsko- (47%) i angielskojęzycznych (ponad 48%). Ze względu na swoją zwięzłość są one najprostszą i jednocześnie najbardziej naturalną formą językową służącą do spontanicznego wyrażania emocji.

7.1.1. Repliki w formie konstrukcji pytających

W badanym materiale szeroko stosowane są repliki przybierające formę wypowiedzi pytających. W tekstach polskojęzycznych wypowiedzi w tej formie stanowią niemal 89% replik jednowypowiedzeniowych. Środek ten cechuje się nieco niższą frekwencją w materiale rosyjsko- i angielskojęzycznym, obejmując odpowiednio 84% i 81% wypowiedzi złożonych z jednego wypowiedzenia.

Najczęściej repliki przyjmują postać pytań ułomnych, tj. pytań w formie równoważników zdań pozbawionych osobowej formy czasownika. Wypełniają one tylko jedną pozycję przez funktor pytajny (partykułowy bądź zaimkowy) lub przez jego odpowiednik przybierający formę różnorodnych kategorii leksykalno-semantycznych wypowiedzianych z zastosowaniem intonacji pytajnej, np. *Po co?*, *Dokąd?* itp. (Boniecka 1978: 154). Działanie to wynika z tego, iż część przedmiotu pytania (tzw. założenie pytania) jest umieszczona w poprzedzających replikach (kierując się zasadą ekonomii wysiłku, mówiący nie powtarza ich) bądź też może zostać wywnioskowana z konsytuacji (Wąsik 1979: 23). W języku potocznym często następuje elipsa orzeczenia w formie czasownikowej, ponieważ przekazywana przez nie treść może zostać wysnuta z kontekstu rozmowy (Jodłowski 1976: 82–84). W materiale polskojęzycznym wypowiedzenia o charakterze pytań o rozstrzygnięcie z reguły pozbawione są funkтора pytajnego (tj. partykuły *czy*; w języku angielskim potoczność tego rodzaju konstrukcji może przejawiać się np. w elipsie czasownika posiłkowego) – jest to również typowe dla języka mówionego, w którym to intonacja stanowi główny wyróżnik pytaniowości (Grzesiuk 1995: 58). W literaturze przedmiotu repliki w formie zwięzłych pytań ułomnych wymieniane są jako dogodny sposób wyrażania nieoczekiwanego charakteru określonego stanu rzeczy (Коврижкина 2014: 239). Zob. przykłady 102a, 102b i 102c:

¹⁰⁴ Grupa składniowa składa się z członu określanego (członu konstytutywnego grupy) oraz członu określającego (Urbańczyk, Kucała 1999: 120).

[102a]

У больницы он выскочил из машины и бегам устремился к главному входу. Из скверика его окликнули. Кудряшов остановился и увидел жену.

– **Наташа?** – удивился, обрадовался и почему-то испугался он.

Евгений знал, что здесь, что так или иначе он должен встретиться с ней, но что это произойдет вот так – не ожидал. (В. Титов, *Ковыль-трава степная*)

[102b]

– To jest właśnie okazja, żeby poprawić stopień – kusił Kamerton. – Zresztą piosenka jest bardzo łatwa. Ułożyłem ją specjalnie na naszą wyprawę.

– **Naszą?** – zdumiał się Filip.

– Już was nie puszcze samopas – przyrzekł Kamerton. – To będzie nasza wspólna wielka wyprawa. (...). (W. Woroszyński, *Podmuch malowanego wiatru*)

[102c]

‘(...) It says right here, ACT-UP did their fucking nuts, quite right too, held a demonstration outside the Chicago gaol and everything, but they still deported him, and now THT and BP and everybody are saying that they won’t go to the San Francisco conference unless they let PWAs in.’ He is sweating.

BP. Claire is surprised.

‘**British Petroleum?**’ she says.

‘Body Positive,’ John says. (J. Neale, *The Laughter of Heroes*)

Jak widać, pytania ułomne zazwyczaj zbliżone są pod względem kształtu i struktury znaczenia do pytań o rozstrzygnięcie. W tym kontekście warto przywołać obserwację Daniela Ziembickiego (2017: 76), który twierdzi, że niektóre pytania rozstrzygnięcia są stosowane do „wyrażenia postawy epistemicznej względem stanu rzeczy, który jest odzwierciedlany w dopełnieniu propozycjonalnym, i do uzyskania odpowiedzi od interlokutora”. Badacz uważa, że omawiane konstrukcje różnią się od pytań retorycznych i pozornych, gdyż te ostatnie w istocie nie pełnią funkcji zapytywania (Ziembicki 2017: 76; Danielewiczowa 1991: 177). Spostrzeżenie D. Ziembickiego można odnieść do tych spośród rozpatrywanych pytań, które oprócz wyrażenia emocji służą do uzyskania odpowiedzi od interlokutora. Por. egzemplifikacje 102d, 1023 i 102f wypowiedzi o budowie pytań o rozstrzygnięcie, na które udzielana jest odpowiedź:

[102d]

– И давно вы занимаетесь этим делом? – подключился начальник охраны.

– С девяти лет. – Решил себя сильно всё-таки не нахваливать, вдруг попросят что-то показать.

– **С такого юного возраста?** – удивилась домохозяйка.

– Танцами можно заниматься в любом возрасте, прекрасная госпожа. – Ответил я с самой обаятельной своей улыбкой. (Б. Коломиец, *Ворота в тысячи миров. Том 2*)

[102e]

– Głowę dam, że nikt w Polsce nie wie. Prócz Newyorkera...

- I mnie, cholera...
- **Pana?!** – zdumiał się.
- No, tak – bąknąłem skromnie. (J. Abramow-Newerly, *Granica sokoła*)

[102f]

'I'm sorry,' she apologised cheerfully.

'You look it,' he laughed, but continued. 'By morning I'd decided to take myself off to Prague.'

'**Not because of me?**' she asked amazed.

'Of course because of you!' (J. Steele, *West of Bohemia*)

Warto wskazać także na pytania echowe będące rodzajem nacechowanych emocjonalnie pytań retorycznych (często ułomnych pod względem ich wypełnienia gramatycznego), które polegają na powtórzeniu części bądź całości repliki nadawcy (por. Wąsik 1979: 26). Konstrukcje te mogą być pytaniami ułomnymi w postaci równoważników eliptycznych stanowiących powtórzenie komponentów poprzedniego zdania z zastosowaniem interrogatywnego wzorca intonacyjnego (por. Grzesiuk 1995: 37; Danielewiczowa 1996: 97). Oprócz wyrażenia zdziwienia mają one na celu upewnienie się, czy nadawca właściwie zrozumiał słowa odbiorcy. Poza tym wypowiedzi w tej formie identyfikują przyczynę odczuwania zdziwienia, wyodrębniając ją z całości wypowiedzi – z tego względu pełnią one funkcję wskazującą. Podobnie jak przytoczone wcześniej konstrukcje, mogą one mieć także na celu uzyskanie wyjaśnienia niezrozumiałej kwestii. Por.:

[103a]

– Ты, главное, не пугайся, а то еще лавку разнесешь, – сказал Немши, расстегнув браслет и каким-то чудом его не порвав.

– **Не пугаться?** – удивилась Наташа.

– Это несуществующая вещь, сила, вплетенная в контуры. Когда его наденешь, оно станет твоей частью, его даже видно не будет и появляться оно будет только, когда активируется по той или иной причине. (Т. Гуркало, *Вот тебе и сказка, Наташ*)

[103b]

– To dlaczego nikt nie melduje? – głos mężczyzny wznosił się wyżej wskutek zdenerwowania. Vox zrozumiał, że musi wyjaśnić sytuację:

– Dlatego, że ja miałem do porozmawiania także i z paniami.

– **Z paniami?** – zdziwił się kierownik.

– Z paniami. A teraz chciałbym porozmawiać z panem. Jestem prokuratorem. Oto moja legitymacja. Prowadzę śledztwo w sprawie zamordowania Doroty Łuby. (Z. Mitzner, *Mroki dnia*)

[103c]

'It's his mother again,' she said, stopping suddenly to wait for Marjorie, another woman in the group, who was lagging behind.

Rachel too stopped and stared at Sybil.

'**His mother?**' she asked in amazement.

'Yes, it sounded bad this time. I took his call when he rang in.' (L. Keane, *False impressions*)

Чаść rozpatrywanych pytań ułomnych dotyczy całej wypowiedzi, a nie jej określonych części składowych, np. *What?*; *Чмо?*; *Слухам?*; *Co?*; *Jak to?*; *Co takiego?*. Pytania te mogą mieć formę jedno- (*Serio? Co?*) oraz wielowyrzową (*Ale jak to?*). Wywołują one wrażenie niedosłyszania wypowiedzi interlokutora albo przesłyszania się: mówiący chce w ten sposób upewnić się, że rozmówca się nie pomylił. W ten sposób uwidaczniany jest niespodziewany charakter poprzedzającej je wypowiedzi. Por.:

[104a]

'Why don't you go to sleep?' she suggested with exasperation, though a little tiny part of her was rising to the verbal sparring with him, taking a perverse pleasure in the challenge of matching wits with him. Things were going from bad to worse. He wasn't just attractive, damn him, he was also interesting.

'I'm not tired, either. What did you get for your tenth birthday?'

'**What?**' she asked, astonished.

'For your tenth birthday. It's just a game to pass some time away. We have quite a lot of it, I suspect.' (Q. Wilder, *One shining summer*)

[104b]

– Так! Тогда рассказывайте подробно и с начала.

– Ничего я вам больше не скажу...

– **Что-о?** – скорее удивленно, чем грозно произнес Азаров.

– Не скажу! Ничего не скажу! Можете расстрелять меня! – собрав остатки мужества, снова перешел на крик Матье. (В. Куницын, *Личный враг князя Данилова*)

Repliki zdziwienia przyjmują także postać konstrukcji ułomnych o kształcie i strukturze pytań o uzupełnienie. We wszystkich spośród badanych języków pozycją niedookreśloną jest najczęściej okolicznik, m.in. celu i przyczyny, lecz licznie reprezentowane są także pytania o dopełnienie czy przydawkę, rzadziej natomiast – pytania o podmiot. Oprócz wyrażania zdziwienia ta forma pytań wyraziście sygnalizuje chęć uzyskania przez nadawcę wiedzy na temat niewiadomego pytania. Por.:

[105a]

– A opowiesz o tamtej dziewczynie? – zapytałem.

– **O jakiej dziewczynie?** – zdziwił się.

– Właśnie nie wiem – powiedziałem. – Zacząłeś wtedy...

– Aaa... To stare dzieje. Jutro... nie, pojutrze, jak zjedziemy do wsi, to ci coś pokażę. (E. Kabatc, *Przygoda z Agnieszka*)

[105b]

– Ну... – неопределенно протянул пришелец. – У нас ритм иной, понимаете? А тут не успеешь оглянуться – в Штатах новый президент. И каждый со своим гонором. Вот опять осенью начнут избирать. Как пить дать, будет Рейган. Следовательно, мы опять на боевом дежурстве. А прибавьте бойкот Олимпиады, „Солидарность”, Ближний Восток... Хлопотная планета, вы уж извините... А случись что – отвечать нам – вздохнул пришелец.

- **Перед кем?** – удивилась тетя Зоя.
- Перед Верховным... Ну, вы его называете Богом. Не совсем правильно. Никакой он не Бог. Бога нет. (А. Житинский, *Потерянный дом или Разговоры с Милордом*)

[105c]

'Have you seen him?' Grace demanded.

'Who?' Alexandra asked, bewildered.

'Michael Swinton.' (C. Harvey, *Legacy of love*)

Analizowany materiał obejmuje ponadto konstrukcje pytające odznaczające się samodzielnością gramatyczną – zdania. Można wyróżnić tutaj pytania o rozstrzygnięcie – w języku polskim i rosyjskim konstrukcje te z reguły pozbawione są funktora pytajnego, a wyróżnikiem ich pytaniowości jest intonacja. Por.:

[106a]

Elaine Morris stared out of the window in astonishment.

'Do people actually live in those huts?'

Her incredulous tone amused Christina, who remembered her own first impression of the local Bajan dwellings. (L. Pemberton, *Platinum coast*)

[106b]

- A pan mnie rozczarowuje! – stwierdził Czyżyk. – Czyżby przypuszczał pan, że z założonymi rękami będę czekać, aż mi założycie na szyję stryczek?

- **A więc liczył się pan z możliwością ujawnienia pańskiej działalności?** – zdziwił się Bernacki.

- Oczywiście! – odparł Czyżyk i opuścił głowę. (H. Kozak, *Kiedy kończy się miłość*)

[106c]

- Да они ещё при мне из-за Виктора подрались. Соседи даже наряд милиции ночью вызвали! А ваша Оксана... которая из них? – торжествуя поворачиваясь к маме.

- **Моя доча ударила?** – удивилась женщина и в первый раз заткнулась, явно пытаясь думать, что с ней, по всей видимости, случилось нечасто. (Д. Иванов, *Совершенно секретно*)

Zaobserwowano także samodzielne gramatycznie pytania o uzupełnienie:

[107a]

'She may be a little upset, I'm afraid. My wife's coming home.'

'Why should that upset her?' Nick said, simply surprised.

The big man stared at him. 'Oh? She didn't – well, I don't know...' His skin darkened. He mumbled in a vague, harassed way, 'She's got so fond of the kids. Oliver especially. Must be a bit of a blow to her in a way, Clemence coming back. Boy's own mother. Must look a bit as if everything's coming to an end.' (N. Bawden, *Tortoise by candlelight*)

[107b]

- Niech pan mi powie – zaczął łagodnym głosem, tak jak się mówi do chorego. – Niech pan mi powie, czy to może mieć znaczenie... hm... polityczne?

- **Co może mieć znaczenie polityczne?** – zdziwił się Jacek.

– Te zdjęcia... te zabrane z wystawy. I teraz podobno chcecie na plakat. (P. Wojciechowski, *Manowiec*)

[107c]

Надо было убрать иностранцев. Мешали. Говорю Карагандяну, – я считал его вроде переводчиком:

– Крикни буржуям, пусть уйдут в крайний номер.

– **Как я крикну?** – удивляется он.

– Как! По-немецки.

– Так они же англичане или французы... Или индусы... (Л. Тримасов, *Ночи без тишины*)

7.1.2. Repliki w formie wypowiedzeń orzekających

Zgromadzone teksty ujawniają przykłady replik w formie wypowiedzeń oznajmujących o zabarwieniu emocjonalnym (termin za: Jodłowski 1976: 62). Konstrukcje te są jednak stosowane o wiele rzadziej niż wypowiedzenia pytające – przykładowo, materiał polskojęzyczny zawiera jedynie 5,8% replik w formie wypowiedzeń oznajmujących. Są one stosowane z reguły wtedy, gdy nadawca pragnie skomentować treść poprzedzającej je repliki stanowiącej przyczynę jego zdziwienia lub gdy nazywa bądź opisuje przedmiot omawianej reakcji emocjonalnej. Rozpatrywane struktury często przybierają formę wypowiedzeń wykrzyknikowych, które opatrzone są rozmaitymi operatorami, jak np. *ależ, ileż, jak to, jaki, ale, but*¹⁰⁵. Partykuły obudowujące te wypowiedzenia wzmacniają ich ekspresywność i modyfikują znaczenie pierwotnie neutralnego zdania orzekającego. Od zdań oznajmujących, które są neutralne pod względem emocjonalnym, wypowiedzenia wykrzyknikowe różnią się także intonacją, która sygnalizuje emocjonalność. W polszczyźnie z reguły przyjmuje ona kontur wznosząco-opadający (Grzesiuk 1995: 168), podczas gdy w języku rosyjskim i angielskim schematy jej realizacji są bardziej zróżnicowane i zależą od konkretnej funkcji ekspresywnej wypowiedzenia oraz kontekstu. Por.:

[108a]

'You can be of no help to us, then? You are turning your back. I see.'

Alida stared at her. So she had not misunderstood, she had not misheard.

'**You are asking me for money,**' she said, shocked.

'Yes. Or failing the gift of a sum in cash, I am asking you to make it a business transaction, to buy what you clearly must need and what we can no longer afford to keep. I am asking you to take up the privilege. I have asked no one else, I have given you the first opportunity of owning these things.' (S. Hill, *Gentleman and ladies*)

[108b]

Panikos zobaczył też w Warszawie pierwszego pijaka.

¹⁰⁵ Zastosowanie spójników w formie partykuł, np. *a, że, ale*, jest typowe dla zdań orzekających o charakterze emocjonalnym (Grzesiuk 1995: 169).

– **Jakie ma ciasne buty** – zdziwił się.

W Polsce ukończył studia weterynaryjne, pracował w PGRach jako agronom, ożenił się, spłodził dwóch synów i po dwunastu latach powrócił już z rodziną na Cypr. Teraz tęskni za polskim śniegiem, bigosem i kielbasą. (J. Baran, *Najdłuższa podróż*)

[108c]

Tego samego wieczora milicjantowa zadrżała do nas i spytała, czy zechciałabym zeznać w sądzie o tym co widziałam i słyszałam przy pompie. Popatrzyłam na babcię, babcia skinęła głową, więc się zgodziłam.

– **Ależ to przecież dziecko!** – zdziwił się sędzia. (H. Grynberg, *Życie ideologiczne*)

Poza wyrażaniem stanu emocjonalnego repliki w formie zdań oznajmujących służą do uzasadnienia zdziwienia odczuwanego przez mówiącego. Funkcja ta realizowana jest w zróżnicowany sposób, np. poprzez przedstawienie odmiennych doświadczeń, przekonań, opinii, tj. poprzez wskazanie na schematy poznawcze, które nie odpowiadają zaskakującemu zdarzeniu¹⁰⁶. Np.:

[109a]

Poeta Ryszardzik wyszedł z piekła tylnymi drzwiami, bo mu się nudziło. Nikodem podążył za nim rzucając na pożegnanie krótkie „mucias gracias”. Diabeł odzwiertny udając, że ich nie widzi, skrzętnie zamknął za nimi drzwi i odetchnął z ulgą.

– **Nie wiedziałem, że znasz hiszpański** – zdziwił się Ryszardzik.

– Ja też – odparł skromnie Nikodem. (L. Sokołowski, *Nawet mysz może dostać kota: krótkie formy satyryczne*)

[109b]

‘I’m not used to going out,’ he said. ‘You’ll have to come to meet my crowd now.’
‘I’d love to meet them.’

‘One of these evenings I’ll arrange it. I hope they’ll know how to show manners.’ Responsibility visibly descended on him again as he walked.

‘**I didn’t know you had a car,**’ she said with surprise when they reached the road.

‘I don’t take it out very often but it’s nice to have, to know that you can go anywhere you want if you feel like it.’ (J. McGahern, *Amongst women*)

[109c]

– Кто самый лучший врач в этой больнице?

Тот, не задумываясь, ответит:

– Олег Николаевич Султанов.

– **Так не он же оперировал,** – удивлялись коллеги.

– Он! – уверенно отвечал пациент. (Ф. Шилов, *Час в копилке*)

[109d]

‘Do you know who else is coming to the party tomorrow?’

¹⁰⁶ Tego rodzaju konstrukcje stosowane w języku rosyjskim określane są przez Darię G. Kowriżkinę mianem „informacji o tym, co oczekiwane” (ros. *сообщение об ожидаемом*). Zdaniem badaczki zawierają one kliszowany składnik *а мне сказали, что...; а я думал (решил), что...* oraz wypowiedane są przy użyciu konstrukcji intonacyjnej ИК-4 lub ИК-6, wyrażającej odcień refleksji, zamyślenia (Коврижкина 2014: 239).

'Of course, it's my party.'
 'Kenny!'
 Becky stopped buttoning up her blouse. She looked shocked.
'But he's a boy!' (J. Cairney, *Worlds apart*)

Omawiane konstrukcje wykorzystywane są także do równoległego uzewnętrzniania innych emocji, np. radości (110a) i zadowolenia (110b).

[110a]
 'During your first combat mission, Cadet, you will learn the ineffable difference; as I learned it during mine. Which was in your own world, in the action against the Ork pirates.'
 Never before had a Brother confided such a personal detail. Lexandro flushed again, this time with a peculiar joy, and amazement.
'But Sir, that was three hundred years ago!' (I. Watson, *Space marine (Warhammer 40,000 series)*)

[110b]
 'He said these other things about me, Mr Bishop did.'
 'What did he say?'
 'Oh, it doesn't matter,' said Marie. 'He's dead now, isn't he? A good job an' all...'
 Simon looked up surprised, even amused:
'And I thought you liked him!'
 Immediately, Marie felt guilty: 'I didn't mean that – what I just said. I don't know why I said it. – He was right anyhow. I was useless at this job...' (S. Gates, *The lock*)

W analizowanym materiale obecne są ponadto oznajmienia, czyli wypowiedzi pozbawione składnika konstytutywnego, tj. orzeczenia lub jego części (Czapiga 2017: 184–185). Sens emotywny tych wypowiedzi jest zazwyczaj wtórny wobec takich funkcji pragmatycznych, jak wyrażanie oceny (pozytywnej lub negatywnej) opisywanego obiektu lub sytuacji. Por.:

[111a]
 – Proszę bardzo. Pij. Za nasze spotkanie.
 Usiedli. Krzysztof badawczo wysunął wargi, próbował alkoholu z nie ukrywaną ciekawością.
 – **Mocne** – zdziwił się, mile podniecony.
 – Wiesz, prezes chciał nas poczęstować w klubie, ale byliśmy całą grupą. Za duże ryzyko. Nigdy nie wiadomo, kto na kogo doniesie. A raczej wiadomo, że trzeba być pierwszym. (J.J. Szczepański, *Ultima Thule*)

[111b]
 – Атос, стоняй наверх, положи ствол рядом с двухсотым. Он, как и я, в перчатках, так что в руки вкладывать – лишнее. И так сойдет. Только не наследи там.
 – Есть, – отозвался боец и начал ловко, словно кошка, взбираться наверх, цепляясь руками за едва заметные выступы и неровности на стене.
 – **Странная кличка**, – удивился Алексей, с интересом следя за действиями верхолаза.
 – Это у шпаны клички, – не удержался от реплики командир, – а у него позывной. С Кавказа еще... – он осекся и замолчал. (Г. Исаев, *Хантер*)

7.1.3. Repliki w formie interiekcji

Wykrzykniki dysponują szeregiem charakterystycznych cech, takich jak nieodmienność, niezależność składniowa, zarówno jedno-, jak i wielowyrazowa forma, a także zastosowanie w stylu potocznym i realizacja funkcji emocjonalnej¹⁰⁷ (Wojtczuk 2006: 348). Wśród niektórych badaczy panuje przekonanie, że interiekcje nie mają komponentu intelektualnego i ich jedynym celem jest uzewnętrznianie stanów emocjonalnych nadawcy (Wierzbicka 1969: 36; Grabias 1981: 33, 76–77). Jak jednak zaznaczyliśmy wcześniej, utrzymujemy, że interiekcje mają treść propozycjonalną w postaci kontekstu lub sytuacji, która wywołała wyrażaną przez nie emocję (por. także: Awdiejew 2004; Urbańczyk, Kucala, 1999: 426; Klemensiewicz 1963: 16–17; inne argumenty w kwestii treści propozycjonalnej wykrzykników zob. także w artykule Błaszyk 2007). Stopień uzależnienia znaczenia wykrzyknika od kontekstu może być jednak zróżnicowany w zależności od konkretnej jednostki. Oprócz kontekstu na ich semantykę wpływają bowiem także elementy prozodyczne, np. intonacja, rozkład akcentów, sposób wymowy głosek itp.¹⁰⁸ (Krzempek 2019: 129–130). Wyizolowane interiekcje wyrażające emocje z grupy zdziwienia są najrzadziej spotykanym typem formalnym replik zdziwienia. W materiale polskojęzycznym stanowią one jedynie 0,8% wszystkich badanych replik, w materiale rosyjskojęzycznym – 0,9%, zaś w angielskojęzycznym – 1,5%. Ze względu na to, iż rozpatrywane operatory są często odtwarzane w gotowej wielowyrazowej formie, wiele z nich należy uznać za frazemy emotywne w myśl definicji Renaty Rodak (2000: 197), która głosi, że frazemy emotywnymi są „reprodukowane jednostki autosytuacyjne, czyli odtwarzane z pamięci zgodnie z zaistniałą sytuacją operatory przekształcające wypowiedzenia w akty mowy o funkcji oceniającej/ekspresywnej” (por. Wojtczuk 2006: 351). Interiekcje uzewnętrzniające zdziwienie stanowią niemalże odruchową reakcję na zdarzenie naruszające dotychczasową pewność, przekonanie lub oczekiwanie mówiącego. Por. przykłady 112a–112f:

- ◇ [112a]
◇ Then, slowly, he looked round the kitchen and the sitting room at the flowers painted all over the
◇ pale green walls, like a meadow in summer, at the dark green ivy crawling up the stairs and the
◇ bears and tigers and dragons decorating every piece of furniture.
◇ ‘Christ,’ he said in amazement.
◇ ‘I can always paint over it,’ said Daisy hastily.
◇ ‘It’s stunning. You said you hadn’t been painting. Stop shaking. It’ll be all right.’ (J. Cooper, *Polo*)

¹⁰⁷ Więcej o funkcjach pragmatycznych interiekcji zob. w monografii Dziadosz 2018: 226–263.

¹⁰⁸ Warto odnotować, że niektórzy badacze używają terminów *wykrzyknik* i *interiekcja* zamiennie (Wojtczuk 2006), inni zaś różnicują ich zakresy znaczeniowe. Do ostatniej grupy zalicza się Maciej Grochowski, który uznaje *interiekcję* za hiponim *wykrzyknika*, m.in. obok apeli czy wykrzykników predykatywnych (Grochowski 1988). O klasyfikacjach wykrzykników stosowanych w polskich opracowaniach lingwistycznych zob. w pracy Bednarczyk 2014. W niniejszym opracowaniu pojęcia *wykrzyknik* i *interiekcja* uznawane są za synonimiczne i stosowane są wymiennie.

[112b]

– **Ho, ho, ho!** – zdumiał się Pan Wojtek, gdy w świetle kilku latarek dojrzał drogę łączącą oba brzegi wąskiego przesmyku. (A. Perepeczko, *Podwodny świat Dzięki Mrówki*)

[112c]

– To on inżynier?!

– Hutnik.

– **Pieruna!** – zdumiałem się.

– Nie wygląda, co? – urwała, jakby czekając, że zaprzeczę, ale aż takim fałszywcem nie byłem.

(J. Abramow-Newerly, *Młyn w piekarni*)

[112d]

– Zdaje się, że około siódmej, tak jak umawialiśmy się w niedzielę na giełdzie. Ale tego faceta, no, tego Siwka, niestety nie było.

– **O!** – zdziwił się Wanacki. Usłyszał coś nowego. (D. Frey, *Ewa Wzywa: Fiat z Placu Teatralnego*)

[112e]

Podobała mu się ta maszyna. I przekładnie takie jak w czołgu, i na gąsienicach, i jak to sprawnie obraca się dookoła.

– Co będziesz robił?

– Na tej – wskazał Józek palcem.

– **Ooo...** – nie zdążył zdziwić się Trela, gdyż znów zadźwięczała szyna. (S. Banaś, *Białe dymy*)

[112f]

Почувствовав влагу на лице, Нинэ заворочалась и попыталась нащупать рукой любимое одеялко. Хотелось удержать ускользающий сон и во чтобы то ни стало досмотреть его...

Стоп! Какой еще сон?! Она резко проснулась, сбрасывая остатки сонливости и взмыла вверх.

– **О-оо...** – удивленно выдохнула княжна и замерла на высоте десятка ростов. (Д. Романов, *Пути Великого Леса. Книга 2*)

7.2. Repliki kilkuwypowiedzeniowe

Repliki złożone z kompleksów wypowiedzeń mają duży udział w analizowanym materiale. W tekstach polskojęzycznych stanowią one ok. 48% wszystkich replik, w rosyjskojęzycznych – 53%, podczas gdy w angielskojęzycznych – 52%. Najczęściej spotykane są wypowiedzi rozpoczynane przez konstrukcje pytające, z reguły obejmujące sekwencje kilku pytań. Nierzadko w materiale empirycznym zaobserwować można także połączenia pytań i wypowiedzeń oznajmujących, które uzasadniają zdziwienie mówiącego.

7.2.1. Repliki dwuwypowiedzeniowe

Repliki złożone z dwóch wypowiedzeń składowych najczęściej powielają następujący schemat:

- * **W1:** pytanie wywoławcze (rzadziej: wykrzyknienie) wyrażające zdziwienie
+ **W2:** pytanie wyjaśniające, które precyzuje przyczynę zdziwienia

W kombinacji tej W1 jest pytaniem wywoławczym, a więc „wskazuje” na przedmiot zdziwienia lub tylko sygnalizuje wystąpienie tej emocji u mówiącego pod wpływem określonego bodźca. W2 z kolei uszczegóławia lub nazywa przedmiot zdziwienia (jeżeli nie został on wskazany w treści W1). W rozpatrywanej konfiguracji wypowiedzi W2 ma zatem za zadanie informowanie o przedmiocie zdziwienia. Inne funkcje realizowane przez W2 obejmują intensyfikowanie sensu zdziwienia (funkcja emotywna) oraz dążenie do uzyskania wiedzy o przedmiocie pytania (funkcja illokucyjna i modalno-syntagmatyczna, niezależna od komponentu zdziwienia wyrażonego w W1). Obserwacja ta odpowiada rezultatom wcześniejszych badań, które wskazują, że kolejne pytania następujące po sobie w szyku stycznym mogą mieć na celu uszczegółowienie treści pierwszego z pytań – dlatego też określane są one mianem pytań wyjaśniających, które nawiązują do poprzednich wypowiedzi, doprecyzowując je i rozwijając ich treść. Kolejnymi pytaniami z reguły rządzi predykat zdań poprzedzających¹⁰⁹ (Grzesiuk 1995: 83, 84, 86). Uzasadnianie pytań może być rezultatem chęci zaprezentowania się przez mówiącego jako osoby racjonalnej i godnej zaufania, a co za tym idzie – wykreowania swojego pozytywnego obrazu społecznego. Krystyna Pisarkowa stwierdza, że dążenie do umotywowania własnych działań językowych przez mówiących jest szczególnie silne w wypadku wypowiedzi nacechowanych subiektywizmem i/lub zawierających składniki modalne (Pisarkowa 1975b: 109). Rezultaty badań psychologicznych wskazują, że uzasadnianie własnego postępowania jest głęboko zakorzenioną potrzebą, gdyż pozwala ono ludziom nadać sens podejmowanym przez nich działaniom (por. Rosińska-Mamej 2014: 120; zob. także: Cialdini 2004: 17–18; Aronson 2001: 169). Zob. przykłady (113a–113k) zastosowania takiej sekwencji:

- ◇ [113a]
Спустившись в мраморный вестибюль, Яков Маркович отдал гардеробщице халат и, кряхтя, натягивал пальто, когда к нему подошла Зинаида Андреевна.
– **Вы?** – удивился Раппопорт. – **Разве вы не уехали?**
– Я ждала вас... Скажите, о чем просил Игорь Иванович? (Ю. Дружников, *Ангелы на кончике иглы*)
- ◇ [113b]
– Может, схожу на Лену, – неожиданно сказал Андрей.

¹⁰⁹ Również Barbara Boniecka, używająca określenia pytania-sklejki w celu nazwania kompleksów kilku pytań, twierdzi, że pierwsze pytanie kondensuje treść oraz jest bardzo emocjonalne i impulsywne. Za pomocą pierwszego pytania nadawca chce możliwie szybko uzyskać wiedzę na jakiś temat, podczas gdy kolejne rozwija treść pierwszego pytania (Boniecka 2000: 174–175). W kontekście funkcji ematywnej pełnionej przez repliki zdziwienia warto zauważyć, że nagromadzenia pytań dramatyzują wypowiedź, co przyczynia się do wzmocnienia siły przekazu emotywne (Grzesiuk 1995: 92).

- **На Лену?** – удивилась Настена. – **Зачем?**
- У меня там был дружок, вместе воевали. Коля Тихонов. – Он поперхнулся, словно в горле сдавило что, и повторил: – Коля Тихонов (...). (В. Распутин, *Живи и помни*)

[113c]

- А всего в машине сколько было? – перебил Мишка.
- За рулем один, грузин, похож на актера из картины „Свинарка и пастух”, рядом еще один, рыжий, из-под зеленой шляпы патлы рыжие, как у стилиаги.
- Мингрелы, – пробормотал Кристапович.
- **Чего?** – удивился Николай. – **Ты, что ли, знаешь этих?**
- Дальше давай, – буркнул Мишка, уже вжимая „опель”, нескладно поворачивающийся длинным серым телом с тяжелым крупом багажника, в грязнейшие переулки возле Донского монастыря, вилля по задворкам и тупикам Шаболовки и притормаживая на Якиманке. (А. Кабаков, *Ударом на удар, или Подход Кристаповича*)

[113d]

И он сказал Тансыкбаеву:

- Я жду, гражданин начальник.
- Тансыкбаев удивленно поднял глаза:
- **Ты ждешь?** – недоуменно проговорил он. – **Чего ты ждешь?**
- Допроса жду. Вопросов жду... (Ч. Айтматов, *И дольше века длится день*)

[113e]

‘(...) Get out of this reality and off this fucking planet!’

Ari was taken aback by the vehemence of his last remark.

‘Offworld? To the sky cities?’

‘To begin with,’ he answered, smiling. ‘Leila wanted to do that. Just me and her. Is that where you want to go?’ (S. Constantine, *Hermitech*)

[113f]

When she left the Watts’s household, Hari rested her hand on William’s shoulder.

‘It seems I’ve failed to get myself a helper,’ she said. ‘I thought Lewis would agree straight away.’

‘He’ll agree,’ William said with conviction, ‘but in his own good time.’

‘What do you mean, Will?’ Hari asked in surprise. **‘In his own good time?’**

‘It’s pride, see, not many men would like working for a lady, mind.’ (I. Gower, *The shoemaker’s daughter*)

[113g]

– Dopiero co w „Życiu Warszawy” napisali, że moja proza to horror antykomunistyczny. I ja mam tam drukować wywiady?

– **Jak to?** – zdumiała się. – **Kto tak teraz napisał?**

– No, może nie całkiem teraz – zmitygowałem się. – Będzie z siedem lat temu.

– To o czym mowa? (J. Anderman, *Fotografie ostatnie*)

[113h]

– My nie główniarze, panie poruczniku. My Armia Krajowa.

– **Co?** – zdumiał się Tomasz. – **Armia Krajowa?** (K. Pruszyński, *Karabela z Meschedu*)

[113i]

– A gdzie sznur pereł, który miał być dla naszej małej?

– Ja je mam – powiedział półbrat.

– **Ty je masz?** – zdziwiłem się. – **Skąd je wziąłeś?...**

Mama mi je dała. (H. Grynberg, *Kalifornijski kadisz*)

[113j]

– (...) W Zakopanem wszyscy pana szukają!

– **Mnie szukają?** – zdziwił się Henek Budak. – **W jakim celu?**

– Nie wrócili państwo z Krywania. Pan i panna Inez. Pan Orest był bardzo zaalarmowany. Zmusił ratownictwo górskie do akcji. Pan Liptak i pan Swietniak latali helikopterem na poszukiwania. Dwa razy w zeszłym tygodniu. Czy panna Inez jest z panem? (P. Wojciechowski, *Harpunnik otchłani*)

[113k]

– Okazało się, że mają przestarzały park maszynowy – włączył się Joe O’Koń.

– Już dawno nie mają żadnej maszyny. Sprzedali, żeby płacić pensje załodze. A załogi nie mogli puścić na urlop bezpłatny, bo załoga musi podlewać zieleni, karmić tukany i papugi.

– **Jaką zieleni?** – zdziwiła się Glorenda. – **Trawniki?**

– A pani wie, co to jest ekokonwersja? – odpowiedział retorycznym pytaniem Pyrski. – Oczywiście pani nie wie. To ekologiczna konwersja długów. (...). (P. Wojciechowski, *Szkoła wdzięku i przetrwania*)

Czasami drugie pytanie, oprócz wyrażania sensu dążenia do wyjaśnienia przyczyn odczuwania zdziwienia przez mówiącego, zmierza również do uzyskania wiedzy o zjawisku, które przyczyniło się do powstania zdziwienia. Sekwencję tę można przedstawić za pomocą następującego schematu:

* **W1:** pytanie wywoławcze wyrażające zdziwienie + **W2:** pytanie właściwe o wyjaśnienie lub podanie informacji związanej z przyczyną zdziwienia

Por.:

[114a]

Я сказал, что очень понравилось, она сказала, чтоб я приходил еще. И пошел у нас разговор о том о сем, больше о книгах. Я как бы между прочим ввернул, что ранило меня в Польше, под городом Дуклой, там родилась известная историческая личность – Марина Мнишек.

– **Да что вы говорите?!** – показалось мне, нарочито громко удивилась Марина. – **А вы-то откуда узнали об этом?**

Я сказал, что солдату положено все знать, и она согласилась: конечно, конечно, иначе, мол, солдату – пропадай! (В. Астафьев, *Веселый солдат*)

[114b]

‘Not a bad idea,’ she said, ‘considering he’s probably banged his head when he passed out. Diabetics often damage themselves, don’t they?’

He looked faintly startled.

'Diabetics? Does he have a Medic Alert bracelet?'

'I have no idea, but he –'

'Well, then, I think it would be safer to assume a neurological cause such as CVA, don't you, Sister?' he said loftily. (C. Anderson, *The spice of life*)

[114c]

'Your parents' death was no accident, Mikhail. They were shot down in cold blood with their friends, by the KGB.'

Vologsky was stunned.

'Murdered? Why?'

'Your father was a brave man,' Kirov went on. (P. Cave, *Foxbat*)

[114d]

'How do you know Mike was involved? Did someone see him?'

'His fingerprints were on the murder weapon. I checked with Interpol and they confirmed they were his prints.'

'Interpol?' she replied with surprise. 'You mean he had a criminal record?'

'No, but the New York police had his prints on file.' (A. MacNeill, *Time of the assassins*)

[114e]

– A to Konrada wystrychnęliście na dudka!

– **Jakże to?** – zdziwił się poseł. – **Dlaczego?**

– Bo uznajecie w Prusach władzę Chrystiana, mówię o pogańskich Prusach, które mają dopiero być pozyskane, a Konradowi nic nie zostawiacie. (L. Bądkowski, *Młody książę*)

Stosunkowo często spotykana jest także następująca kombinacja wypowiedzeń:

* **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** pytanie wyrażające inną emocję

Komponent W2 służy do nadania wypowiedzi wyrazistego charakteru emocjonalnego. Obserwacja ta potwierdza przytoczoną wcześniej tezę mówiącą o tym, że zdziwienie stanowi niezależną od walencji emocję metapoznawczą, która niejako „uruchamia” inną emocję opatrzoną dodatnim lub ujemnym znakiem wartości w zależności od oceny i stosunku mówiącego do bodźca wywołującego uczucie zdziwienia. Zob. repliki, w których W2 wyraża oburzenie/gniew (115a), krytykę (115c) i drwinę (115b, 115d):

[115a]

Навк не стал больше расспрашивать хмурого Корабельщика и решил вздремнуть. Он откинул спинку кресла и вытянул ноги.

– Иди спать в каюту, – неожиданно грубо сказал ему старик.

– **А почему это я не могу спать здесь?** – удивился Навк и почти сразу же возмутился: – **И почему это вы так мне говорите?**

– Потому что мне надо остаться один на один с „Ультаром”. Он был моим кораблем триста лет. А ты мне мешаешь. (А. Иванов, *Корабли и Галактика*)

[115b]

– Зачем нам б-багаж? Мы отправимся налегке и будем там завтра!

Но Цурумаки покачал головой:

– Нет, багаж необходим, и довольно тяжелый. Вы сами увидите. Это настоящая крепость.

Титулярный советник удивился:

– **К-крепость? Ниндзя выстроили себе крепость вблизи столицы, и никто про это не знает?**

– Такая уж у нас страна. Вдоль моря густонаселенные долины, а чуть отойдешь от побережья – начинаются глухие, безлюдные горы. Да и крепость у Тамбы такая, что случайный путник ее не увидит... (Б. Акунин, *Алмазная колесница*)

[115c]

– **Więc jednak wyszła z tego chustka?** – zdziwił się Marcin przyglądając się Karolinie, która rozpostarła swoją wielobarwną dziergotę na tapczanie. – **Ale czy nie uważasz, że jest zbyt kolorowa jak dla ciebie?**

– A kto ci powiedział, że ja będę chodziła w tej chustce? (B. Krzyszoń, *Karolino nie przeszkadzaj*)

[115d]

– Popatrz, jaką sobie znalazł dziewczynę! – W jego głosie brzmiała nuta podziwu i zazdrości.

– Kto to jest?

– **Nie znasz Oliviera?** – zdziwił się. – **Nie znasz tego Casanovy?** – I zaraz pośpieszył rozproszyć moją niewiedzę. Rzeźbiarz belgijski, zaproszony tu jako visiting professor, najpopularniejszy wśród studentek wykładowca School of Arts. (J.J. Szczepański, *Rafa*)

Zaobserwowano ponadto struktury, w których W2 przybiera formę konstrukcji orzekającej według schematu:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** wypowiedzenie orzekające wyjaśniające lub dostarczające komentarzy na temat przyczyny zdziwienia

W2 *de facto* pełni tutaj rolę zbliżoną do niektórych pytań wyjaśniających, gdyż ma na celu umotywowanie uprzedniej reakcji emocjonalnej (por. wcześniejsze rozważania). Niezależnie od obecności wypowiedzeń oznajmujących w cytowanych skupieniach wypowiedzeń, ich nagromadzenie globalnie odbierane jest przez słuchacza jako pytanie – B. Boniecka określa takie struktury mianem kompleksów pytających, zauważając, że reprodukuja one chaotyczny tok myślowy i dialog wewnętrzny nadawcy wraz z jego niespójnościami, nawrotami, rozwinięciami i uzasadnieniami (Boniecka 2000: 186–187). Mają one charakter potoku składniowego, definiowanego jako „ciąg wyrazów i wyrażeń luźno ze sobą powiązanych, nieuporządkowanych ani logicznie, ani syntaktycznie” (Kurkowska, Skorupka 1966: 240). Por. np.:

[116a]

Фон Дорн сходил в сени за чернобородым монахом, а когда вместе шли обратно, в залу, навстречу выскочил герр Вальзер, все такой же бледный.

– **Уже уходит, сударь?** – удивился Корнелиус. – **Но празднество только начинается.**

– Дело важное... Запомню. И нездоров, – срывающимся голосом пролепетал аптекарь, с ужасом глядя на смуглого брата Иосифа. (Б. Акунин, *Алтын-Толобас*)

[116b]

– У нас уже есть строители, спасибо. Пспрашивайте у соседей. Ты же знаешь, – обратилась я к Саньке, – что у нас рабочие уже вторую неделю новую баню строят.

– **Да?** – удивился Санька. – **Забыл совсем.** (Г. Балычева, *Брачный сезон*)

[116c]

‘What are you doing here?’ Fritz Kott gave a handdog grin.

‘I was just passing.’

‘**Just passing?**’ Erika was amazed. ‘**You live miles away.**’ (P. Carter, *Bury the dead*)

[116d]

– Tu. Tu, w świetlicy ZSP, prowadzę próby muzyczne i szukam nowych piosenek dla naszego Studenckiego Teatru Satyryków.

– **To jest taki?** – zdziwiłem się. – **Słyszałem tylko o Warszawskim Teatrze Satyryków.**

– To my pod jego patronatem działamy. On podjął pierwszomajowe zobowiązanie, że zaopiekuje się studenckim zespołem na Uniwersytecie Warszawskim, i my taki teatr założyliśmy. Na razie z nazwy... (J. Abramow-Newerly, *Lwy STS-u*)

Podobnie jak w wypadku struktur zawierających dwa pytania, również w zespoleniach obejmujących pytania oraz wypowiedzenia oznajmujące drugi składnik (W2) może pełnić funkcję emotywną, wyrażając np. oburzenie (117a) lub podziw (117b).

[117a]

Я купил букет цветов и поехал домой к Антонине Васильевне. Она уже выписалась из больницы и поправлялась дома. Почему-то я волновался.

– **Вы?** – удивилась Рязанцева, открыв дверь. – **Я думала, что у вас хватит совести больше не появляться.**

– Антонина Васильевна... – пролепетал я.

– Зачем вы устроили это постыдное зрелище? Кто разрешил вам пустить на экран этого подхалима? – наступала Рязанцева. (А. Житинский, *Дитя эпохи*)

[117b]

– Skąd wa, dresze, jestą?

Obydwaj mocno zdziwieni spojrzeli na sierżanta, a jeden powiedział: – Pochodzę ze Strzelna!

– **Ze Strzelna?** – zdziwił się Ignacy. – **Wiosłujesz, jakbyś z dziesięć lat czował w Chłopowie.** (A. Necel, *Saga o szwedzkiej checzy*)

Składnik W2 występujący w formie konstrukcji orzekającej może również pełnić funkcję informacyjną. Niekiedy sygnalizuje on bowiem przekonania lub doświadczenia nadawcy, które są odmienne od poglądów lub treści wyrażonych wcześniej przez rozmówcę. Por.:

[118a]

'We'll take off before Matt,' he said. 'When you're ready, get into the other minibus.' She glanced at her watch, then expressed surprise. **'Isn't it too early? I thought you said they'd take about four hours.'**

'Yes – but I have something to do on the way. Your anorak looks warm enough, but are you wearing suitable shoes?' (M. Macgregor, *Wilder's wilderness*)

[118b]

Nowiński przystanął.

– Skąd wracasz?

– Z kina – odpowiedział Jastrząb bez zastanowienia.

– **Co?** – zdziwił się Nowiński. – **Byłeś dzisiaj w kinie, przecież dzisiaj nie grają.**

Jastrząb nie wiedział na razie, co odpowiedzieć. (S. Orzeł, *Chmurne lata*)

[118c]

– Вы т-тоже т-там были, на п-площади? – слегка заикаясь, наклонился он к Вере.

– Была, – гордо сказала Вера.

– И не побоялись?

– Я вообще никогда ничего не боюсь! – вспыхнула Вера.

– **Да?** – удивился молодой человек. – **А я иногда к-кой-чего п-побаиваюсь.** (В. Войнович, *Степень доверия*)

Podobną funkcję pełni kombinacja o strukturze:

* **W1:** oznajmienie/wykrzyknienie + **W2:** pytanie wyjaśniające

Analogicznie do poprzedniej sekwencji, pomimo odmiennej kolejności składników, W1 wyrażany przez oznajmienie/wykrzyknienie pełni tutaj rolę emotywnego sygnału zdziwienia, podczas gdy W2 dąży do rozwinięcia treści W1 i uzasadnienia odczuwanej emocji, jak również zmierza do uzyskania wyjaśnienia od adresata. W niektórych wypadkach komponent W1 jest bardziej rozbudowany i również stanowi uzasadnienie zdziwienia odczuwanego przez nadawcę repliki. Por.:

[119a]

Я рассказала о своей встрече в темноте.

– **Вот как!** – удивилась Заплатова. – **Почему же вы мне этого раньше не сказали?**

– Как-то разговор к этому не подходил. Больше думала о том, что в тот вечер сама делала и что могла делать Бессонова, а не о чем-то другом. Поэтому про мужчину вспомнила не сразу. (М. Михеев, *Поиск в темноте*)

[119b]

'You shouldn't be in here,' Sister Cooney said. There was compassion and no reprimand in her voice.

'**The Commander!**' he said in a shocked tone, whose grief took him unawares. **'He's dead, isn't he?'**

'Back to your ward now, like a good fellow.' Sister Cooney took him by the arm and he went with her, unresisting. (E. McGrath, *The charnel house*)

[119c]

Julie looked at the envelope lying on the worktop. She told Donna about it.

'What's in it?' Donna asked.

'It's private. You didn't expect me to open it, did you?' Julie said, surprised.

'You'll have to look when you get back. How's it going, by the way?' Donna told her sister what had happened in Ireland, the information she'd accumulated about The Hell Fire Club and also what she'd found in the library in Edinburgh. (S. Hutson, *Heathen*)

[119d]

Joan shivered. 'You, like myself, my lord, are in but your thirteenth year – pray let us not give thought to death!'

'But death comes to us all,' said the prince in surprise. **'Why then should one ignore it?'**

'I lost my father and mother and four sisters prior to becoming the lady Anne's companion. Thus death has been ever close to me – so close that it seemed to me at times that I could reach out and touch it. I try therefore to think only of life and youth – I could not speak lightly of death as you do, my lord.' (P. Wiat, *The child bride*)

[119e]

– В институте до сих пор целая лаборатория установка из молибденового стекла, которую вы сделали. Мне показывали, – сказала Тася.

Она и это знала!

– **Я ее целый год делал. Откуда вы знаете?** – удивился Алексей.

– Мне было интересно, и я узнала. Разве нельзя было? – Тася пожала плечами, как будто ничего особенного не было в том, что она расспрашивала лаборанток о бывшем аспиранте-заочнике товарище Изотове. (Н. Давыдова, *Любовь инженера Изотова*)

Kolejna kombinacja stanowi połączenie dwóch wypowiedzeń oznajmujących. Wypowiedzi przybierające tę formę służą do jednoczesnego wyrażenia zdziwienia i opisanego przedmiotu. Zob. np.:

[120a]

– **Nigdy by ja nie pomyślała, że to wojsko** – zdziwiła się głośno. – **I armat tu nijakich nie widać.**

– Bo my już po wojnie – odpowiedział Wendyk wcale nie zbity z pantafelku. – My teraz nie wojuję, a gospodarzym. (C. Kuriata, *Naprawdę już po wojnie*)

[120b]

'And I was drawn up here too,' said Tina quietly. 'You were singing a nursery rhyme – about the moon.'

'Mum used to sing that to me when I was a baby.' She sounded amazed. **'I haven't even thought about it since.'**

'Well, you were singing it just before the Worm came.' (A. Masters, *Traffic*)

[120c]

– Дорогой Данте, – резко ответил Данила. – Забудь о Вергилии, прежде всего. Вергилий, Данте – это для пригостишек, а вот „Рамаяна” – это гораздо крепче. Слышал?

– Поэма. Два-три у моих метафизических девчат, – ответил Степан и добавил удивленно: – **А ты ученый, Данила. Вот уж не ожидал.**

- Был ученым. В юности. А потом озверел. И стал человеком, пляшущим у черной бездны.
(Ю. Мамлеев, *Мир и хохот*)

W omawianej kombinacji W1 ma niekiedy charakter prymarnie emocjonalny i jedynie sygnalizuje zdziwienie, W2 zaś je wyjaśnia. W kolejnym przykładzie W2 zyskuje dodatkowo odcień podziwu, aprobaty dla przedmiotu rozmowy. Por.:

- [121a]
 - Пять штук? – удивился парень. – По старым деньгам, что ли?
 - Почему ж по старым? По новым.
 - Да ты че, дед! Разве такие пенсии нынче бывают?
 - Так я ж ветеран, да еще Герой этого самого, бывшего...
 - Больше двадцати немцев лично сбил. Второго Героя мог получить, да проштрафился слегка.
 - Но все равно – настоящий я, как говорится, заслуженный...
 - **Пять штук!** – продолжал удивляться парень. – **Жить можно.** (Л. Бородин, *Выйти в небо*)

Składnik ten może także wyrażać wdzięczność (121b) bądź (za pomocą sarkazmu) niezadowolenie (121c):

- [121b]
 - Gloria took from her bag a little blanket made of coloured squares that a long-ago lady in a shelter had knitted for Baby before he was born.
 - 'Baby's blanket!'** said Dot in surprise. **'You brought it!'**
 - Gloria wrapped it gently around Dot's head and shoulders, pulling it well forward over her face.
 - (R. Anderson, *Paper faces*)
- [121c]
 - Wtedy wystąpił jeden bardzo stary żuk i rzekł: neguję takie istnienie.
 - **To musi być filozof!** – zdumiały się manekiny – **dziwne, że dopiero teraz zaczął nas negować, a podczas walki pierwszy atakował.** (J. Drzeżdżon, *Miasto automatów*)

W innych wypadkach W1 stanowi zaprzeczenie wcześniejszego sądu partnera, podczas gdy W2 pozwala mówiącemu rozwinąć tok swojego rozumowania lub uzasadnić reakcję zdziwienia. Por.:

- [122a]
 - Czyli już pan musi iść do służby.
 - (...)
 - **Skąd takie przypuszczenie, droga pani Adelo!** – zdziwił się Albin Miihl. – **Uważam tylko, że musimy iść, bo na pewno nie ma pani dla mnie za wiele czasu, a przecież muszę chociażby z daleka pokazać dom, w którym jedno ze skromnych mieszkań obiecała pani otoczyć łaskawą opieką.** (A. Bart, *Pociąg do podróży*)
- [122b]
 - She swallowed a mouthful of the lime-coloured liquid and the sharpness stung her throat.
 - 'The tiny babies must make a lot of washing,' she said artfully.

◇ The girl's eyes widened in surprise at her ignorance.
 ◇ **'Oh, we don't have the babies. They're farmed out to East Peckham or Chertsey for five years.'**
 ◇ How easy it had been! Sarah could have hugged her companion right there in the street. After
 ◇ all her worrying she had got the answer she wanted within minutes. (P. Pope, *The rich pass by*)

Składnik W1 może także stanowić odmowę wobec propozycji złożonej przez rozmówcę:

◇ [122c]
 ◇ 'How would you like to join us for a while? Food and kinship. A job your dear mother would be
 ◇ proud to see you in. No more beatings than you deserve. And safe out of this town before your
 ◇ master takes it too hard.'
 ◇ Gabriel's jaw dropped.
 ◇ **'But I'm no good! I only do corners and finishing!'**
 ◇ God seemed momentarily perplexed. 'You only do corners and finishing?'
 ◇ 'And cleaning up. And anyway, I don't have any tools!' (G. McCaughrean, *A little lower than the*
 ◇ *angels*)

Kolejna sekwencja obejmuje takie składniki, jak:

- * **W1:** wykrzyknik wyrażający zdziwienie + **W2:** pytanie wyjaśniające zmierzające do uzyskania wiedzy o przedmiocie zdziwienia

W kombinacji tej wykrzyknik stanowi odruchową reakcją emocjonalną, po której następuje pytanie o wyjaśnienie kwestii budzącej zdziwienie. Zob.:

◇ [123a]
 ◇ – Piątkę.
 ◇ – **Oho!** – zdumiał się. – **Skądże byś tyle wystraszyła?**
 ◇ – Z książeczki – odparła. – Ojciec mi kiedyś w przypływie humoru coś takiego założył. (E. Kabatc,
 ◇ *Jedenaste przykazanie*)
 ◇ [123b]
 ◇ – Czytajcie! Jak se prominenci żyją. W Bielsku jeden sekretarz krokodyla se chował w basenie,
 ◇ a mięso mu sprowadzali z zakładów mięsnych. Naród do pyska nie ma co włożyć, a tu najlepsze
 ◇ mięsko dla gadziny.
 ◇ – **A to dopiero! Na co mu krokodyl?!** – zdziwił się Jagoda.
 ◇ – Ażeby się pokazać, co to on nie jest. Wszędzie się do prominentów biorą, to i my musimy się
 ◇ do naszych wziąć. (W. Kłaczyński, *Anioł się roześmiał*)

Zaobserwowano również sekwencję obejmującą:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** oznajmienie będące odpowiedzią na poprzednie pytanie odbiorcy

Element W1 wyraża tutaj zdziwienie spowodowane pytaniem zadany przez rozmówcę, którego przedmiot mówiący uznaje za oczywistość, podczas gdy treść W2 stanowi odpowiedź na replikę partnera. Zob.:

- ⌘ [124]
⌘ – Pan połknie i pan popije. Do dna.
⌘ – Po co? – spytał Marek, podtrzymując muzyka.
⌘ – **Jak to po co?** – zdziwił się lekarz – **w celu doraźnego uspokojenia nerwów.**
⌘ – Ma pić do dna? – ożywił się Marek – dno to ten, który rzucił w niego kamieniem! Nie wolno pić do kogoś takiego! (M. Sołtysik, *Debora*)

Okazjonalnie zaobserwowano m.in. skupienie następujących wypowiedzi:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** zdanie oznajmujące zawierające propozycję działania

Zob. replikę 125, której nadawca dziwi się pomysłowi interlokutorki, uznając go za nietypowy, a następnie proponuje inne rozwiązanie:

- ⌘ [125]
⌘ Сережа сам залез в кузов, чтобы увязать Верины вещи, затем с игривым полупоклоном раскрыл дверцу кабины:
⌘ – Прошу пассажиров!
⌘ – Нет, я в кузове, – сказала Вера.
⌘ – **Да почему в кузове-то?** – удивился Михаил. – **В кабине-то мягче, меньше трясти будет.** Но Вера уже поставила длинную ногу на колесо, потом подтянулась на руках и легко перекинула тело за борт. (Ф. Абрамов, *Братья и сестры*)

Innym przykładem repliki o charakterze okazjonalnym jest połączenie takich składników, jak:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** zdanie rozkazujące wyrażające radę

W przykładzie 126 urzędniczka paszportowa wyraża zdziwienie z powodu braku zaradności swojej rozmówczyni, a następnie formułuje radę dotyczącą przyszłego działania:

- ⌘ [126]
⌘ – А как ему отдать деньги? – спросила мать. – Вдруг не возьмет?
⌘ – **Да как все дают?** – удивилась паспортистка. – **Вложи в детскую книжку и скажи: вот, мол, подарок вашим детям.**
⌘ Мать взяла взаймы у Полины денег и подарила участковому книжку „Дядя Степа”, в которую вложила всю наличность. (Ю. Дружников, *Виза в позавчера*)

Spotykane są także kombinacje, w których w następstwie wyrażenia zdziwienia wywołanego treścią wypowiedzi partnera (W1) uzewnętrzniana jest krytyka i/lub żal dotyczące stanu rzeczy będącego przedmiotem rozmowy (W2). Zob. schemat:

* **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** oznajmienie wyrażające krytykę/żal

⌘ [127]
⌘ – Как ты думаешь, сколько мне лет? – спросил он соседа.
⌘ – Ну, сколько есть... Тридцать восемь, сорок, может...
⌘ – Через двадцать дней примерно мне исполнится двадцать три...
⌘ – Да ну-у? – удивился сосед и приподнялся на локоть. – Ох и испаскудили ж тебя, па-
⌘ рень! (К. Воробьев, *Это мы, господа!*)

Zaobserwowano ponadto wymiany dialogowe, w których nadawca ujawnia swoje zdziwienie podczas udzielania odpowiedzi twierdzącej na pytanie partnera, a następnie dopytuje o powody zadania nieoczekiwanego przez siebie pytania. Zob.:

⌘ [128]
⌘ 'I came here specifically to interview Mr Gajdusek last Friday, but –'
⌘ 'Mr Gajdusek has agreed to an interview!' Lubor exclaimed in some surprise.
⌘ 'Yes,' she answered, a little surprised herself by Lubor's attitude. 'Didn't you know?' she asked.
⌘ (J. Steele, *West of Bohemia*)

Z materiału faktograficznego wyłoniono również repliki, które składają się z odpowiedzi przeczącej udzielonej na pytanie partnera oraz wyjaśnienia omawianego problemu. Zob.:

⌘ [129]
⌘ 'Do you perhaps believe a man is more susceptible to persuasion when he's lying in bed naked in the middle of the night?'
⌘ Shiona blinked, taken aback by his accusation.
⌘ 'Of course not!' she protested. 'The thought never occurred to me!'
⌘ Yet, though it was perfectly true, she backed away a little, for suddenly she was quite overpoweringly conscious of his virile naked form beneath the blankets. (S. Howard, *Battle for love*)

Po zaprzeczeniu może także nastąpić pytanie o wyjaśnienie kwestii budzącej zdziwienie:

⌘ [130]
⌘ – (...) Wiesz, że ten gestapowiec, ten twój dawny kolega Riegel, w szpitalu wojskowym w Rzeszowie...?
⌘ – Nie – zdumiał się Bronek. – Co mu jest?
⌘ – Jakiś chłopski chwyt postrzelał go na sito przy próbie aresztowania. (...). (W. Kłaczyński, *Miejsce. T. 3, Ważenie bólu*)

Kolejna sekwencja obejmuje wykrzyknik stanowiący odruchową reakcję emocjonalną na treść wypowiedzi partnera, po którym wypowiedzane jest zdanie wskazujące na odmienne przekonania mówiącego dotyczące przedmiotu rozmowy. Zob.:

[131a]

– **O!** – zdziwił się von Schussling. – **Nie wiedziałem, że łączą cię z tą okolicą jakieś wspomnienia.** (W. Kłaczyński, *Miejsce. T. 5, Głowa Holofernesa*)

[131b]

'It isn't the labour, it's the money. Excavation is a costly business, and Silcaster hasn't got enough money or enough interest.'

'**Oh?**' she said, surprised. '**I thought it was Ministry property.**'

'No, it's privately owned. It belongs to Lord Silcaster. (...)' (E. Peters, *City of gold and shadows*)

7.2.2. Repliki trójpowiedzeniowe

Repliki złożone z trzech wypowiedzi składowych (W1 + W2 + W3) są spotykane rzadziej niż wypowiedzi dwuelementowe. Znajdujące się w ich obrębie W2 i W3 z reguły uściślają przedmiot zdziwienia i/lub służą do intensyfikacji siły przekazu emotywnego. Rozpatrywane kompleksy wypowiedzi częstokroć nabierają cech strumienia świadomości, ponieważ mówiący zadaje każde kolejne pytanie natychmiast po dokonaniu określonej obserwacji bądź werbalizuje (nieraz chaotyczny) bieg swoich myśli. Najczęściej powielanym schematem realizującym takie funkcje jest:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2, W3:** pytania uściślające przyczyny odczuwania zdziwienia przez mówiącego

Por.:

[132a]

Он достал сигареты и закурил. На подоконнике стояла пепельница, рядом лежала пачка папирос.

– **Чьи это?** – удивился Евгений. – **Ты что?... Курить стала?**

– Женюшка... – Она замолчала и опустила голову. – Иван Ильич... отец твой... перешел к нам. Сколько ж ему мыкаться одному-то? – Она опять замолчала, перебирая в руках фартук, и, будто извиняясь, продолжала:

– С председателей его сняли... На пенсии теперь. Да разве его удержишь дома? Табунщиком работает, в ночном сейчас... (В. Титов, *Ковыль-трава степная*)

[132b]

– **Fiesta? O tej porze? Tutaj?** – zdziwił się Jacek. (H. Makarski, *W pogoni za purpurowym ptakiem*)

[132c]

'It's a wild-life preserve,' said the Thing.

- ✧ Gurder looked shocked.
- ✧ **'What? Like jam? Made of animals?'**
- ✧ 'No. It is a place where animals can live unmolested.' (T. Pratchett, *Wings*)

Analogicznie do kompleksów dwuwypowiedzeniowych spotykane są także sekwencje obejmujące jedno pytanie oraz dwa wypowiedzenia oznajmujące. Zob. schemat:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2, W3:** wypowiedzenia oznajmujące wyjaśniające przyczyny odczuwania zdziwienia przez mówiącego

Por. przykład 133:

- ✧ [133]
- ✧ – No cóż. Czterdzieści siedem. Prawie tyle co on.
- ✧ – **Naprawdę?... –** zdziwiła się tym razem, chcę mieć nadzieję, *szczerze*. – **Nie wyglądasz na to. Nie masz ani jednego siwego włosa.**
- ✧ – Bo je farbuję.
- ✧ – Naprawdę?... Ale jesteś szczupły. (L. Bądkowski, *Powtórka*)

Niekiedy zadawane są dwa pytania, po których następuje wypowiedzenie oznajmujące uzasadniające zdziwienie według modelu:

- * **W1, W2:** pytania wyrażające zdziwienie + **W3:** wypowiedzenie oznajmujące uzasadniające zdziwienie

W2 (drugie pytanie) oprócz wyrażenia sensu zdziwienia (podobnie jak W3) służy tutaj także do przekazania adresatowi większej liczby informacji o przyczynach powstania zdziwienia. Zob.:

- ✧ [134a]
- ✧ Nakręcił numer telefonu jego mieszkania, ale w rozmowie przeszkodziło mu energiczne wejście Cieślaka.
- ✧ – Facet wyjechał z Warszawy – zawiadomił na wstępie.
- ✧ – **Kiedy? Kiedy zdążył wyjechać?** – zdziwił się major. – **Rozmawiałem z nim około szóstej rano.**
- ✧ – Bez przesady, majorze – uśmiechnął się Cieślak. – Teraz jest jedenasta. W ciągu pięciu godzin mogę wyjechać nawet do Australii. (H. Sekuła, *Dziewczyna z nikąd*)
- ✧ [134b]
- ✧ Król zaniemówił. Skrzat tymczasem odwrócił się do niego bokiem, ręce założył do tyłu i patrząc w rozgwieżdżone niebo kontynuował:
- ✧ – Gdyby nie mój kuzyn, który mieszka z rodziną tu, pod dębem, nie dowiedziałbym się tak prędko, że mnie zawiódłeś. I że zrezygnowałeś tuż przed samym końcem.
- ✧ – **Więc do końca już blisko?** – zdziwił się król. – **I zdobędę złote oko? A mówiłeś, że muszę walczyć ze smokami, pokonać czary...** (D. Bitner, *Opowieści Chrystoma*)

Następna rozpatrywana konstrukcja obejmuje takie elementy, jak:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2, W3:** wypowiedzenia oznajmujące zawierające propozycję działania

Konglomerat zastosowanych wypowiedzeń, oprócz uzewnętrznienia zdziwienia, ma na celu uzmysłowienie odbiorcy, że nadawca postrzega jego sposób myślenia jako błędny, w związku z czym chce przekonać go do zmiany dotychczasowego stanowiska i przyjęcia swojego pomysłu. Zob.:

- ◇ [135]
- ◇ Зазвонил телефон – наверное, уже раз в пятый. Это нервничал в своем „Крийоне” клиент.
- ◇ Трубку Ленюков не снимал.
- ◇ – Это ты чего. Лимон баксов!
- ◇ – Да как я в больницу пойду? Что буду объяснять? Такое кольцо приметное! Весь персонал соберется, звону будет!
- ◇ – **На хрена в больницу?** – удивился Крот. – **Чикну ножиком, и готово. Сунешь в пакет со льдом.** (Б. Акунин, *Кладбищенские истории*)

Odnotowano również strukturę obejmującą:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** wypowiedzenie oznajmujące uzasadniające zdziwienie + **W3:** pytanie wyrażające zdziwienie/niedowierzanie

Nagromadzenie wypowiedzeń ma z reguły charakter dialogu nadawcy z samym sobą, ponieważ nawiązuje on za ich pomocą do różnych aspektów przedmiotu rozmowy. W replice z przykładu 136a mówiący demonstrowa zdziwienie, bo jego partner nie zna lokalizacji, w której znajdują się obaj rozmówcy, po czym wskazuje na (domniemaną przez niego) oczywistość tej wiedzy. Następnie w treści zadanego przez siebie pytania pośrednio udziela odpowiedzi na pytanie rozmówcy o miejsce ich pobytu oraz wyraża niedowierzanie, że ten może nie znać tej lokalizacji. Zob.:

- ◇ [136a]
- ◇ – Где мы? – наконец осмелился я.
- ◇ – **А я вам разве не сказал?** – удивился Павел Петрович. – **Да ведь ясно где! Вы что, никогда не бывали на засолочной базе?** (А. Битов, *Человек в пейзаже*)

W egzemplifikacji 136b mówiący kolejno wyraża zdziwienie z powodu tego, iż adresat żyje, wypowiada zdanie uzasadniające odczuwane przez niego zdziwienie, po czym dopytuje, jakie były dotychczasowe losy rozmówcy. W odróżnieniu od poprzedniej sekwencji ostatnie pytanie nie ma prymarnie na celu wyrażenia niedowierzania, lecz służy do uzyskania informacji o tym, w jaki sposób odbiorcy udało się przeżyć. Zob.:

[136b]

Tymczasem na pomoście kapitan z całą załogą patrzył, jak fala zmywała resztę desek z pokładu. Gdy mnie zauważył, zdziwił się niemało:

– **Żyjesz? Myślałem, że już dawno fala cię zabrała! Co się z tobą działo?**

Pokazałem mu przerwana linię. (A. Necel, *Maszopi*)

Kolejna struktura obejmuje następujące części składowe:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** wypowiedzenie oznajmujące stanowiące odpowiedź na wcześniejsze pytanie odbiorcy + **W3:** pytanie wyrażające zdziwienie/niedowierzenie

Również ta sekwencja jest charakterystyczna dla sytuacji, w których nadawca odpowiada na pytanie partnera. Pierwsze pytanie w obrębie repliki służy do wyrażenia zdziwienia spowodowanego zakładaną przez nadawcę niewiedzą odbiorcy na (zdaniem nadawcy) oczywisty temat. Następnie udzielana jest odpowiedź na pytanie rozmówcy, podczas gdy ostatnie wypowiedzenie (pytanie) powiela sens pierwszego pytania repliki, wyrażając zdziwienie i niedowierzenie z powodu braku wiedzy partnera. Dodatkowo ma ono na celu podtrzymanie kontaktu między partnerami, ponieważ za jego pomocą mówiący dąży do uzyskania odpowiedzi od rozmówcy. Zob.:

[137]

– Свиты его императорского величества генерал-майор Соболев-второй, – представился Мишель и впросительном взглянул на Фандорина.

Но раздосадованная Генераловым равнодушием Варя дерзко спросила:

– Второй? А кто же первый?

Соболев удивился:

– **Как кто? Мой батюшка, генерал-лейтенант Дмитрий Иванович Соболев, командир Кавказской казачьей дивизии. Неужто не слышали?**

– Нет. Ни про него, ни про вас, – отрезала Варя и соврала, потому что про Соболева-второго, героя Туркестана, покорителя Хивы и Махрама, знала вся Россия. (Б. Акунин, *Турецкий гамбит*)

Zbliżony model strukturalny ilustruje schemat:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2, W3:** wypowiedzenia oznajmujące stanowiące odpowiedź na wcześniejsze pytanie partnera

Zob. przykłady:

[138a]

(...) kiedy spytałem go, czy nie szkoda tej roboty, bo i tak owad na lata od trupów zatruty, uśmiechnął się tylko i zdziwił:

– Czemu?...

– **No czemu?** – zdumiałem się tą niepojętością. – **Jad w nich siedzi. Kto wie, co żarły** – pokazałem na zrytą aż do bebeczków ziemię, ale Kruk uśmiechnął się jeszcze raz i wytłumaczył, jaka to czysta muszka z pszczoły (...). (E. Bryll, *Drugi niedzielny autobus: opowiadania*)

[138b]

– Co z Kostkiem? – spytałem.

– **To pan nie wie?** – zdziwiła się. – **Na miejscu trup. Ledwo go z łazika wyciągnęli.**

Spojrzałem na kobietę, zaskoczony:

– Naprawdę nie żyje? (K. Orłoś, *Dziewczyna z ganku*)

Kolejny przykład trójskładnikowej reakcji na pytanie obejmuje następujące połączenie:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** wypowiedzenie oznajmujące informujące o uświadomieniu sobie czegoś + **W3:** wypowiedzenie oznajmujące będące odpowiedzią na wcześniejsze pytanie partnera

W ramach przywołanej dalej kombinacji wypowiedzeń nadawca manifestuje zdziwienie i niezrozumienie wobec pytania partnerki. Następnie uświadamia on sobie intencję swojej rozmówczyni, po czym formułuje odpowiedź na zadane przez nią pytanie. Por.:

[139]

– А что у вас в кармане? – вспомнила она. – Пистолет, да?

Фандорин удивился:

– **В каком кармане? Ах, в к-кармане. К сожалению, ничего.**

– Ну, а вдруг он не испугался бы? (Б. Акунин, *Турецкий гамбит*)

Kumulacja pytań jest natomiast charakterystyczna dla następującej struktury:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** pytanie doprecyzowujące treść poprzedniego pytania + **W3** pytanie zawierające domysł co do intencji wypowiedzi odbiorcy

W przykładzie 140 nadawca uzewnętrznia niezrozumienie przyczyn zdecydowanego zakończenia poprzedniego wątku rozmowy przez partnera, po czym zwraca się do niego z pytaniem o motyw jego zachowania:

[140]

'I said I was sorry!' she gasped urgently. 'Please, Ven,' she begged, her body aching for him. Some hoarse Czech expletive rent the air, then 'Forget it!' he snarled, and was already getting into his trousers.

'**Forget it?**' she echoed, stunned. '**But what...? Did I do something wrong?**' she asked, instinctively seeming to know then that there was something more at fault here now than her unexpected moment of shy panic.

◇◇◇ 'I'll say,' Ven snarled, and was over by the door, blocking out the light from the sitting-room when, 'I never did like my women that clinging!' he barked brutally. (J. Steele, *West of Bohemia*)

Nagromadzenie pytań można ponadto zaobserwować w następującej strukturze:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2, W3:** pytania doprecyzowujące treść poprzedniego pytania i zachęcające do działania

W przykładzie 141 za pomocą pytania nadawca wyraża zdziwienie, iż adresatka nie ma ochoty napić się wina (W1), po czym – za pomocą kolejnych pytań (W2 i W3) – podejmuje próbę zachęcenia jej do zmiany zdania:

◇◇◇ [141]
◇◇◇ He gestured to the waiter.
◇◇◇ 'What will you have to drink, my darling?'
◇◇◇ 'Oh, just some Perrier and ice,' Isobel said casually.
◇◇◇ Edouard looked at her in surprise. '**You're sure? You wouldn't like a glass of wine? An aperitif?**'
◇◇◇ 'No, darling, really. I'm too thirsty. Perrier would be lovely.' She hesitated. 'And actually I'm starving. Walking must have made me hungry. Maybe I'll have a sandwich. No, I won't. I'll have a glass of cold milk.' (S. Beauman, *Destiny*)

Kolejna rozpatrywana sekwencja obejmuje takie elementy, jak:

- * **W1:** wykrzyknik wyrażający zdziwienie + **W2, W3:** wypowiedzenia oznajmujące informujące o niezgodności oczekiwań mówiącego ze stanem faktycznym

W egzemplifikacji 142 nadawca repliki wyraża zdziwienie i niezadowolenie z powodu odwiedzin partnera interakcji (W1, W2), po czym informuje go o nieobecności męża, zakładając, że odbiorca zamierzał się z nim spotkać (W3).

◇◇◇ [142]
◇◇◇ I had to ring the bell several times before Karen finally appeared. I knew at once that something was wrong.
◇◇◇ '**Oh, it's you.**' She sounded surprised and displeased. '**Dennis isn't here.**' (M. Dibdin, *Dirty tricks*)

Niekiedy trójwypowiedzeniowe repliki zdziwienia rozpoczynane są także od wypowiedzeń orzekających zgodnie ze schematem:

- * **W1, W2:** wypowiedzenia oznajmujące informujące o niezgodności stanu faktycznego z oczekiwaniami mówiącego + **W3:** pytanie wyrażające zdziwienie stanem faktycznym

W kolejnej wypowiedzi osoba mówiąca konstatuje, że zna osobę będącą przedmiotem rozmowy oraz wyraża przekonanie, iż jest ona mężatką, a następnie pyta

o czas domniemanych wydarzeń opisanych przez partnerkę, które uznaje za nieprawdopodobne:

- ◇ [143a]
◇ Лизавета, прихлебывая из стакана коньяк, рассказывала, что случилось с ее приятельницей.
◇ История выглядела такой непотребной и грязной, что у меня возникло мерзкое ощущение,
◇ будто меня окунули в помой.
◇ – **Так я же знаю эту Фролову. Замужем она сейчас. Когда такое с ней могло случиться?** –
◇ удивилась Аллахова. (М. Михеев, *Поиск в темноте*)

Następny przykład (143b) ukazuje sytuację, w której nadawca dostrzega w swoim pokoju nieznaną osobę. Rozpatrywana replika rozpoczyna się od konstatacji, że napotkana osoba nie jest żoną mówiącego (W1). Składnik W2 *de facto* wyraża tę samą treść przedstawieniową, wzmocnioną operatorem emotywnym *In the name of God*, podczas gdy W3 obejmuje pytanie o tożsamość osoby przebywającej w pokoju. Wszystkie wypowiedzenia w sekwencji ujawniają sens zaskoczenia. Zob.:

- ◇ [143b]
◇ Mr Landor was standing scratching himself, and none too particular about where. The tray
◇ remained untouched. He seemed bewildered, shuffled about his room yawning and stretching,
◇ and only after several minutes of this focused on Wilson at all.
◇ **'You are not my wife,'** he said, startled. **'In the name of God you aren't. Who the devil are you?'**
◇ (M. Forster, *Lady's maid*)

7.2.3. Repliki złożone z czterech i większej liczby wypowiedzeń

Wypowiedzi składające się z większej liczby wypowiedzeń składowych są niezwykle rzadkie i – podobnie jak w wypadku replik trójwypowiedzeniowych – często stanowią odzwierciedlenie chaotycznego biegu myśli nadawcy, który werbalizuje je w sposób spontaniczny i nieuporządkowany. W badanych replikach ujawnia się tendencja do uściślenia przedmiotu zdziwienia, niekiedy także do modyfikowania przekazywanej przez nie treści emocjonalnej. Ostatni wypadek występuje w serii kilku pytań, w których następuje przejście od wyrażania zaskoczenia do uzewnętrznienia silniejszych emocji negatywnych, takich jak gniew, zirytowanie czy zdenerwowanie. Zob. egzemplifikację 144:

- ◇ [144]
◇ 'Duart never turned any beggar from his kitchen door.'
◇ **'Beggars?'** It took her breath away like a blow. She was suddenly furious. **'What of my clothes? My jewels? Will you steal them from me? What of my son?'**
◇ At that they turned, insulted.
◇ 'There are no thieves here, Marion Maclean. Your property will be kept safe.' Lady Bridhe spoke sternly. (F.M. Hendry, *Quest for a babe*)

Kombinacje wielu wypowiedzeń nie tworzą powtarzalnych wzorców działań językowych. Dzieje się tak ze względu na dużą liczbę elementów składowych, które – w szczególności, gdy wypowiedzane są pod wpływem chwilowego impulsu – uniemożliwiają ich późniejsze precyzyjne odtworzenie. Przedstawiane dalej połączenia mają zatem charakter jednostkowy, a ich kształt podyktowany jest przede wszystkim specyfiką konkretnej sytuacji mówienia. Jednym z przykładów replik wielowypowiedzeniowych jest następująca kombinacja wypowiedzeń składowych:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** wypowiedzenie oznajmujące będące odpowiedzią na wcześniejsze pytanie partnera + **W3:** wypowiedzenie oznajmujące wyrażające opinię nadawcy + **W4:** wypowiedzenie oznajmujące wyrażające krytykę partnera

Zdziwienie mówiącego zostaje tutaj wywołane pytaniem odbiorcy, które uznaje on za absurdałne. Następnie mówiący udziela odpowiedzi na zadane pytanie, po czym wyraża swoją opinię oraz krytykuje odbiorcę za nieuświadamianie sobie kwestii, którą nadawca traktuje jako oczywistą. Zob.:

- ◇ [145]
- ◇ – А в чем ваша забота? – Грин смотрел на нее тяжелым, недоумевающим взглядом. – Что в вашей жизни главное?
- ◇ Тут уж удивилась она:
- ◇ – **Как что? Любовь, конечно. Важнее этого ничего нет. Вы, мужчины, уроды, потому что этого не понимаете.** (Б. Акунин, *Статский советник*)

Kolejne połączenie obejmuje wykrzyknienie wyrażające zdziwienie oraz zaprzeczające przekonaniu odbiorcy, że mąż mówiącej jest biznesmenem. Następuje po nim seria wypowiedzeń informujących, iż wykonuje on zawód chirurga. Replikę zamyka pytanie wyrażające zdziwienie i niedowierzanie, iż odbiorca o tym nie wiedział. Por. schemat:

- * **W1:** wykrzyknik wyrażający zdziwienie i zaprzeczający błędnemu (w mniemaniu mówiącego) przekonaniu odbiorcy + **W2, W3, W4, W5:** wypowiedzenia oznajmujące opisujące stan faktyczny + **W6:** pytanie wyrażające zdziwienie i niedowierzanie

Zob.:

- ◇ [146]
- ◇ – Ваш муж оперирует? – спросил Фандорин, когда хозяйка вернулась. – Я думал, он бизнесмен.
- ◇ – **Да что вы!** – удивилась госпожа Куценко. – **Мират – светило косметологической хирургии. У нас в стране ему нет равных, а, может, и во всем мире. Он один из первых,**

еще в конце восьмидесятых, открыл частную клинику. Сейчас, конечно, менеджмент отнимает много времени, но он продолжает оперировать сам. Неужели вы не слышали о методике Куценко? (Б. Акунин, *Внеклассное чтение*)

Inne przykładowe struktury obejmują następujące składniki:

- * **W1:** pytanie wyrażające zdziwienie + **W2:** pytanie doprecyzowujące treść poprzedniego pytania + **W3, W4:** wypowiedzenia oznajmujące uzasadniające zdziwienie odczuwane przez nadawcę

Por.:

[147]

Как раз перед тем между ними разговор состоялся. Сенька Христом-Богом попросил на „вы” его не обзывать и „Скориковым” тоже, а то обидно.

– Обидно? – удивился господин Неймлес. – Что на „вы” называют? Но ведь вы, кажется, считаете себя взрослым. Меж взрослыми людьми обращение на „ты” возможно лишь на основе взаимности, я же перейти с вами на „ты” пока не г-готов.

– Да я вам ни в жизнь не смогу „ты” сказать! – перепугался Скорик. – Мне и без надобности. Маса-то вон „ты” говорит, делаете ему отличие. А я вам уж и не человек. (Б. Акунин, *Любовник смерти*)

- * **W1, W2, W3:** pytania wyrażające zdziwienie + **W4:** wypowiedzenie oznajmujące uzasadniające zdziwienie odczuwane przez nadawcę + **W5, W6:** pytanie zmierzające do ustalenia przyczyn stanu rzeczy będącego przedmiotem zdziwienia

Por.:

[148]

– Panie Wojtku! Panie Wojtku! – Dzika Mrówka nie słuchał opowiadań soltysa i pobiegł do kierownika obozu. – Mam dalsze nitki do naszego kłębka! – krzyczał na cały głos.

– Nitki? Do kłębka? – zdumiał się wąsaty soltys. – Co mu się stało? A tak rozsądnie ten chłopak wygląda. Chyba mu wilgoć szkodzi na umysł czy co? Gdzie tu nitki? (...). (A. Perepeczko, *Podwodny świat Dzikiej Mrówki*)

Przedstawione rozważania pokazują, iż zgromadzone na użytek badań repliki zdziwienia można podzielić na segmenty jedno- i kilkupowiedzeniowe. Sens zdziwienia zawarty w replikach jednowypowiedzeniowych może niekiedy być niewłaściwie odczytany, mogą one także nie dostarczać wystarczającej ilości informacji o tym, co dziwi nadawcę. Wówczas z pomocą mówiącemu przychodzą dodatkowe wypowiedzenia, które obudowują rozpatrywane repliki. Wypowiedzenia te mogą nieść ze sobą zróżnicowane sensory pragmatyczne, jednak komponent zdziwienia towarzyszy wszystkim elementom składowym konglomeratu. Wyróżnione typy

strukturalne mają wyłącznie charakter orientacyjny, ponieważ zarówno krótkie, jednokomponentowe repliki, jak i złożone połączenia wypowiedzi mogą być wynikiem każdorazowo odmiennej sytuacji komunikacyjnej, zróżnicowanego stopnia pobudzenia emocjonalnego nadawcy, jego temperamentu czy dystansu konwersacyjnego dzielącego interlokutorów, który sprawia, że nadawca musi dobierać środki wyrazu w sposób przemyślany (znaczny dystans) bądź też może dokonywać ekspresji w sposób nieskrępowany (bliska relacja rozmówców). Na podstawie przedstawionych dociekań można jednak wskazać na pewne wzorce konstruowania interesujących nas wypowiedzi. Przede wszystkim we wszystkich rozpatrywanych językach dominującą realizację formalną stanowi wypowiedzenie pytające, spotykane są także wypowiedzenia orzekające, rzadziej zaś wyizolowane interiekcje, które mają najmniejszy udział wśród replik złożonych z jednego wypowiedzenia. W grupie replik kilkupowiedzeniowych najczęściej powtarza się schemat polegający na zastosowaniu sekwencji kilku pytań: wywoławczego, sygnalizującego zdziwienie i w sposób ogólny wskazującego jego przedmiot, oraz następujących po nim pytań wyjaśniających, które konkretyzują przedmiot zdziwienia, uwydatniają chęć uzyskania odpowiedzi oraz podtrzymują i/lub potęgują wrażenie pobudzenia emocjonalnego mówiącego. Pytania następujące po sobie w obrębie określonej sekwencji często modyfikują także emotywny sens wypowiedzi, nadając jej pozytywne lub negatywne zabarwienie w zależności od stosunku mówiącego do bodźca wywołującego zdziwienie. W ramach kompleksów wielowypowiedzeniowych oprócz pytań wyjaśniających wykorzystywane są także wypowiedzenia oznajmujące, które wskazują na wcześniejszą pewność, oczekiwanie bądź przekonania mówiącego co do danego stanu rzeczy oraz stanowią kontrargument dla wypowiedzi wyrażającej odmienny sąd o określonym obiekcie. Wykorzystanie poszczególnych schematów formalnych podyktowane jest w większym stopniu wymogami konkretnej sytuacji komunikacyjnej, aniżeli specyficznymi właściwościami badanych języków.

Przedstawione informacje prowadzą do wniosku o zbliżonym udziale poszczególnych struktur stosowanych do wyrażania zdziwienia w porównywanych językach. Mogłoby to wskazywać na względną uniwersalność tych zachowań, m.in. pytań, kompleksów pytań czy pytań połączonych z uzasadnieniami w formie wypowiedzi orzekających. Należy jednak podkreślić, iż omawiana analiza ograniczona jest wyłącznie do wybranych języków indoeuropejskich. Przypuszczenie to należałoby zatem zweryfikować w następstwie przeprowadzenia analiz uwzględniających większą liczbę zróżnicowanych pod względem genetycznym języków.

Zakończenie

Rozważania przedstawione na kartach niniejszej monografii, w których repliki zdziwienia ukazane zostały jako szczególny typ werbalnych reakcji interakcyjnych rozpatrywanych w świetle rozszerzonego rozumienia aktu mowy, przyczyniły się do ustalenia szeregu właściwości pragmatycznojęzykowych opisywanego zjawiska mownego w językach polskim, rosyjskim i angielskim. Oprócz tego omówiono leksykalne i frazeologiczne sposoby opisywania stanu zdziwienia oraz leksykalne, frazematyczne, prozodyczne i składniowe wykładniki funkcji zdziwienia w rozpatrywanych językach. Dokonano także charakterystyki modeli strukturalnych analizowanych replik.

W celu zrealizowania tak sprofilowanego zamierzenia badawczego zgromadzono ok. 2000 replik zdziwienia dla każdego z analizowanych języków. Materiał badawczy zaczerpnięto z utworów prozatorskich, w minimalnym stopniu wykorzystano również repliki zasłyszane w miejscach publicznych w autentycznych sytuacjach komunikacyjnych. W wypadku replik pochodzących z prozy kierowano się kryterium możliwie dużego podobieństwa rozpatrywanych wypowiedzi do języka mówionego stosowanego w autentycznych sytuacjach komunikacyjnych. Proces wyodrębniania replik zdziwienia z utworów prozatorskich polegał na obserwacji komentarzy narracyjnych znajdujących się w bezpośrednim sąsiedztwie interesujących nas wypowiedzi pod kątem obecności w nich czasowników i rzeczowników nazywających emocje z grupy zdziwienia, a także utworzonych od nich wyrazów, jak np. *dziwić się*, *zdumiony*, *zaskoczyć*, *osłupiały*, *удивитъся*, *изумление*, *поразить*, *surprise*, *astonish*, *amazement*. Działanie to umożliwiło wyłonienie jedynie tych replik, których sens interakcyjny został eksplicytnie określony przez autorów utworów literackich. Pozwoliło to także na wyeliminowanie replik, które mogłyby zostać uznane za akty zdziwienia wyłącznie na podstawie kompetencji językowej i pragmatycznej czytelnika. Zdecydowano, że włączenie ich do materiału badawczego wiązałoby się bowiem z ryzykiem błędu interpretacyjnego wynikającego z odnotowanej w literaturze przedmiotu tendencji wypowiedzi o zbliżonej budowie formalnej do wyrażania różnych odcieni emocjonalnych – jak bowiem zauważa A. Grzesiuk, „Rzadko można jednoznacznie stwierdzić, że dana wypowiedź jest wyrazem jednej określonej emocji” (Grzesiuk 1995: 184).

Stosowane na kartach rozprawy pojęcie zdziwienia stanowi uogólnienie w stosunku do szeregu uczuć wchodzących w skład grupy zdziwienia, jak m.in. zaskoczenie, zdumienie, osłupienie, oszołomienie czy szok. Ogląd badanego materiału

pokazał bowiem, że mimo różnic występujących między tymi emocjami, przede wszystkim dotyczących intensywności poszczególnych stanów, a także rozbieżności w zakresie znaczenia ich językowych nominacji, w wypadku badanych replik nie obserwuje się różnic o charakterze pragmatyczno- czy formalnojęzykowym; mogą one dotyczyć wyłącznie intensywności wyrażanych uczuć. Samo pojęcie zdziwienia na użytek analiz zdefiniowano jako krótkotrwałą emocję nieprototypową, realizowaną według scenariusza: bodziec – reakcja – interpretacja, której nie można przypisać znaku wartości +/-, spowodowaną naruszeniem pewności, przekonań bądź oczekiwań podmiotu doświadczającego przez osobowego lub nieosobowego sprawcę (szerzej: nową informację środowiskową). Replika zdziwienia określona została zaś jako wypowiedź reaktywna, w której nadawca ocenia przedmiot zdziwienia jako sprzeczny z wcześniejszą pewnością, przekonaniem lub oczekiwaniem oraz zachowuje neutralny stosunek do przedmiotu zdziwienia zgodnie z eksplikacją: *Jestem pewien / przekonany / oczekuję, że nie (p); oceniam (p) jako sprzeczne z pewnością / przekonaniem / oczekiwaniem, że nie (p); zachowuję neutralny stosunek (w rozumieniu braku systemowo przypisanej walencji wartościującej) do naruszenia mojej pewności / przekonania / oczekiwania przez (p)*. Tak rozumiane zdziwienie ujawnia typową dla tego stanu dwoistość – z jednej strony, ma on bowiem charakter epistemiczny, związany z pewnością, przekonaniami i oczekiwaniami eksperiencera dotyczącymi określonego stanu rzeczy, z drugiej zaś – jest reakcją emocjonalną, której nie można umiejscowić na skali +/- i która może prowadzić do wystąpienia u eksperiencera innej emocji ujawniającej jego pozytywną lub negatywną ocenę oraz pozytywny lub negatywny stosunek do przedmiotu zdziwienia. Rozgraniczamy przy tym funkcję zdziwienia realizowaną przez rozpatrywane repliki od właściwej emocji zdziwienia. Sens zdziwienia nie musi bowiem mieć związku z „rzeczywistymi” wewnętrznymi stanami afektywnymi. Może on być w większym stopniu związany z autoprezentacją i przybierać charakter strategiczny, perswazyjny i interakcyjny.

Na kartach monografii dokonano omówienia podstawowych zagadnień z zakresu pragmalingwistyki i teorii aktów mowy, które stanowią podstawę teoretyczno-metodologiczną pracy, a także przedstawiono przegląd dotychczasowej refleksji nad pojęciem zdziwienia w ujęciu filozoficznym, psychologicznym, neurobiologicznym, pedagogicznym i lingwistycznym, ze szczególnym uwzględnieniem badań prowadzonych na gruncie polskim, rosyjskim i anglojęzycznym.

Na podstawie przeprowadzonej analizy leksykograficznej opisane zostały leksykalne i frazeologiczne nominacje oraz leksykalne, frazematyczne, prozodyczne i składniowe wykładniki sensu zdziwienia w języku polskim, rosyjskim i angielskim. Ustalono, że podstawowymi środkami leksykalnymi służącymi do opisu i relacjonowania odczuwania zdziwienia i emocji pokrewnych w analizowanych językach są rzeczowniki, np. *zdziwienie*, *osłupienie*, *amazement*, *astonishment*, *поражение*, *изумление*, oraz czasowniki, np. *zdziwić się*, *surprise (be surprised)*, *удивиться*,

zdzumieć się, osłupieć, *be amazed, be astonished, изумиться, поразиться*, a także wyrazy dzielące podstawę słowotwórczą z przywołanymi jednostkami. Opisano leksemę pola leksykalno-semantycznego zdziwienia w badanych językach, wskazując także na leksykalne etykiety zjawisk, osób, rzeczy, które budzą zdziwienie, np. pol. *numer, cyrk, cudactwo, niewiarygodny, niespodzianie*, ros. *внезапный, необычный, необыкновенно*, ang. *surprising, astounding, dumbfoundingly, kicker, eye-opener*. Poza tym scharakteryzowano leksemę metaforyczne opisujące fizjologiczne i psychiczne objawy zdziwienia w rodzaju *oniemieć, osłupieć, zdębieć, znieruchomieć, skamienieć, одеревенеть, застыть, окостенеть, earth-shaking, breathtaking, jaw-droppingly*, a także dokonano przeglądu frazeologicznych środków opisu objawów zdziwienia, jak np. *spadać jak grom z jasnego nieba, stanąć jak wryty, robić wielkie oczy, nie wierzyć własnym uszom, глазам не верить, вытаращить глаза, как (точно, будто) обухом по голове (ударить), a bolt from/out of the blue, stop dead in tracks, rooted to the spot*. Porównanie jednostek frazeologicznych opisujących objawy zdziwienia doprowadziło do wniosku o wspólnej dla rozpatrywanych języków konceptualizacji zdziwienia jako siły elektrycznej, która prowadzi do zatrzymania działania eksperymentera, a także określonych reakcji fizjologicznych, ekspresyjnych i behawioralnych. Wskazano na sposoby obrazowania, które są ekwiwalentne w porównywanych językach, oraz na te, które skłonni jesteśmy uznać za specyficzne dla każdego z nich. Rozważania te ukazują zawarte w analizowanych jednostkach konceptualizacje, które stanowią utrwalone sposoby postrzegania stanu zdziwienia w rozpatrywanych lingwokulturach.

Kluczowe znaczenie dla dalszej części pracy miało syntetyczne przedstawienie prozodycznych, syntaktycznych, leksykalnych i frazematycznych wykładników zdziwienia. Omówiono kontury intonacyjne wypowiedzi wyrażających zdziwienie, m.in. intonację opadającą w wykrzyknieniach i pytaniach o uzupełnienie oraz intonację wznoszącą w pytaniach rozstrzygnięcia w języku angielskim i polskim, a także konstrukcje intonacyjne stosowane w języku rosyjskim. Wskazano także na operatory zależne (leksemę) zdolne do wyrażenia zdziwienia w rozpatrywanych językach oraz operatory niezależne formalnie, tj. stałe, odtwarzalne konstrukcje wielowyrazowe o charakterze frazemów interakcyjnych. Stwierdzono, że operatory niezależne mogą przyjmować formę wykrzykników, fraz zdaniowych, fraz czasownikowych, fraz wykrzyknikowych oraz czasowników wulgarnych nacechowanych ekspresywnie. Na podstawie analizy definicji leksykograficznych ustalono, że większość operatorów zdziwienia jest polifunkcyjna pod względem wyrażanych przez nie treści emotywnych, ponieważ oprócz zdziwienia mogą one uzewnętrzniać rozmaite odcienie, np. przerażenie, oburzenie, zniecierpliwienie czy szeroko rozumiane wzburzenie emocjonalne. Zauważono, że ich sens jest każdorazowo aktualizowany w konkretnej sytuacji mówienia.

Dzięki przyjęciu, że zdziwienie jest aktem mowy, tj. aktem komunikacyjnym wyrażającym określoną intencję, udało się ustalić szereg własności pragmatycznojęzy-

kowych rozpatrywanego zjawiska werbalnego. W toku dociekań okazało się, że samo określenie, jaki typ aktu mowy reprezentują badane wypowiedzi, nie jest zadaniem łatwym. Stawiając za punkt wyjścia funkcjonujący w literaturze przedmiotu podział na treść przedstawieniową i treść interakcyjną wypowiedzi, przyjęto, że w analizowanych replikach zdziwienie stanowi sens interakcyjny nieprzynależący do ich warstwy ideacyjnej. W badanych wypowiedziach asercją jest bowiem informowanie o określonym fakcie wywołującym zdziwienie mówiącego (p), zaś treść interakcyjna stanowi wyraz zdziwienia, że (p). Właściwość ta charakterystyczna jest dla replik zdziwienia bez względu na ich budowę formalnojęzykową, dotyczy ona bowiem zarówno konstrukcji asertywnych, jak i zróżnicowanych typów formalnych pytań i interiekcji.

W toku badań ustalono, że treść interakcyjna ma charakter mieszany i składa się z dwóch komponentów. Opierając się na klasyfikacji funkcji pragmatycznych A. Awdiejewa, przyjęto, iż zdziwienie jest mieszaną funkcją modalno-emotywną, której komponent modalny stanowi pewność, przekonanie lub oczekiwanie, że nie (p), zaś komponent emotywny stanowi neutralną ocenę (p) jako zjawiska sprzecznego z pewnością, przekonaniem, oczekiwaniem, że nie (p) przy jednoczesnym zachowaniu neutralnego stosunku do naruszenia przez (p) pewności, przekonania lub oczekiwania. Tak rozumiana funkcja zdziwienia harmonizuje z wskazywanym do tej pory w pracach z zakresu psychologii i językoznawstwa twierdzeniem, iż zdziwienie jest reakcją na naruszenie oczekiwań przyczyniającą się do wywołania u eksperienta emocji prototypowej o określonej walencji, która ukierunkowana jest na obiekt zdziwienia. Ustalono także, iż istotnym komponentem rozważanych aktów mowy jest ich zwrotna natura, czyli że zawsze stanowią one reakcję na informacje zawarte w poprzednich replikach wypowiedzianych w ramach wymiany dialogowej bądź na percypowane zmysłowo zjawiska ekstralingwistyczne. Akty zdziwienia scharakteryzowano również jako pośrednie akty mowy, których funkcja pragmatyczna nie jest uzewnętrzniana na poziomie leksykalno-gramatycznym, lecz wyodrębniana z informacji tła o charakterze lingwalnym oraz pozalingwalnym poprzez identyfikację składników konkretnego układu interakcyjnego. Wskazano, iż werbalizacja zdziwienia dokonuje się za pomocą wskaźników prozodycznych, składniowych, leksykalnych i frazematycznych, jednak przede wszystkim na właściwą interpretację wpływa kontekst rozumiany jako sytuacja pragmatyczna użycia treści wypowiedzenia. Rozpatrywane repliki wyrażają doznania przeżywane tu i teraz w konkretnym układzie interakcyjnym, czym różnią się od wypowiedzi relacjonujących odczuwane wcześniej zdziwienie (aktów konstatywnych), które opisują zdziwienie po upływie czasu, gdy sama emocja nie jest już odczuwana przez mówiącego i nie odnosi się do układu interakcyjnego, w którym była realizowana.

Scharakteryzowano ponadto warunki, których spełnienie zapewnia skuteczność replikom zdziwienia. Po pierwsze, rozpatrywanym wypowiedziom można przypisać pragmatyczny warunek wstępny operatorów modalnych głoszący brak możliwości wyrażenia sensu propozycjonalnego zawartego w warstwie ideacyjnej

jako asercji (z równoczesnym przyjęciem prawdziwości treści propozycjonalnej jako naruszającej pewność, przekonanie lub oczekiwanie) oraz warunek prawdziwości treści propozycjonalnej, na którą reaguje mówiący, tradycyjnie przypisywany ekspresywnym aktom mowy. Poza tym repliki zdziwienia obowiązują takie warunki fortunności formułowane dla ekspresywów, jak: 1) warunek przygotowawczy: *M chce wyrazić zdziwienie, że p za pomocą wypowiedzi X*, 2) warunek szczerości: *M jest zdziwiony, że p*, 3) warunek istotny: *(wypowiedź M) jest to wyraz zdziwienia M, że p*. Oprócz tego zaznaczono, iż musi zostać spełniony warunek propozycjonalny, wedle którego wypowiedź wyrażająca zdziwienie powinna mieć treść propozycjonalną, przy czym wskazano, że może ona być zawarta bezpośrednio w replice zdziwienia, w poprzedzającej ją wypowiedzi lub w sytuacji, na którą reaguje mówiący. Warunkiem skuteczności replik zdziwienia jest także konieczność ich ograniczenia do TU i TERAZ, zgodnie z którym wypowiedź emotywna może zaistnieć jedynie w sytuacji, gdy jej nadawca uzyskuje wiedzę o stanie rzeczy składającym się na jej treść propozycjonalną. W celu efektywnego wyrażenia zdziwienia mówiący jest ponadto zobowiązany do przestrzegania reguł konwersacji, przede wszystkim zasady kooperacji polegającej na współpracy rozmówców dla osiągnięcia wspólnych celów. Fortunne repliki zdziwienia powinny również respektować maksymę ilości, w sposób jednoznaczny wskazując na przyczynę zdziwienia. Przestrzeganie tej maksymy związane jest także z respektowaniem maksymy sposobu dotyczącej klarowności komunikatów, która zakłada minimalizowanie niejasności i wieloznaczności. Istotne dla powodzenia replik zdziwienia jest ponadto przestrzeganie maksymy jakości, której naruszenie sprawia, iż wypowiedź może realizować inne cele, np. służyć do ukrycia wcześniejszej wiedzy mówiącego na określony temat.

W ramach charakterystyki replik zdziwienia określono także ich miejsce w modelu komunikacji językowej, wskazując na obligatoryjną obecność nadawcy i odbiorcy, bodziec wywołujący wypowiedź, czynniki psycho- i socjolingwistyczne, kompetencję komunikacyjną i pragmatyczną interlokutorów oraz znajomość zasad zachowania się obowiązujących w danej społeczności, kod językowy, w ramach którego podczas aktu komunikacji językowej za pomocą operatorów interakcyjnych realizowana jest wypowiedź pełniąca funkcję wyrażania zdziwienia, a także jedność czasu i przestrzeni, w których występują elementy układu interakcyjnego.

Badania objęły również funkcje pragmatyczne pełnione przez repliki zdziwienia bądź wypowiedzenia obudowujące je w obrębie rozbudowanych kompleksów wypowiedzeniowych. W toku analiz zaobserwowano, że funkcja wyrażania zdziwienia wykazuje bliski związek z funkcjami modalno-syntagmatycznymi, przede wszystkim z funkcją pytania, lecz także z funkcją potwierdzenia, akceptacji, zaprzeczenia, przeczenia oraz unikania sądu modalnego. Badanie prowadzi do wniosku, że stowarzyszenie funkcji zdziwienia z funkcjami modalno-syntagmatycznymi stanowi dowód epistemicznego charakteru samego zjawiska zdziwienia, które łączy się z chęcią uzyskania wiedzy na jakiś temat i stanowi element szeroko rozumianych dyskusji problemowych.

Stosunkowo liczne repliki zdziwienia równolegle realizują inne funkcje emocyjne w stosunku do przedmiotu zdziwienia, wyrażające pozytywną lub negatywną ocenę oraz pozytywny lub negatywny stosunek do samego mówiącego, odbiorcy, stanu rzeczy dotyczącego odbiorcy, osoby trzeciej lub stanu rzeczy dotyczącego osoby trzeciej, m.in. zadowolenie z siebie, żal w stosunku do samego siebie, wyrzuty sumienia, zachwyt, dumę, podziw, niezadowolenie, żal do odbiorcy czy jego krytykę.

Rzadziej rozpatrywane repliki pełnią funkcje działania. Z reguły aktami illokucyjnymi są wypowiedzenia otaczające akty zdziwienia w ramach bardziej rozbudowanych kompleksów wypowiedzeń, które pełnią funkcję zakazu, rady, ostrzeżenia, proponowania i prośby. Wyłącznie jednostkowo natomiast spotykane są przykłady realizowania funkcji modalnych, które ograniczają się do wypowiedzi wyrażających wątpliwość.

Poza tym należy wskazać, iż w sekwencjach wypowiedzeń tworzących repliki zdziwienia stosunkowo często realizowana jest funkcja kontrargumentacji. Pełnią ją z reguły wypowiedzenia następujące po jednostkach służących do uzewnętrznienia zdziwienia (pytaniach, interiekcjach), które uzasadniają reakcję zdziwienia i prezentują kontrargumenty wobec informacji przekazanej przez partnera, które związane są z odmiennymi przekonaniem, oczekiwaniami czy pewnością mówiącego. Oprócz tego wykazano, iż badane repliki mogą spełniać pragmatyczną funkcję ironii poprzez wykazywanie absurdalności komunikatu rozmówcy, jak również realizować strategię kłamstwa, m.in. w celu ukrycia motywów swojego działania, odwiedzenia rozmówcy od jego zamierzeń bądź zrzucenia z siebie odpowiedzialności za popełnione błędy.

W toku analiz zaobserwowano ponadto, iż repliki zdziwienia są ściśle związane z poprzedzającymi je i następującymi po nich wypowiedziami w obrębie wymiany dialogowej. Sprawia to, że zyskują one charakter replik kontynuujących wykorzystywanych w celu realizacji zróżnicowanych strategii konwersacyjnych: informacyjno-weryfikacyjnych, aksjologiczno-emotywnych, behawioralnych i metadyskursywnych. Rozpatrywane repliki najczęściej stanowią składnik strategii informacyjno-weryfikacyjnych o charakterze nieantagonistycznym, w których sens zdziwienia przyczynia się do wzmocnienia realizowanej przez nie funkcji pytania. Badane wypowiedzi często wykorzystywane są także w strategiach metadyskursywnych, w których z reguły pełnią funkcję uściślającą w stosunku do prowadzonych strategii informacyjno-weryfikacyjnych i są środkiem służącym do dokonywania oceny metatekstowej wypowiedzi partnera.

Mniejszy udział w materiale empirycznym mają repliki funkcjonujące jako element strategii aksjologiczno-emotywnych ukierunkowanych na uzgodnienie przez partnerów sądów wartościujących wobec określonych stanów rzeczy. Replika zdziwienia z reguły stanowi swoisty wstęp do zaprezentowania opinii, która jest odmienna od stanowiska przedstawionego przez partnera. Działanie to prowokuje uczestników aktu komunikacji do dalszej wymiany poglądów.

Repliki zdziwienia mogą być wykorzystywane także podczas realizowania strategii behawioralnych, m.in. mających na celu skorygowanie zachowania partnera. Badanie wykazało jednak, iż mają one marginalny udział w podejmowaniu strategii behawioralnych *sensu stricto*. Sens zdziwienia częściej towarzyszy reakcjom na strategię behawioralną podejmowaną przez partnera w stosunku do nadawcy repliki i *de facto* ma na celu realizację strategii informacyjno-weryfikacyjnej, w ramach której mówiący dąży do ustalenia przyczyn wypowiedzenia illokucyjnego aktu mowy przez rozmówcę.

W toku badań wskazano również na wielość taktyk konwersacyjnych wykorzystywanych w wypowiedziach realizujących funkcję zdziwienia, które ogółem można podzielić na zabiegi zmierzające do wzmocnienia bądź osłabienia siły przekazu repliki, a także mające na celu modyfikację funkcji pragmatycznych pełnionych przez określoną wypowiedź. Środki intensyfikacyjne mają na celu głównie zwiększenie siły emocji wyrażonej w komunikacie. Częstokroć służą one również do swoistego rytualizowania wypowiedzi poprzez wykorzystanie środków językowych, które w sposób powszechny wyrażają zdziwienie za pomocą względnie stałej formy. Działanie to ułatwia zinterpretowanie intencji wypowiedzi przez odbiorcę. W wypadkach modyfikowania sensu zdziwienia z reguły ma miejsce swoiste nawarstwienie się w wypowiedzi kilku funkcji emotywnych. Dzieje się tak w sytuacji, gdy przyczyna zdziwienia budzi w odbiorcy jednoznacznie pozytywne lub negatywne emocje. Niezmiernie rzadko natomiast stosowane są taktyki dążące do osłabienia siły przekazu wypowiedzi wyrażającej sens zdziwienia. W wielu wypadkach zastosowanie poszczególnych taktyk ma charakter automatyczny, bezwiedny i w większym stopniu zależy od konkretnych sytuacji komunikacyjnych czy indywidualnych nawyków mówiącego aniżeli od różnic występujących między rozpatrywanymi językami. Na decyzję o zastosowaniu określonego zabiegu istotny wpływ może wywierać stopień pobudzenia emocjonalnego mówiącego w danej sytuacji mówienia.

Pod względem strukturalnym analizowane repliki mogą zostać podzielone na jedno- i kilkupowiedzeniowe. Wśród wypowiedzi złożonych z jednego wypowiedzenia przeważają konstrukcje pytające, rzadziej spotyka się wypowiedzenia oznajmujące, niewielki udział w materiale empirycznym mają zaś interiekcje. W kompleksach wielowypowiedzeniowych z kolei często realizowany jest schemat, na który składają się serie pytań złożone z krótkiego pytania wywoławczego i, z reguły, konkretniejszych pod względem treści propozycyjalnej pytań wyjaśniających, a także połączenia wypowiedzeń pytających i oznajmujących, z których ostatnie najczęściej służą do uściślenia przyczyn odczuwania zdziwienia przez mówiącego. Ostatni zabieg może zostać zastosowany w sytuacji, gdy wyizolowane wypowiedzenie – w ocenie mówiącego – niewystarczająco klarownie wyraża sens zdziwienia, co skutkuje obawą, że może ono być niewłaściwie zinterpretowane przez odbiorcę. Dlatego też repliki bywają poszerzane o dodatkowe wypowiedzenia (niekoniecznie wyrażające tę emocję bezpośrednio, lecz mieszczące się w kontekście zdziwienia),

które konkretyzują przyczynę odczuwania zdziwienia przez mówiącego. Warto jednak podkreślić, że to wyjaśnienie nie wyczerpuje tematu, ponieważ zarówno zwarte, jednoelementowe repliki, jak i rozbudowane wypowiedzi każdorazowo kształtowane są przez odmienny kontekst komunikacyjny, różny poziom emocjonalnego pobudzenia nadawcy, jego indywidualny temperament oraz (a)symetryczność relacji między rozmówcami. Uzyskane w wyniku analiz materiału faktograficznego dane ilościowe pozwalają skonkludować, że udział poszczególnych rodzajów struktur zdolnych do wyrażania zdziwienia jest zbliżony w każdym z analizowanych języków. Obserwacja ta może świadczyć o uniwersalności tych środków. Należy jednak zauważyć, iż przeprowadzone badanie było ograniczone jedynie do trzech języków indoeuropejskich, dlatego w celu uzyskania bardziej reprezentatywnych rezultatów i potwierdzenia bądź odrzucenia hipotezy o uniwersalności omówionych schematów formalnych należałoby przeprowadzić analogiczne badania nad replikami zdziwienia na materiale większej liczby zróżnicowanych pod względem genetycznym języków.

W ujęciu całościowym niniejsze opracowanie wskazuje, iż analiza o charakterze pragmatycznojęzykowym może stanowić uzupełnienie dotychczasowych ustaleń dotyczących właściwości zdziwienia, formułowanych w ramach różnych dyscyplin naukowych. Badanie replik dialogowych wyrażających emocje z grupy zdziwienia w aspekcie pragmatolingwistycznym (pomimo rozgraniczenia dokonywanego pomiędzy analizą funkcji pragmatycznych, które ze swej natury są społeczne, interakcyjne i dyskursywne, a realnie odczuwanymi stanami wewnętrznymi, do których lingwista nie ma wglądu i które mają charakter psychologiczny) potwierdza m.in. tezę, że zdziwienie jest neutralne pod względem przypisywanego mu znaku wartości, a informacja, której dostarcza, ma wyłącznie charakter metapoznawczy. Harmonizuje to z poglądem R. Reisenzeina głoszącym, iż uczucia przyjemności i przykrości powstające równolegle ze zdziwieniem bądź w jego następstwie należy postrzegać jako niezależne od niego reakcje emocjonalne będące skutkami mechanizmu porównującego nowo nabyte przekonania z wcześniej istniejącymi reprezentacjami mentalnymi, gdzie odczuwanie przyjemności jest wynikiem zgodności nowo nabytych przekonań z wcześniejszymi pragnieniami eksperyencera, podczas gdy przykreść stanowi rezultat niezgodności nowych przekonań z jego pragnieniami (do takich konkluzji dochodzimy w wyniku wyodrębnienia funkcji wyrażania emocji prototypowych, które także realizowane są w rozpatrywanych wypowiedziach). Rezultaty badań stanowią również potwierdzenie tezy o zdolności zdziwienia do współtworzenia tzw. emocji złożonych, ponieważ w wielu kontekstach badane repliki realizują równolegle kilka funkcji emotywnych. Wyniki analiz dostarczają ponadto językowych dowodów na poparcie stanowiska psychologów zakładającego, iż scenariusz zdziwienia obejmuje: bodziec – reakcję – interpretację, ponieważ częstokroć dopiero w następstwie reakcji werbalnej wyrażającej zdziwienie ma miejsce interpretacja bodźca, tj. jego ocena i ustosunkowanie się do niego przez podmiot doświadczający. Zjawisko to jest szczególnie widoczne w komplek-

sach wypowiedzeń, w których po inicjalnym werbalnym sygnale zdziwienia, pod wpływem analizy bodźca, następują wypowiedzi wyrażające emocje pozytywne lub negatywne. Obserwacja ta koresponduje również z sądem A.J. Boczkariowa głoszącym, iż podczas wyrażania zdziwienia oraz innych emocji zachodzi implikacja, tj. zdziwienie warunkuje wystąpienie kolejnej emocji.

Przed omawianą problematyką rysują się interesujące perspektywy dla dalszych badań. Wydaje się, iż materiał badawczy mógłby zostać poszerzony o większą liczbę wypowiedzi stosowanych w autentycznych sytuacjach komunikacyjnych. Pozwoliłoby to na dokładniejsze scharakteryzowanie operatorów funkcji zdziwienia, np. konturów intonacyjnych charakterystycznych dla różnych typów konstrukcji realizujących pragmatyczną funkcję zdziwienia. Rozszerzenie zakresu czasowego badań poprzez uwzględnienie utworów opublikowanych w innych aniżeli omówione w niniejszym opracowaniu okresach mogłoby z kolei przyczynić się do rozpoznania innych operatorów zdziwienia, charakterystycznych dla określonych etapów rozwoju analizowanych języków. Poza tym, jak już wspomniano, badanie mogłoby objąć większą liczbę języków (również nieindoeuropejskich), co pozwoliłoby na ustalenie katalogu uniwersaliów językowych w zakresie środków wykorzystywanych do realizowania funkcji zdziwienia, a także ukazanie sposobów językowego wyrażania zdziwienia, które są charakterystyczne dla lingwokultur funkcjonujących poza obszarem występowania języków indoeuropejskich. Na reprezentatywnym materiale badawczym należałoby ponadto zweryfikować formułowane dotychczas tezy dotyczące tych konceptualizacji zdziwienia, które wskazywane były jako specyficzne dla poszczególnych obszarów językowo-kulturowych. Można zaliczyć tu m.in. tezę o racjonalnym podejściu do zdziwienia występującym wśród użytkowników języka angielskiego, które przejawia się m.in. w aktywnych próbach wyjaśnienia jego przyczyn, oraz przeciwstawioną mu, bardziej kontemplacyjną i bierną postawę charakterystyczną dla przedstawicieli kultury rosyjskiej (Мезенцева 2005). W tym kontekście wskazuje się również na silniejszy związek zdziwienia ze strachem w języku rosyjskim oraz ze zdumieniem i zachwytem w języku angielskim (Дорофеева 2002). Wreszcie, zaprezentowana w monografii procedura badawcza może stanowić przykładowe rozwiązanie dla analiz wypowiedzi realizujących inne funkcje emotywne, które wykraczają poza emocje związane wyłącznie ze zdziwieniem. Szczególnie interesującym kierunkiem wydają się być badania nad innymi stanami emocjonalno-kognitywnymi, które pozbawione są wyraźnej walencji, takimi jak zaniepokojenie, zaintrygowanie, dezorientacja czy zakłopotanie.

Bibliografia

- AHDI: Ammer, C. (1997). *The American Heritage Dictionary of Idioms*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Aikhenvald, A.Y. (2012). The essence of mirativity. *Linguistic Typology*, 16: 435–486.
- Aikhenvald, A.Y. (2015). Evidentials: Their links with other grammatical categories. *Linguistic Typology*, 19 (2): 239–277.
- Alleman, B. (1986). O ironii jako o kategorii literackiej. *Pamiętnik Literacki*, 1: 227–242.
- Alston, W.P. (1994). *Illocutionary Acts and Linguistic Meaning*. In: Tsohatzidis, S.L. (Ed.). *Foundations of Speech Act Theory. Philosophical and Linguistic Perspectives*. London – New York: Routledge: 29–49.
- AnderBois, S. (2016). *Illocutionary mirativity: the case of Yucatec Maya bakáan*. In: Thuy, B., Rudmila-Rodica, I. (Eds.). *Proceedings of SULA 9: Semantics of Under-Represented Languages in the Americas*. Amherst: GLSA Publications: 1–16.
- AnderBois, S., Brasoveanu, A., Henderson, R. (2010). *Crossing the appositive/at-issue meaning boundary*. In: Li, N., Lutz, D. (Eds.). *Semantics and Linguistic Theory (SALT)*, 20. Vancouver: University of British Columbia and Simon Fraser University: 328–346.
- Antas, A. (1999). *O kłamstwie i kłamaniu. Studium semantyczno-pragmatyczne*. Kraków: Universitas.
- Anusiewicz, J. (1986). Pragmatyka lingwistyczna a kultura języka. *Poradnik Językowy*, 9–10: 612–624.
- Aronson, E. (2001). *Człowiek – istota społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Arystoteles. (1988). *Retoryka*. Warszawa: PWN.
- Ascone, L. (2017). *The computer-mediated expression of surprise: A corpus analysis of chats by English and Italian native speakers and Italian learners of English*. In: Celle, A., Lansari, L. (Eds.). *Expressing and describing surprise*. Amsterdam: John Benjamins Current Topics: 121–151.
- Asu, E.L., Sakhai, H., Lippus, P. (2024). The prosody of surprise questions in Estonian. *Journal of Linguistics*, 60 (1): 7–27.
- Austin, J.L. (1993). *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Awdiejew, A. (1983). Klasyfikacja funkcji pragmatycznych. *Polonica*, IX: 53–88.
- Awdiejew, A. (1987). *Pragmatyczne podstawy interpretacji wypowiedzi*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Awdiejew, A. (2004). *Gramatyka interakcji werbalnej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Awdiejew, A. (2005). Strategie konwersacyjne. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Literaria Polonica*, 7/2: 127–150.
- Awdiejew, A., Habrajska, G. (2004). *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej. Tom 1*. Łask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM.

- Awdiejew, A., Habrajska, G. (2020). *Gramatyka sensu*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Awdiejew, A., Labocha, J., Rudek, K. (1980). O typologii tekstów języka mówionego. *Polonica*, 6: 181–187.
- Bach, K., Harnish, R.M. (1984). *Linguistic Communication and Speech Acts*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Ballmer, T., Brennenstuhl, W. (1981). *Speech Act Classification. A Study in the Lexical Analysis of English Verbs*. Berlin - New York: Springer-Verlag.
- Bartmiński, J., Niebrzegowska-Bartmińska, S., Szadura, J. (Red.). (2004). *Akty i gatunki mowy*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bednarczyk, M. (2014). Klasyfikacja wykrzykników w badaniach polskich i niemieckich. *Lingwistyka Stosowana*, 11: 83–89.
- Blum-Kulka, S. (2001). *Pragmatyka dyskursu*. W: van Dijk, T.A. (Red.). *Dyskurs jako struktura i proces*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN: 214–241.
- Boniecka, B. (2000). *Struktura i funkcja pytań w języku polskim*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- British National Corpus. (Online) <https://www.english-corpora.org/bnc/> (dostęp: 10.07.2025).
- Brown, P., Levinson, S.C. (1987). *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Caffi, C., Janney, R. (1994). Toward a pragmatics of emotive communication. *Journal of Pragmatics*, 22: 325–373.
- CD: Cambridge Dictionary. (Online) <https://dictionary.cambridge.org/> (dostęp: 21.07.2025).
- Celle, A., Lansari, L. (2014). 'I'm surprised'/'Are you surprised?'. *Surprise as an argumentation tool in verbal interaction*. In: Blumenthal, P., Novakova, I., Siepmann, D. (Eds). *Les émotions dans le discours. Emotions in discourse*. Frankfurt am Main: Peter Lang: 267–280.
- Celle, A., Jugnet, A., Lansari, L., L'Hôte, E. (2017). *Expressing and describing surprise*. In: Celle, A., Lansari, L. (Eds.). *Expressing and describing surprise*. Amsterdam: John Benjamins Current Topics: 215–244.
- Celle, A. (2018) *Surprise in Storytelling*. In: Nita, R.; Valetopoulos, F. (Eds). *L'expression des sentiments, de l'analyse linguistique aux applications*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes: 227–248.
- Celle, A. (2023). Surprise questions in English and French. *Open Linguistics*, 9 (1): 1–17.
- Celle, A., Péliissier, M. (2022). Surprise questions in spoken French. *Linguistics Vanguard*, 8: 287–302.
- Charciarek, A. (2023). Stylistyka i pragmatyka praskich dyrektywnych napisów publicznych. *Bohemistyka*, 4: 575–597.
- Chlebda, W. (2003). *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*. Łask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM.
- Chlebda, W. (2007). „Ramka pragmatyczna” w procesie weryfikowania i tworzenia słownikowych definicji frazeologizmów. W: Hordy, M., Mokijenko, W., Walter, H. (Red.). *Język. Człowiek. Dyskurs*. Szczecin: Print Group: 185–195.
- Cialdini, R. (2004). *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Czapiga, A. (2015). Aprobata zapowiedziana w części narracyjnej (na materiale języka polskiego, rosyjskiego i angielskiego). *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica Rossica*, 11: 9–17.
- Czapiga, A. (2017). *Leksykalno-pragmatyczne wykładniki aprobaty jako aktu mowy. Na materiale języka polskiego, rosyjskiego i angielskiego*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Czamara, A. (1977). Wartościujący akt illokucyjny. *Polonica*, 18: 169–174.
- DAIPV: Spears, R.A. (2005). *McGraw-Hill's Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs*. New York: McGraw-Hill.
- Danielewiczowa M. (1991). *Zdania pytajne o funkcji ekspresywnej*. W: Bartmiński, J., Grzegorzczkowa, R. (Red.). *Język a Kultura. Funkcje języka i wypowiedzi, t. 4*. Wrocław: Wiedza o Kulturze: 159–168.
- Danielewiczowa, M. (1996). *O znaczeniu zdań pytajnych w języku polskim. Charakterystyka struktury tematyczno-rematycznej wypowiedzi interrogatywnych*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Darwin, K. (1988). *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt*. Warszawa: PWN.
- De Rivera, J. (1977). *A structural theory of the emotions*. New York: International Universities Press.
- DeLancey, S. (1997). Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology*, 1: 33–52.
- DeLancey, S. (2001). The mirative and evidentiality. *Journal of Pragmatics*, 33: 369–382.
- DeLancey, S. (2012). Still mirative after all these years. *Linguistic Typology*, 16(3): 529–564.
- Descartes, R. (2001). *Namiętności duszy*. Kęty: Antyk.
- van Dijk, T.A. (1977). Pragmatic macro-structures in discourse and cognition. In: de Mey-etal, M. (Ed.). *International workshop on cognitive viewpoint*. Ghent: Communication & Cognition: 99–113.
- DiMaggio, P. (1997). Culture and cognition. *Annual Review Of Sociology*, 23: 263–287.
- Dłuska, M. (1976). *Prozodia języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Doliński, D. (2007). *Mechanizmy wzbudzania emocji*. W: Strelau, J. (Red.). *Psychologia. Podręcznik akademicki t. 2: Psychologia ogólna*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne: 351–368.
- Dukiewicz, L. (1978). *Intonacja wypowiedzi polskich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Duszak, A. (1998). *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dziadosz, D. (2018). *Leksykalno-semantyczne i pragmatyczne aspekty interiekcji w języku polskim, rosyjskim i niemieckim*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Dziemidok, B. (1967). *O komizmie*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Dzienisiewicz, D. (2024a). Forma i pragmatyka aktów mowy informujących o zdziwieniu mówiącego w języku polskim. *Językoznawstwo*, 1/20: 129–149.
- Dzienisiewicz, D. (2024b). Struktura i właściwości pragmatyczne kilkupowypowiedzeniowych replik dialogowych informujących o zdziwieniu (na materiale współczesnej prozy polskiej). *Półrocznik Językoznawczy Tertium*, 9 (1): 106–129.

- Dzienisiewicz, D. (2024c). Repliki dialogowe informujące o emocjach z pola zdziwienia (na materiale współczesnych utworów prozatorskich napisanych w języku polskim, rosyjskim i angielskim). *Studia Linguistica*, 43: 111–131.
- Dzienisiewicz, D. (2026). Frazeologizmy opisujące doświadczanie emocji z grupy zdziwienia w języku polskim, rosyjskim i angielskim *LingVaria*, 40 (artykuł zgłoszony do druku).
- Dzienisiewicz, M. (2021). *Вербализация эмоций в текстах русской музыкальной кримики* (rozprawa doktorska). Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Egerod, S., Hansson, I.L. (1974). An Akha conversation on death and funeral. *Acta Orientalia*, 36: 225–284.
- Ekman, P. (1980). Asymmetry in facial expression. *Science*, 209: 833–834.
- Ekman, P. (1984). *Expression and the nature of emotion*. In: Scherer, K., Ekman, P. (Eds.). *Approaches to emotion*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum: 319–344.
- Ekman, P., Friesen, W.V. (2003). *Unmasking the face*. Cambridge, MA: Malor.
- Encyklopedia Teatru. (Online) <https://encyklopediateatru.pl/hasla/218/intonacja> (dostęp: 21.07.2025).
- FD: The Free Dictionary. (Online) <https://www.thefreedictionary.com/> (dostęp: 21.07.2025).
- Foley, M., Hall, D. (2012). *My Grammar Lab Advanced*. Harlow: Person Education Limited.
- Friedman, V.A. (2003). *Evidentiality in the Balkans with special attention to Macedonian and Albanian*. In: Aikhenvald, A.Y., Dixon, R.M. W. (Eds.). *Studies in evidentiality, typological studies in language*, 54. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins: 189–218.
- Gałczyńska, A. (2003). *Akty odmowy we współczesnym języku polskim*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Gasiul, H. (2007). *Teorie emocji i motywacji*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Gazdar, G. (1979). *Pragmatics, Implicature, Presupposition and Logical Form*. New York: Academic Press.
- Gendolla, G.H. E., Koller, M. (2001). Surprise and motivation of causal search: how are they affected by outcome valence and importance?. *Motivation and Emotion*, 25: 327–349.
- Goddard, C. (2017). *The complex, language-specific semantics of “surprise”*. In: Celle, A., Lansari, L. (Eds.). *Expressing and describing surprise*. Amsterdam: John Benjamins Current Topics: 27–49
- Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. Garden City NY: Double-day.
- Gołąb, Z., Heinz, A., Polański, K. (1970). *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Grabias, S. (1981). *O ekspresywności języka*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Grębowiec, J. (2013). *Mówić i działać. Wykłady z pragmatyki języka*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Grice, H.P. (1980). *Logika a konwersacja*. W: Stanosz, B. (Red.). *Język w świetle nauki*. Warszawa: Czytelnik: 91–114.
- Grochowski, M. (1988). Wprowadzenie do analizy syntaktycznej wykrzykników. *Polonica*, 13: 85–100.
- Grzegorzczkova, R. (1989). Językowe wykładniki intencji wypowiedzi. *Biuletyn PTJ*, XLII: 69–77.

- Grzegorzczkova, R. (1991). *Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy*. W: Bartmiński, J., Grzegorzczkova, R. (Red.). *Język a kultura t. 4: Funkcje języka i wypowiedzi*. Wrocław: Wiedza o Kulturze: 11–28.
- Grzelak, E. (2011). Ironia, autoironia, sarkazm – trzy odmienne funkcjonalnie zdarzenia komunikacyjne. *Roczniki Humanistyczne*, 59 (6): 75–87.
- Grzesiuk, A. (1995). *Składnia wypowiedzi emocjonalnych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Habrajska, G. (2004). *Komunikacyjna analiza i interpretacja tekstu*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Guiraud, N., Longin, D., Lorini, E., Pesty, S., Rivière, J. (2011). *The face of emotions: A logical formalization of expressive speech acts*. In: Sonenberg, L., Stone, P., Tumer, K., Yolum, P. (Eds.). *10th International conference on Autonomous Agents and Multiagent Systems (AAMAS 2011)*, vol. 3. Taipei: International Foundation for Autonomous Agents & Multiagent Systems: 1031–1038.
- Halliday, M.A. K. (1973). *Explorations in the Functions of Language*. London: Edward Arnold.
- Hempoliński, M. (1974). *Brytyjska filozofia analityczna*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Hengeveld, K., Olbertz, H. (2012). Did you know? Mirativity still exists!. *Linguistic Typology*, 16 (3): 487–503.
- Hill, N. (2012). Mirativity does not exist: Hdug in “Lhasa” Tibetan and other suspects. *Linguistic Typology*, 16 (3): 389–434.
- Honowska, M. (1984). Prawdopodobnie. (Przyczynek do teorii aktu mowy). *Polonica*, 10: 121–131.
- Hrabia, M.P. (2022). *No nie mów! Słownik pragmatemów?! Rozważania nad leksykograficznym opisem wyrażeń pragmatycznych w ujęciu kontrastywnym (na przykładzie polskich ekwiwalentów francuskiego pragmatemu Tu mèn diras tant!)*. *LingVaria*, 17 (1): 99–113.
- Itti, L., Baldi, P.F. (2006). Bayesian surprise attracts human attention. In: Schölkopf, B., Platt, J., Hoffman, T. (Eds.). *Advances in neural information processing systems*, 19. Cambridge, MA: MIT Press: 547–554.
- Izard, C., Malatesta, C. (1987). *Perspectives on emotional development I: Differential emotions theory of early emotional development*. In: Osofsky, J.D. (Ed.). *Handbook of infant development*. New York: Wiley: 494–554.
- Jakubowska, E. (1999). *Cross-cultural dimensions of politeness in the case of Polish and English*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Jodłowski, S. (1976). *Podstawy polskiej składni*. Warszawa: PWN.
- Kalisz, R. (1993). *Pragmatyka językowa*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kay, P., Fillmore, C.P. (1999). Grammatical Constructions and Linguistic Generalization: The *What's X Doing Y?* Construction. *Language*, 75: 1–33.
- Kita, M. (2005). *Językowe rytuały grzecznościowe*. Katowice: Wyższa Szkoła Zarządzania Marketingowego i Języków Obcych.
- Kleider, H.M., Pezdek, K., Goldinger, S.D., Kirk, A. (2008). Schema-driven source misattribution errors: Remembering the expected from a witnessed event. *Applied Cognitive Psychology*, 22: 1–20.
- Klemensiewicz, Z. (1963). *Zarys składni polskiej*. Warszawa: PWN.
- Komorowska, E. (1994). „Prawda” w ujęciu lingwistyki współczesnej. *Nowa Krytyka*, 5: 79–92.
- Komorowska, E. (1995a). Prawda i fałsz w interpretacji pragmalingwistycznej. *Slavica Stetinensia*, 4: 101–112.

- Komorowska, E. (1995b): Metafunkcje: pytania, akceptacji i przeczenia jako wykładniki siły illokucyjnej wypowiedzi. *Slavica Stetinensia*, 5: 167–177.
- Komorowska, E. (1998). Leksem „zresztą” i jego słowiańskie ekwiwalenty w semantyczno-pragmatycznym aspekcie. *Z polskich studiów slawistycznych*, 9: 135–140.
- Komorowska, E. (2003). Polskie badania pragmalingwistyczne. *Przegląd Rusycystyczny*, 1/2003: 79–88.
- Komorowska, E. (2008). *Pragmatyka dyrektywnych aktów mowy w języku polskim*. Szczecin – Rostock: Print Group.
- Komorowska, E. (2015). O chwaleńniu jako akcie mowy słów kilka. W: Dzwierzyńska, E., Chudyk, D. (Red.). *Z badań nad językami europejskimi w aspekcie synchronicznym i diachronicznym. Księga jubileuszowa poświęcona profesor Zofii Czapidze*. Szczecin: Volumina.pl Daniel Krzanowski: 150–159.
- Komorowska, E. (2020a). Language communication in a pragmatic perspective: Flouting the cooperative principle. *Beyond Philology*, 17/2: 27–49.
- Komorowska, E. (2020b). Obietnica jako komisywny akt mowy w języku polskim i rosyjskim. *Aspekt pragmalingwistyczny*. W: Mampe, J., Trendowicz, M., Marzouk, F., Ovchinnikova, L. (Red.). *Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce: ujęcie interdyscyplinarne*, 8. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego: 89–104.
- Komorowska, E. (2021a). Gratulacje jako akt mowy we współczesnym języku polskim: aspekt pragmalingwistyczny. W: Myszk, A., Oronowicz-Kida, E., Słabczyński, R. (Red.). *Silva Rerum: rzecz o współczesnej i dawnej polszczyźnie. T. 2, Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Ożogowi*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego: 423–435.
- Komorowska, E. (2021b). The speech act of gratitude in contemporary Polish: A pragmalinguistic study. *Beyond Philology*, 18/1: 103–119.
- Komorowska, E., Ohrimovich, A. (2018). The compliment as a speech act in Russian: A lexical-pragmatic study. *Beyond Philology*, 15/1: 49–67.
- Komorowska, E., Stanulewicz, D. (2025). Akt mowy groźba – klasyfikacja i definicja: ujęcie pragmalingwistyczne (na materiale języka polskiego i rosyjskiego). *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 16/1: 299–314.
- Kondziola-Pich, K. (2015). *Pocieszenie jako akt mowy we współczesnym języku polskim i rosyjskim. Studium pragmalingwistyczne*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Korzeniewska, J. (1973). Intonacja w procesie nauczania dialogu sytuacyjnego. *Język Rosyjski*, 3 (136): 195–210.
- Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2017). *Surprise as a conceptual category*. In: Celle, A., Lansari, L. (Eds.). *Expressing and describing surprise*. Amsterdam: John Benjamins Current Topics: 7–26.
- Kozicka-Borysowska, Ż. (2002). *Pragmatyczne aspekty aktu mowy przeproszenia*. W: Szpila, G. (Red.). *Język a komunikacja 4, tom I: Język trzeciego tysiąclecia II*. Kraków: Tertium: 381–389.
- Krawczak, K. Glynn, D. (2017). *Operationalizing mirativity: A usage-based quantitative study of constructional construal in English*. In: Celle, A., Lansari, L. (Eds.). *Expressing and describing surprise*. Amsterdam: John Benjamins Current Topics: 353–382.

- Krzempek, M. (2019). Kognitywna analiza semantyczna polskich wykrzykników. *Stylistyka*, 27: 117–134.
- Krzempek, M. (2021). Wykrzykniki a emocje. *Stylistyka*, 30: 307–322.
- Krzeszowski, T.P. (1984). *Gramatyka angielska dla Polaków*. Warszawa: PWN
- Kurkowska, H., Skorupka, S. (1966). *Stylistyka polska. Zarys*. Warszawa: PWN.
- Labocha, J. (1996). *Odbiorca w tekście i wypowiedzi*. W: Gajda, S., Balowski, M. (Red.). *Styl a tekst*. Opole: Uniwersytet Opolski: 55–60.
- Lakoff, R. (1977). *What you can do with words: politeness, pragmatics and performatives*. In: Rogers, A., Wall, B., Murphy, J.P. (Eds.). *Proceedings of the Texas Conference on Performatives, Presuppositions and Implicatures*. Arlington: Center for Applied Linguistics: 79–106.
- Lambrecht, K. (1990). *What, me worry? Mad Magazine sentences revisited*. *Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 16: 215–228.
- Langacker, R. (2009). *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*. Kraków: Universitas.
- LaPolla, R. (2003). *Evidentiality in Qiang*. In: Aikhenvald, A.Y., Dixon, R.M. W. (Eds.). *Studies in evidentiality (Typological studies in language)*, 54. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins: 63–78.
- Leech, G. (1980). *Explorations in Semantics and Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London – New York: Longman.
- Levinson, S.C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lib.ru. (Online) <http://www.lib.ru/> (dostęp: 10.07.2025).
- Lipczuk, R. (2000). O wielości i wieloznaczności terminów (na przykładzie klasyfikacji aktów mowy). *Acta ac Communitas*, 9, 169–176. (Online) <https://lipczuk.univ.szczecin.pl/Art.B.A.htm> (dostęp: 21.07.2025).
- Lorini, E., Castelfranchi, C. (2007). The cognitive structure of surprise: Looking for basic principles. *Topoi: An International Review of Philosophy*, 26 (1): 133–149.
- Łukasiewicz, E. (2023). Ewidencjalność a czasowniki percepcji i ich formy nieosobowe. *Język Polski*, 103 (3): 42–55.
- Maguire, R., Maguire, P., Keane, M.T. (2011). Making sense of surprise: an investigation of the factors influencing surprise judgments. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 37: 176–186.
- Mandler, G. (1984). *Mind and body*. New York: W.W. Norton & Company.
- Marcjanik, M. (2000). *Polska grzeczność językowa*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.
- Marcjanik, M. (2001a). *Etykieta językowa*. W: Bartmiński, J. (Red.). *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 281–291.
- Marcjanik, M. (2001b). *Czy istnieją uniwersalia grzecznościowe? Na marginesie książki R. Huszczy Honoryfikatywność*. Gramatyka. Pragmatyka. Typologia. W: Marcjanik, M. *W kręgu grzeczności. Wybór prac z zakresu polskiej etykiety językowej*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej: 163–170.
- Marcjanik, M. (2002). *Proces przewartościowywania polskiej grzeczności językowej*. W: Szpila, G. (Red.). *Język trzeciego tysiąclecia II, t 1: Nowe oblicza komunikacji we współczesnej polszczyźnie*. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Popularyzowania Wiedzy o Komunikacji Językowej Tertium: 391–396.
- Marten-Cleef, S. (1991). *Gefühle ausdrücken. Die expressiven Redeakte*. Göppingen: Kümmerle Verlag.

- Mellers, B., Fincher, K., Drummond, C., Bigony, M. (2013). *Surprise: A belief or an emotion?*. In: Pammi, V.S. C., Srinivasan, N. (Eds.). *Decision making: Neural and behavioural approaches*. Amsterdam: Elsevier: 3–19.
- Merin, A., Nikolaeva, I. (2008). *Exclamative as a universal speech act category: a case study in decision-theoretic semantics and typological implications* (Manuscript). University of Konstanz and SOAS London University.
- Meyer, W.-U. (1988). Die Rolle von Überraschung im Attributionsprozess. *Psychologische Rundschau*, 39: 136–147.
- Meyer, W.-U., Niepel, M., Rudolph, U., Schutzwohl, A. (1991). An experimental analysis of surprise. *Cognition and Emotion*, 5: 295–311.
- Meyer, W.-U., Reisenzein, R., Schützwohl, A. (1997). Toward a Process Analysis of Emotions: The Case of Surprise. *Motivation and Emotion*, 21 (3): 251–274.
- Miceli, M., Castelfranchi, C. (2015). *Expectancy and emotion*. Oxford University Press.
- Mikołajczuk, A. (2011). Mówiąc o uczuciach: między naturą i kulturą. O podstawach konceptualizacji uczuć w kontekście semantycznych badań porównawczych. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*, 23: 67–82.
- Morris, C.W. (1938). *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago: University of Chicago Press.
- Murray, S. (2010). *Evidentiality and the structure of speech acts* (PhD Thesis). New Brunswick: Rutgers University.
- Napiorkowska, L. (2016.) Mirativity and the near deixis copula dule in Neo-Aramaic. *Journal of Pragmatics*, 98: 1–17.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego. (Online) <https://nkjp.pl> (dostęp: 10.07.2025).
- Nęcki, Z. (2000). *Komunikacja międzyludzka*. Kraków: Antykwa.
- Niepel, M., Rudolph, U., Schutzwohl, A., Meyer, W.-U. (1994). Temporal characteristics of the surprise reaction induced by schema-discrepant visual and auditory events. *Cognition and Emotion*, 8: 433–452.
- Norricks, N.R. (1978). Expressive Illocutionary Acts. *Journal of Pragmatics*, 3: 277–291.
- Nowak, I. (2000). *Implicytne performatywy w języku rosyjskim i ich rola w konwersacji*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Nowakowska-Kempna, I. (1986). *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykładnikami predykatów uczuć*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Nowakowska-Kempna, I. (1995). *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie.
- Onians, J. (1994). "I Wonder...": A Short History of Amazement. In: Onians, J. (Ed.). *Sight and Insight: essays on art and culture in honour of E.H. Gombrich at 85*. London: Phaidon: 10–33.
- Ortony, A., Clore, G.L., Collins, A. (1988). *The cognitive structure of emotions*. New York: Cambridge University Press.
- Orwińska-Ruziczka, E. (1992). *Funkcje językowe interiekcji w świetle materiału słowackiego i polskiego*. Kraków: Universitas.
- Ożdżyński, J., Góral-Półroła, J., Michalik, M. (2018). Strategie konwersacyjne w wypowiedziach osób jaskających się. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica*, 13: 107–116.
- Ożóg, K. (1982). Podziękowania w polszczyźnie mówionej. *Język Polski*, LXII: 259–266.

- Ożóg, K. (1985). Przeproszenia w dzisiejszej polszczyźnie mówionej. *Język Polski*, LXV: 265–276.
- Ożóg, K. (1990a). *Zwroty grzecznościowe współczesnej polszczyzny mówionej (na materiale języka mówionego mieszkańców Krakowa)*. Warszawa – Kraków: PWN.
- Ożóg, K. (1990b). *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Ożóg, K. (2001). *Polszczyzna przełomu XX I XXI wieku: wybrane zagadnienia*. Rzeszów: Otwarty Rozdział.
- Ożóg, K. (2014). Współczesna polska grzeczność językowa a postmodernizm. *Studia Linguistica*, IX: 49–60.
- Peterson, T. (2016). Mirativity as surprise: Evidentiality, information, and deixis. *Journal of Psycholinguistic Research*, 45: 1327–1357.
- Peterson, T. (2017). *Grammatical evidentiality and the unprepared mind*. In: Celle, A., Lansari, L. (Eds.). *Expressing and describing surprise*. Amsterdam: John Benjamins Current Topics: 51–89.
- Peterson, T. (2020). *Mirativity in Morphology*. In: *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. (Online) <https://oxfordre.com/linguistics/view/10.1093/acrefore/9780199384655.001.0001/acrefore-9780199384655-e-497> (dostęp: 21.07.2025).
- Pisarek, L. (1992). Gratulacje jako akt mowy w języku rosyjskim w porównaniu z językiem polskim. *Studia Neerlandica et Germanica*: 295–302.
- Pisarkowa, K. (1975a). Pragmatyczny składnik kompetencji językowej. *Polonica*, 1: 7–18.
- Pisarkowa, K. (1975b). *Składnia rozmowy telefonicznej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Plantin, C. (2011). Les bonnes raisons des émotions: principes et méthode pour l'étude du discours émotionné. *Sciences pour la communication*, 94. Bern, New York: Peter Lang.
- Plutchik, R. (1990). *The emotions: facts, theories and a new model*. Lanham: University Press of America.
- Polański, K. (Red.). (1993). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Potts, C. (2005). *The logic of conventional implicature*. Oxford: Oxford University Press.
- Prokop, I. (2010). *Aspekty analizy pragmatycznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Prokop, I. (2016). *Pragmatyka antropocentryczna*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Pytel-Pandey, D. (2019). *Dyrektywne akty mowy w języku rosyjskim i niemieckim w świetle współczesnej komunikacji werbalnej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Redyk, M. (2007). Edukacyjna wartość pytań dzieci w wieku wczesnoszkolnym. *Forum Dydaktyczne*, 2: 84–98.
- Reisenzein, R. (2000). *The subjective experience of surprise*. In: Bless, H., Forgas, J. (Eds.). *The message within: The role of subjective experience in social cognition and behavior*. Philadelphia: Psychology Press: 262–279.
- Reisenzein, R., Bördgen, S., Holtbernd, T., Matz, D. (2006) Evidence for strong dissociation between emotion and facial displays: The case of surprise. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91 (2): 295–315.

- Reisenzein, R., Studtmann, M. (2007). On the expression and experience of surprise: No evidence for facial feedback, but evidence for a reverse self inference effect. *Emotion*, 7 (3): 612–627.
- Rett, J. (2011). Exclamatives, degrees and speech acts. *Linguistics and Philosophy*, 34: 411–442.
- Rett, J. (2021). The semantics of emotive markers and other illocutionary content. *Journal of Semantics*, 38: 305–340.
- Rett, J., Murray, S.E. (2013). *A semantic account of mirative evidentials*. In: Snider, T. (Ed.). *Proceedings of SALT*, 23. Santa Cruz: University of California: 453–472.
- Rett, J., Sturman, B. (2021). *Prosodically marked mirativity*. In: Soo, R., Chow, U.Y., Nederveen, S. (Eds.). *West Coast Conference on Formal Linguistics*, 38. Vancouver: University of British Columbia: 1–20.
- Rhee, S., Koo, H.J. (2020). From quotation to surprise: The case in Korean. *Journal of Pragmatics*, 155: 83–100.
- Rodak, R. (2000). *Frazemy jako ematywne operatory interakcyjne*. W: Dąbrowska, A., Anusiewicz, J. (Red.). *Język a Kultura t. 14: Uczucia w języku i tekście*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego: 187–199.
- Rogers, A., Wall, B., Murphy, J.P. (Eds.). (1977). *Proceeding of the Texas Conference on Performatives, Presuppositions, and Implicatures*. Arlington: The Center for Applied Linguistics.
- Rosińska-Mamej, A. (2014). Ile jest aktów w makroakcie mowy, czyli o najczęstszych sposobach realizacji próśb we współczesnym języku polskim. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 64: 113–126.
- Rosińska-Mamej, A. (2019). „Przepraszam, ma pan może długopis?”. *Prośba we współczesnej polszczyźnie, cz. 1. Prośba jako makroakt mowy*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Rudyk, A. (2021). *Zwroty adresatywne w języku rosyjskim i polskim*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Rumelhart, D.E. (1984). *Schemata and the cognitive system*. In: Wyer, R.S., Srull, T.K. (Eds.). *Handbook of social cognition*, 1. Hillsdale, NJ: Erlbaum: 161–188.
- Sadock, J.M. (1974). *Toward a Linguistic Theory of Speech Acts*. New York: Academic Press.
- Sahoo, K., Lemmens, M. (2017). Degrees of mirativity. *Review of Cognitive Linguistics*, 15 (2): 343–384.
- Salinas, C.M. S., Fontaine, J.R. J., Scherer, K.R. (2017). *Surprise in the GRID*. In: Celle, A., Lansari, L. (Eds.). *Expressing and describing surprise*. Amsterdam: John Benjamins Current Topics: 173–196.
- Sarnowski, M. (1993). *Niektóre pragmatyczne uwarunkowania fortuneści aktów mowy z wyrazami obraźliwymi (z badań nad rzeczownikami sekundarnie wartościującymi)*. W: Semczuk, A., Zmarzer, W. (Red.). *Literatura i słowo wczoraj i dziś. Piśmiennictwo rosyjskie a państwo totalitarne*. Warszawa: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego: 177–187.
- Scherer, K.R. (1984). *On the nature and function of emotion: A component process approach*. In: Scherer, K.R., Ekman, P. (Eds.). *Approaches to emotion*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum: 293–317.
- Schützwohl, A., Reisenzein, R. (2012). Facial expressions in response to a highly surprising event exceeding the field of vision: A test of Darwin's theory of surprise. *Evolution and Human Behavior*, 33 (6): 657–664.

- Searle, J.R. (1969). *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J.R. (1975a). *A Taxonomy of Illocutionary Acts*. In: Gunderson, K. (Ed.). *Language, Mind and Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press: 344–369.
- Searle, J.R. (1975b). *Indirect Speech Acts*. In: Cole, P., Morgan, J. (Eds.). *Speech Acts. Syntax and Semantics*, 3. New York: Academic Press: 59–82.
- Searle, J.R. (1987). *Czynności mowy: rozważania z filozofii języka*. Warszawa: Pax.
- Sieradzka-Mruk, A. (2016). „Radość i nadzieja, smutek i trwoga” w nabożeństwie drogi krzyżowej. *Wybrane aspekty ewolucji dyskursu religijnego w XX wieku na przykładzie leksyki dotyczącej uczuć*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Sigorskiy, A. (2010). Evidentiality, Inferentiality and Mirativity in the Modern Hindi. *Lingua Posnaniensis*, 52 (1): 71–80.
- Sikora, K. (2010). *Grzeczność językowa wsi. Część I: system adresatywny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sikora, K. (2013). Życzenia i winszowanie jako akt mowy. *LingVaria*, 8 (16): 179–189.
- Simons, M., Tonhauser, J., Beaver, D., Roberts, C. (2010). *What projects and why*. In: Li, N., Lutz, D. (Eds.). *Semantics and Linguistic Theory (SALT)*, 20. Vancouver: University of British Columbia and Simon Fraser University: 309–327.
- SJP PWN – Słownik języka polskiego PWN. (Online) <https://sjp.pwn.pl/> (dostęp: 21.07.2025).
- SJPDor – Doroszewski, W. (Red.). (1958–1969). *Słownik języka polskiego*, t. 1–11. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Skubalanka, T. (2016). Pragmatyczne wyznaczniki rozmowy. *Stylistyka*, 25: 123–131.
- Skudrzykowa, A. (1994). *Język (za)pisany*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Skudrzykowa, A., Urban, K. (2000). *Mały słownik terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Sopolińska, L. (2006). Funkcja emotywno-oceniająca w wypowiedziach potocznych. W: Wojtczuk, K., Machnicka, V. (Red.). *Wokół językowej funkcji emocjonalnej. Fakty dawne i współczesne*. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej: 243–250.
- SP: Dziamska-Lenart, G., Woźniak-Wrzesińska, E., Obertová, Z., Zakrzewska-Verdugo, M., Zgrzywa, J. (2021). *Słownik frazeologiczny z ćwiczeniami dla uczących się języka polskiego jako obcego*. Poznań: Wydawnictwo Rys.
- Sperber, D., Wilson, D. (2011). *Relewancja. Komunikacja i poznanie*. Kraków: Tertium.
- Stalnaker, R.C. (1972). *Pragmatics*. In: Davidson, D., Harman, G. (Eds.). *Semantics of Natural Language*. Dordrecht: Springer: 380–397.
- Stiensmeier-Pelster, J., Martini, A., Reisenzein, R. (1995). The role of surprise in the attribution process. *Cognition and Emotion*, 9: 5–31.
- Sułkowska, M. (2023). O frazeologii i pragmatemach z perspektywy dydaktyki i translacji. *Neofilolog*, 60/1: 88–100.
- Sworowska, A. (2019). Wykrzykniki jako jednostki wyrażające emocje w przekładzie z języka szwedzkiego na język polski. *Prace Językoznawcze*, 3: 185–202.
- Szczepankowska, I. (2011). *Semantyka i pragmatyka językowa. Słownik podstawowych pojęć z zadaniami i literaturą przedmiotu*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Szerszunowicz, J. (2010). Związki frazeologiczne opisujące objawy gniewu w języku polskim i włoskim. *Analiza kontrastyczna*. *Białostockie archiwum językowe*, 10: 319–339.

- Szuman S. (1985). *Dzieła wybrane. Studia nad rozwojem psychicznym dziecka. Tom I.* Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- Tabakowska, E. (2001). *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa.* Kraków: Universitas.
- Taylor, S.E., Crocker, J. (1981). *Schematic basis of social information processing.* In: Higgins, E.T., Herman, C.P., Zanna, M.P. (Eds.). *Social cognition: The Ontario symposium on personality and social psychology.* Hillsdale, NJ: Erlbaum: 89–134.
- Tokarski, R. (1984). *Struktura pola znaczeniowego.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tomiczek, E. (1983). *System adresatywny współczesnego języka polskiego i niemieckiego. Socjolingwistyczne studium konfrontatywne.* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Tomkins, S.S. (2008). *Affect Imagery Consciousness: The Complete Edition Vol. 1.* New-York: Springer.
- Trotzke, A., Giannakidou, A. (2025). Exclamation, intensity, and emotive assertion. *Theoretical Linguistics*, 51 (1–2): 1–51.
- Trotzke, A., Villalba, X. (2020). Exclamatives as responses at the syntax-pragmatics interface. *Journal of Pragmatics*, 168: 139–171.
- Unger, C. (2019). Exclamatives, exclamations, miratives and speaker's meaning. *International Review of Pragmatics*, 11 (2): 272–300.
- Urbańczyk, S., Kucala, M. (Red.). (1999). *Encyklopedia języka polskiego. Wydanie trzecie, poprawione i uzupełnione.* Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo.
- Villalba, X. (2017). *At-issue material in Spanish degree exclamatives: An experimental study.* In: Bosque, I. (Ed.). *Advances in the analysis of Spanish exclamatives.* Columbus, OH: Ohio State University Press: 139–158.
- Villalba, X. (2024). Expressive commitments. A normative approach to exclamations. *International Review of Pragmatics*, 16: 87–109.
- Wabnic, K. (2022). Akty mowy – rozwój teorii w XXI wieku (rozpoznanie interdyscyplinarne). *Oblicza Komunikacji*, 14: 73–97.
- Warchala, J. (1991). *Dialog potoczny a tekst.* Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Wąsik, Z. (1979). *Typologia strukturalna wypowiedzi pytajnych (na materiale wybranych współczesnych języków indoeuropejskich).* Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wells, J.C. (2006). *English Intonation: An Introduction.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiatrowski, P. (2010). *Morfologiczne i leksykalne wykładniki negatywnych emocji w „Przewodniku Katolickim” z lat 1895–2005.* Poznań: Wydawnictwo Rys.
- Wierzbicka, A. (1969). *Dociekania semantyczne.* Wrocław – Warszawa – Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Wierzbicka, A. (1971). *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne.* Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wierzbicka, A. (1983). *Genry mowy.* W: Dobrzyńska, T., Janus, E. (Red.). *Tekst i zdanie. Zbiór studiów.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich: 125–137.
- Wierzbicka, A. (1985). *Lexicography and Conceptual Analysis.* Ann Arbor: Karoma.

- Wiklund, A.-L. (2009). *The syntax of surprise: Unexpected event readings in complex predication*. In: Platzack, C. (Ed.). *Working Papers in Scandinavian Syntax*, 84. Lund: Center of Language and Literature: 181–224
- Wilkinson, S., Kitzinger, C. (2006). Surprise As an Interactional Achievement: Reaction Tokens in Conversation. *Social Psychology Quarterly*, 69 (2): 150–182.
- Wiśniewska-Kin, M. (2023). Skuteczne zdziwienie. Wyzwalamy myślenie – strategia nauki czytania przez zdziwienie. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 1 (68): 79–90.
- Witwicki, W. (1994). *Psychologia uczuć i inne pisma*. Warszawa: PWN.
- Wojtasiewicz, O. (1970). O tzw. operatorach pragmatycznych. *Poradnik Językowy*, 7: 443–445.
- Wojtczuk, K. (2006). *Zapożyczenia w klasie wykrzykników polskich. Ich formy oraz wybrane funkcje pragmatyczne*. W: Wojtczuk, K., Machnicka, V. (Red.). *Wokół językowej funkcji emocjonalnej. Fakty dawne i współczesne*. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej: 347–358.
- Wołk, M. (2017). W poszukiwaniu klucza do semantycznego opisu pojęcia zdziwienia. *Poradnik Językowy*, 9: 47–62.
- WSJP: Żmigrodzki, P. (Red.). (2007–). *Wielki słownik języka polskiego PAN*. (Online) <https://wsjp.pl/> (dostęp: 21.07.2025).
- WSP: Fliciński, P. (2012). *Współczesny słownik frazeologiczny*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. (Online) <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/b98cedfe-71e3-4cc0-8f5d-0b85671a3dd8/content> (dostęp: 21.07.2025).
- Wunderlich, D. (1976). *Studien zur Sprachakttheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Załaźńska, A. (2006). *Niewerbalna struktura dialogu. W poszukiwaniu polskich wzorców narracyjnych i interakcyjnych zachowań komunikacyjnych*. Kraków: Universitas.
- Ziembicki, D. (2017). Pytania rozstrzygnięcia z udziałem czasowników epistemicznych. Co wynika z ich użycia?. *Poradnik Językowy*, 9: 76–91.
- Żurek, A. (2008). Teorie grzeczności językowej. *Kształcenie Językowe*, 7 (17): 33–43.
- Апресян, В.Ю., Апресян, Ю.Д. (1993). Метафора в семантическом представлении эмоций. *Вопросы языкознания*, 3: 27–35.
- Апресян, Ю.Д. (1986). Перформативы в грамматике и словаре. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*, 45 (3): 208–223.
- Арутюнова, Н.Д., Падучева, Е.В. (1985). Истоки, проблемы и категории прагматики. *Новое в зарубежной лингвистике*, 1: 8–42.
- АСРФ: Баранов, А.Н., Добровольский, Д.О. (Ред.). (2020). *Академический словарь русской фразеологии*, Москва: ЛЕКСРУС.
- Бабенко, Л.Г. (1986). Обозначение эмоций в языке и речи: (Пособие по спецкурсу). Свердловск: Издательство Уральского университета.
- Бакалай, А.Г. (2001). *Словарь русского речевого этикета. Формы доброжелательного обхождения. 6000 слов и выражений*. Москва: АСТ-ПРЕСС.
- Бочкарёв, А.Е. (2018). Об удивлении как лингвоспецифичном концепте русского языка. *Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, 16 (2): 90–100.
- Брызгунова, Е.А. (1984). *Эмоционально-стилистические различия русской звучащей речи*. Москва: Издательство Московского университета.

- БТС: Кузнецов, С.А. (Ред.). (2000). *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург: Норинт.
- БУСРЯ: Морковкин, В.В., Богачева, Г.Ф., Луцкая, Н.М. (2016). *Большой универсальный словарь русского языка*, Москва: АСТ-Пресс Книга.
- Виноградов, В.В. (1977). *Об основных типах фразеологических единиц в русском языке*. В: Виноградов, В.В. (Ред.). *Избранные труды. Лексикология и лексикография*. Москва: Наука: 140–161.
- Винокур, Т.Г. (1993). *Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения*. Москва: Наука.
- Вотякова, И.А. (2015). О концепте «удивление» в русской языковой картине мира. *Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология*, 25 (3): 120–124.
- Глушкова, Т.С., Горбунов, Г.В. (2022). Языковая репрезентация эмоционального состояния удивления в русском и английском языках. *Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования*, 1 (34): 70–76.
- Горичева, Т., Иванов, Н., Орлов, Д., Секацкий, А. (2003). *Ужас реального*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Горянова, Н.Н. (2009). Стратегии и тактики говорящего в речевых актах похвалы. *Вестник Ставропольского государственного университета*, 62: 47–53.
- Григорьева, С. (2007). *Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагматический и когнитивный аспекты*. Тамбов: Издательство Тамбовского государственного технологического университета.
- Дорофеева, Н.В. (2002). *Удивление как эмоциональный концепт* (кандидатская диссертация). Волгоград: Волгоградский государственный университет.
- Ефремов, В.А. (2010). Трансформации русского речевого этикета: обращения. *Бюллетень Ученого совета РГПУ им. А.И. Герцена*, 10: 44–48.
- Золотова, Г.А. (2001). *Коммуникативные аспекты русского языка*. Москва: Наука.
- Изард, К. (2006). *Психология эмоций*. Санкт-Петербург: Питер.
- Ильин, Е.П. (2001). *Эмоции и чувства*. Санкт-Петербург: Питер.
- Иссерс, О.С. (2008). *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*. Москва: ЛКИ.
- Коврижкина, Д.Г. (2014). Связь интонации с выражением эмоций (на примере эмоции удивления). *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*, 3 (1): 233–243.
- Ковшова, М.Л. (2014). Языковой «портрет» русского удивления: лексические, фразеологические и пословичные способы описания. *Вестник Новгородского государственного университета*, 77: 25–28.
- Козеренко, А.Д. (2001). *Метафорические модели удивления (на материале русских идиом)*. В: Нариньяни, А.С. (Ред.). *Труды международного семинара Диалог 2001 по компьютерной лингвистике и ее приложениям*. Аксаково. Москва: Российский НИИ искусственного интеллекта: 111–117.
- Козловская, Т.Н. (2004). Обращения как актуализаторы вежливости. *Сибирский филологический журнал*, 2: 87–92.
- Крылова, Т.В. (2006). *Наивно-языковые представления о вежливости и обслуживающая их лексика*. В: Апресян, Ю.Д. (Ред.). *Языковая картина мира и системная лексикография*. Москва: Языки славянских культур: 241–402.

- Кутковой, Н.А. (2013). Удивление как предмет социально-психологического исследования. *Национальный психологический журнал*, 3 (11): 47–53.
- Мамардашвили, М.К. (2009). *Лекции по античной философии*. Москва: Прогресс-Традиция, Фонд Мераба Мамардашвили.
- Маяцкий, М. (2021). Удивление, событие и метонимический субъект. *Логос*, 31: 97–122.
- Мезенцева, Т.А. (2005). *Функциональные особенности репрезентации удивления в английском и русском языках* (кандидатская диссертация). Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет.
- Михайлова, Е.А. (2010а). Эмоция удивления и способы её отражения в современном русском языке. *Наука и современность*, 5 (3): 52–56.
- Михайлова, Е.А. (2010b). Средства невербального выражения удивления в русской разговорной речи. *Молодой учёный. Ежемесячный научный журнал*, 10 (21): 150–153.
- Рассказова, Т.П. (1998). *Лексика удивления в русском и английском языках* (кандидатская диссертация). Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет.
- Рябова, М.Ю., Головаш, Л.Б. (2008) Тактика повторов и переспросов как прием стратегии уклонения от прямого ответа. *Вестник Кемеровского государственного университета. Филология*, 2: 183–188.
- Северцев, В.В. (2019). Удивление и ужас: сходства и различия в структуре философского восприятия мира. *Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л.Н. Толстого*, 3 (31): 217–228
- Трофимова, Н.А. (2008). *Экспрессивные речевые акты. Семантический, прагматический, грамматический анализ*. Санкт-Петербург: ВВМ.
- Формановская, Н.И. (1987). *Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты*. Москва: Русский язык.
- Формановская, Н.И. (1993). Культура общения и речевого этикет. *Русский язык в школе*, 5: 75–79.
- Формановская, Н.И. (2007). *Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика*. Москва: Икар.
- ФССРЯ: Ларионова, Ю.А. (2014). *Фразеологический словарь современного русского языка*, Москва: Аделант.
- Ходина, Н.Т. (1981). *Обозначения жестов как знаки психологических состояний в русском и английском языках*. В: Попова, З.Д. (Ред.). *Семантические категории сопоставительного изучения русского языка*. Воронеж: Издательство Воронежского университета: 128–134.
- Шаронов, И.А. (2003). *Удивление сквозь призму языка*. В: Онипенко, Н.К. (Ред.). *Русистика на пороге XXI века: проблемы и перспективы*. Москва: Издательство Московского университета.
- Шведова, Н.Ю. (Ред.). (1980). *Русская грамматика. Том 1*. Москва: Наука.
- Экман, П. (2010). *Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь*. Санкт-Петербург: Питер.
- Элен, П. (1999). *Удивление – пафос философской мысли*. В: Касавин, И.Т., Порус, В.Н. (Ред.). *Разум и экзистенция: Анализ научных и вненаучных форм мышления*. Санкт-Петербург: Русский Христианский гуманитарный институт: 74–93.

Lista źródeł

Materiał polskojęzyczny

- Abramow-Newerly, J. (2001). *Granica sokoła*. Warszawa: Twój Styl.
- Abramow-Newerly, J. (2002). *Młyn w piekarni*. Warszawa: Rosner i Wspólnicy.
- Abramow-Newerly, J. (2005). *Lwy STS-u*. Warszawa: Rosner i Wspólnicy.
- Anderman, J. (2006). *Cały czas*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Anderman, J. (2007). *Nowe fotografie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Anderman, J. (2010). *Fotografie ostatnie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Andrzejewski, J. (1957). *Ciemności kryją ziemię*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Banaś, S. (1954). *Białe dymy*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Baran, J. (2002). *Najdłuższa podróż*. Warszawa: Nowy Świat.
- Bart, A. (1999). *Pociąg do podróży*. Warszawa: Noir sur Blanc.
- Bart, A. (2008). *Fabryka mucholapek*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Bądkowski, L. (1967). *Wesoło w tropikach*. Gdynia: Wydawnictwo Morskie.
- Bądkowski, L. (1969). *Powtórka*. Gdańsk: Wydawnictwo Literackie.
- Bądkowski, L. (1980). *Młody książę*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Bitner, D. (1989). *Kfazimodo*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bitner, D. (1992). *Opowieści Chrystoma*. Szczecin: Albatros.
- Bitner, D. (2003). *Mała pornografia*. Szczecin: Basil.
- Bojar-Fijałkowski, G. (2006). *O zbójcach z Góry Chełmskiej i inne legendy o Koszalinie*. Koszalin: Koszalińska Biblioteka Publiczna im. Joachima Lelewela.
- Borchardt, K.O. (1985). *Szaman morski*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Brandys, K. (1977). *Nierzeczywistość*. Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWA.
- Bryll, E. (1964). *Ojciec*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Bryll, E. (1969). *Drugi niedzielny autobus: opowiadania*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Buczkówna, M. (1982). *Piotruś pierwszak*. Warszawa: Czytelnik.
- Buczkówna, M. (1986). *Bajki dla Ewy*. Warszawa: Czytelnik.
- Buczkówna, M. (1988). *Najwyższa góra*. Warszawa: Czytelnik.
- Buczkówna, M. (1990). *Nie będzie raj*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Chętkowski, D. z uczniami. (2007). *Ostatni weekend*. Łódź: Piątek Trzynastego.
- Drzeżdżon, J. (1984). *Miasto automatów*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Dudek, R. (1997). *Mięsny książę*. Łódź: Piątek Trzynastego.
- Dygat, S. (1983). *Upiór*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Fiedler, A. (1953). *Gorąca wieś Ambinanitelo*. Warszawa: Iskry.
- Frey, D. (1985). *Ewa Wzywa: Fiat z Placu Teatralnego*. Warszawa: Iskry.
- Gąsiorowski, W. (1950). *Czarny generał*. Warszawa: Czytelnik.
- Górniak, Z. (2009). *Siostra i byk*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.

- Grynberg, H. (1975). *Życie ideologiczne*. Londyn: Polska Fundacja Kulturalna.
- Grynberg, H. (2000). *Memorbuch*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Grynberg, H. (2005). *Kalifornijski kadisz*. Warszawa: Świat Książki.
- Hen, J. (1979). *Kwiecień*. Warszawa: Czytelnik.
- Hen, J. (1988). *Milczące między nami*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Jarosz, M. (2003). *Déja vu i inne opowiadania*. Łódź: Piątek Trzynastego.
- Kabatc, E. (1960). *Gorzka plaża*. Warszawa: Iskry.
- Kabatc, E. (1966). *Żółwie: powieść*. Warszawa: Iskry.
- Kabatc, E. (1969). *Przygoda z Agnieszką*. Warszawa: Iskry.
- Kabatc, E. (1978). *Jedenaste przykazanie*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Kabatc, E. (1981). *Małgorzata, czyli Requiem dla wojowniczk*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kabatc, E. (1985). *Śmierć robotnika w hotelu „Savoy”*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kapelański, A. (2006). *Wielki koneser*. Łódź: Piątek Trzynastego.
- Kłaczynski, W. (1995). *Anioł się roześmiał*. Warszawa: As.
- Kłaczynski, W. (2005). *Miejsce. T. 1–2, Korso. Krawędź wieku*. Mielec: Samorządowe Centrum Kultury; Goleśzów: Firma PROFI-MED.
- Kłaczynski, W. (2005). *Miejsce. T. 3, Ważenie bólu*. Mielec: Samorządowe Centrum Kultury; Goleśzów: Firma PROFI-MED.
- Kłaczynski, W. (2005). *Miejsce. T. 4, Gon.* Mielec: Samorządowe Centrum Kultury; Goleśzów: Firma PROFI-MED.
- Kłaczynski, W. (2005). *Miejsce. T. 5, Głowa Holofernesa*. Mielec: Samorządowe Centrum Kultury; Goleśzów: Firma PROFI-MED.
- Kozak, H. (1988). *Kiedy kończy się miłość*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Krzysztoń, B. (1976). *Karolino nie przeszkadzaj*. Warszawa: Iskry.
- Kuriata, C. (1978). *Naprawdę już po wojnie*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Kurowski, E. (1963). *Kroki w samotności*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Lem, S. (1987). *Fiasko*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Łysiak, W. (2000). *Cena*. Warszawa: Ex Libris.
- Makarski, H. (1986). *W pogoni za purpurowym ptakiem*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Makuszyński, K. (2000). *Szaleństwa Panny Ewy*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Mitzner, Z. (1963). *Mroki dnia*. Warszawa: Czytelnik.
- Necel, A. (1957). *Saga o szwedzkiej checzy*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Necel, A. (1958). *Maszopi*. Warszawa: Czytelnik.
- Necel, A. (1966). *W pogoni za ławicami*. Gdynia: Wydawnictwo Morskie.
- Nurowska, M. (2005). *Powrót do Lwowa*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Nurowska, M. (2007). *Dwie miłości*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Nurowska, M. (2007). *Imię twoje*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Nurowska, M. (2008). *Listy miłości*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Obarska, O. (1967). *Powrót do domu*. (Online) <https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=26504> (dostęp: 21.07.2025).
- Orłoś, K. (1983). *Pustynia Gobi*. London: Puls Publications.
- Orłoś, K. (1992). *Drugie wrota w las*. Warszawa: Iskry.
- Orłoś, K. (2006). *Dziewczyna z ganku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

- Orzeł, S. (1954). *Kamienista droga*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Orzeł, S. (1956). *Chmurne lata*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Pawlik, L. (1998). *Ankara*. Warszawa: Świat Książki.
- Perepeczko, A. (1962). *Tragedia konwoju PQ-17*. Gdynia: Wydawnictwo Literackie.
- Perepeczko, A. (1983). *Podwodny świat Dzikiej Mrówki*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Piętak, S. (1966). *Front nad Wisłą*. Warszawa: Czytelnik.
- Pollakówna, J. (2001). *Pytalikowa okolica*. Warszawa: Świat Książki.
- Pruszyński, K. (1957). *Karabela z Meschedu*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Pruszyński, K. (1969). *Nasi nad Tamizą*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Rydzewska, J. (2005). *Atalaya. Wojownicy*. Warszawa: SuperNOWA.
- Rydzewska, J. (2006). *Gwiazdomorze*. Warszawa: SuperNOWA.
- Sekuła, H. (1964). *Dziewczyna z nikąd*. Warszawa: Iskry.
- Sędzikowska, M. (2008). *Eus, deus, kosmateus*. Warszawa: SuperNOWA.
- Sokołowski, L. (2004). *Nawet mysz może dostać kota: krótkie formy satyryczne*. Międzyrzec Podlaski: Międzyrzeckie Stowarzyszenie Teatralne.
- Sołtysik, M. (1995). *Debora*. Kraków: Trans-Krak.
- Sosnowski, J. (2003). *Prąd zatokowy*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Sowuła, K. (2004). *Fototerapia*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Strykowski, J. (1975). *Sen Azrila*. Warszawa: Czytelnik.
- Szczepaniak, Z. (2005). *Dziewczyna z Trogiru i inne opowiadania*. Łódź: Piątek Trzynastego.
- Szczepański, J.J. (1974). *Rafa*. Warszawa: Czytelnik.
- Szczepański, J.J. (1987). *Ultima Thule*. Warszawa: Czytelnik.
- Szymczyk, J. (2004). *Ewa i złoty kot*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Śliwiński, P. (2007). *Dziki kąt*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Tomaszewski, M. (2006). *UGI*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Wiśniewski-Snerg, A. (1997). *Według łotra*. Poznań: Rebis.
- Wojasiński, R. (2004). *Złodziej ryb*. Warszawa: Nowy Świat.
- Wojciechowski, P. (1977). *Poniedziałek, którego nie było*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Wojciechowski, P. (1977). *Wysokie pokoje*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Wojciechowski, P. (1978). *Manowiec*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Wojciechowski, P. (1995). *Szkoła wdzięku i przetrwania*. Warszawa: Angora.
- Wojciechowski, P. (1996). *Harpunnik otchlani*. Warszawa: Odeon.
- Woroszyński, W. (1965). *Podmuchał malowanego wiatru*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Zajdel, J.A. (2007). *Paradyzja*. Warszawa: SuperNOWA.
- Zalewski, W. (1977). *Pruski mur*. Warszawa: Czytelnik.

Materiał rosyjskojęzyczny

- Абрамов, Ф. (1984). *Дом*. Москва: Современник.
- Абрамов, Ф. (2024). *Братья и сестры*. Москва: Азбука
- Айтматов, Ч. (1991). *Лицом к лицу*. Бишкек: Главная редакция Кыргызской Советской Энциклопедии.
- Айтматов, Ч. (2024). *И дольше века длится день*. Москва: Азбука.
- Айтматов, Ч. (2025). *Плаха*. Москва: Азбука.
- Акунин, Б. (1998). *Азazel*. Москва: Захаров.

- Акунин, Б. (1998). *Левиафан*. Москва: Захаров
- Акунин, Б. (1998). *Турецкий гамбит*. Москва: Захаров
- Акунин, Б. (1999). *Пиковый валет*. Москва: Захаров.
- Акунин, Б. (1999). *Статский советник*. Москва: Захаров
- Акунин, Б. (2000). *Пелагия и белый бульдог*. Москва: АСТ
- Акунин, Б. (2001). *Алтын-Толобас*. Москва Олма-Пресс
- Акунин, Б. (2001). *Любовник смерти*. Москва: Захаров
- Акунин, Б. (2001). *Любовница Смерти*. Москва: Захаров
- Акунин, Б. (2001). *Пелагия и черный монах*. Москва: АСТ
- Акунин, Б. (2002). *Алмазная колесница*. Москва: Захаров.
- Акунин, Б. (2003). *Внеклассное чтение*. Москва Олма-Пресс
- Акунин, Б. (2003). *Пелагия и красный петух*. Москва: АСТ
- Акунин, Б. (2005). *Кладбищенские истории*. Москва: АСТ.
- Алтухов, С.Г. (1991). *Приговор окончательный!* Новосибирск: Новосибирское книжное издательство.
- Астафьев, В. (1996). *Так хочется жить*. Москва: Книжная палата.
- Балычева, Г. (2003). *Брачный сезон*. Москва: Омега-Пресс.
- Белецкая, Е.В. (2025). *Экспедиция «Велес»*. (Online) <https://www.rulit.me/books/ekspediciya-veles-si-get-969795.html> (dostep: 21.07.2025).
- Битов, А. (1988). *Человек в пейзаже*. Москва: Советский писатель.
- Богомолов, В.М., Павлинов, П.П. (1975). *Тайна комдива*. Москва: Детская литература.
- Бородин, Л. (2013). *Собрание сочинений*. Москва: Издательство журнала Москва.
- Васильев, К. (2025). *Мир на грани*. (Online) <https://www.rulit.me/books/mir-na-grani-get-968474.html> (dostep: 21.07.2025).
- Войнович, В. (1972). *Степень доверия*. Москва: Политиздат.
- Войнович, В. (1993). *В кругу друзей. Малое собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Повести и рассказы*. Москва: Фабула.
- Войнович, В. (2009). *Сказка о глупом Галилее*. Москва: Эксмо.
- Войнович, В. (2017). *Фактор Мурзика*. Москва: Эксмо.
- Воробьев, К. (1988). *Это мы, господи!*. Москва: Книжная палата.
- Гориллс, Е. (2025). *Загрузка: Начало конца*. (Online) <https://www.rulit.me/books/zagruzka-nachalo-konca-get-962815.html> (dostep: 21.07.2025).
- Гуркало, Т.Н. (2021). *Вот тебе и сказка, Наташ*. (Online) <https://www.rulit.me/books/vot-tebe-i-skazka-natash-get-670980.html> (dostep: 21.07.2025).
- Давыдова, Н. (1980). *Вся жизнь плюс еще два часа. Романы, рассказы*. Москва: Советский писатель.
- Дружников, Ю. (1991). *Ангелы на кончике иглы*. Пушкино: Культура.
- Дружников, Ю. (1998). *Виза в позавчера*. Санкт-Петербург: Издательство Пушкинского фонда.
- Дудинцев, В. (2020). *Белые одежды*. Москва: АСТ.
- Егоров, В.А. (2022). *Картины художника Лю Хао*. (Online) <https://www.rulit.me/books/kartiny-hudozhnika-lyu-hao-get-967976.html> (dostep: 21.07.2025).
- Ерофеев, В. (2010). *Энциклопедия русской души*. Москва: Азбука
- Ерофеев, В. (2011). *Жизнь с идиотом*. Москва: Азбука.
- Ерофеев, В. (2011). *Русская Красавица*. Москва: Азбука.

- Ефимова, Ю. (2024). *Круговорот благих намерений*. (Online) <https://www.rulit.me/books/krugovorot-blagih-namerenij-get-920002.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Житинский, А. (1994). *Дитя эпохи*. Санкт-Петербург: Новый Геликон.
- Житинский, А. (2019). *Потерянный дом или Разговоры с Милордом*. Санкт-Петербург: Геликон Плюс.
- Иванов, А. (2003). *Географ глобус пропил*. Москва: Вагриус.
- Иванов, А. (2003). *Сердце Пармы*. Москва: Азбука.
- Иванов, А. (2004). *Корабли и Галактика*. Москва: АСТ.
- Иванов, Д.В. (2025). *Совершенно нескретно*. <https://www.rulit.me/books/sovershenno-nesekretno-get-968088.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Исаев, Г.Е. (2025). *Хантер*. (Online). <https://www.rulit.me/books/hanter-get-968267.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Кабаков, А. (1990). *Невозвращенец*. Одесса: Вариант. (Online) <https://www.rulit.me/books/nevozvrashchenec-get-40838.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Кабаков, А. (1993). *Ударом на удар, или Подход Кристаповича*. Москва: ООО „АВЛАД”, Предприятие „Файн”.
- Катаев, В. (2022). *Сын полка*. Москва: АСТ.
- Коломиец, Б. (2025). *Ворота в тысячи миров. Том 2*. (Online) <https://www.rulit.me/books/vorota-v-tysyachi-mirov-tom-2-get-970032.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Крюкова, Е.Н. (2013). *Серафим*. Москва: Эксмо.
- Куницын, В.А. (2015). *Личный враг князя Данилова*. (Online) <https://www.rulit.me/books/lichnyj-vrag-knyazu-danilova-litres-get-779508.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Мамлеев, Ю. (1986). *Живая смерть (сборник рассказов)*. Париж – Нью-Йорк: Третья волна.
- Мамлеев, Ю. (2003). *Мир и хохот*. Москва: Зебра-Е.
- Мамлеева, Н.Р. (2025). *Не драконьте короля!*. (Online) <https://www.rulit.me/books/ne-drakonte-korolya-kniga-3-get-970018.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Михеев, М.П. (1990). *Поиск в темноте*. Новосибирск: Новосибирское книжное издательство.
- Пасека, Д.Б. (2022). *Двойная ошибка*. (Online) <https://www.rulit.me/books/dvojnaya-oshibka-get-967782.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Польнская, Г.Н. (2025). *Эра Эфеба*. (Online) <https://www.rulit.me/books/era-efeba-get-967858.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Распутин, В. (1975). *Деньги для Мариш*. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство.
- Распутин, В. (2023). *Прощание с Матерой*. Санкт-Петербург: Азбука.
- Распутин, В.Г. (2018). *Живи и помни*. Москва: АСТ.
- Романов, Д. (2025). *Пути Великого Леса. Книга 2*. (Online) <https://www.rulit.me/books/puti-velikogo-lesa-kniga-2-get-970030.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Скабер, А. (2025). *Двойник Короля 10*. (Online) <https://www.rulit.me/books/dvojniki-korolya-10-get-970044.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Слипенчук, В. (2001). *Зинзивер*. Москва: Вагриус.
- Титов, В. (1973). *Ковыль – трава степная*. Москва: Советский писатель.
- Титов, В. (1988). *Всем смертям назло....* Петрозаводск: Карелия.
- Тримасов, Л.П. (1969). *Ночи без тишины*. Ташкент: Узбекистан.

- Тучков, В. (2003). *Танцор 2. Дважды не живут*. Москва: Захаров
- Фонякова, Э. (2015). *Хлеб той зимы*. Москва: Речь.
- Шалашов, Е.В. (2021). *Лихолетье*. Санкт-Петербург: Крылов. (Online) <https://www.rulit.me/books/liholete-litres-get-910393.html> (dostęp: 21.07.2025).
- Шилов, Ф.М. (2025). *Час в копилке*. (Online) <https://www.rulit.me/books/chas-v-kopilke-get-967969.html> (dostęp: 21.07.2025).

Материал angielskojęzyczny

- Anderson, C. (1993). *The spice of life*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.
- Anderson, R. (1991). *Paper faces*. Oxford: OUP.
- Archer, J. (1991). *As the crow flies*. Sevenoaks, Kent: Hodder & Stoughton Ltd.
- Bawden, N. (1989). *Tortoise by candlelight*. London: Virago Press Ltd.
- Beauman, S. (1987). *Destiny*. London: Bantam Press.
- Bowring, M. (1993). *Vets in opposition*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.
- Brett, S. (1975). *Cast in order of disappearance*. London: Victor Gollancz.
- Bryers, P. (1991). *The adultery department*. London: Bloomsbury.
- Butler, G. (1991). *Coffin underground*. London: Fontana Press.
- Cairney, J. (1991). *Worlds apart*. Edinburgh: Mainstream Pub. Ltd.
- Carter, P. (1986). *Bury the dead*. Oxford: OUP.
- Cave, P. (1979). *Foxbat*. Wallington, Surrey: Severn House.
- Cole, M. (1992). *Dangerous lady*. London: Headline Books.
- Constantine, S. (1991). *Hermetech*. London: Headline Book Pub.
- Cooper, F. (1991). *Jay loves Lucy*. London: Serpent's Tail.
- Cooper, J. (1991). *Polo*. London: Bantam Press.
- Cornwell, B. (1991). *Crackdown*. New York: HarperCollins Publishers Ltd.
- Dahl, R. (1988). *Matilda*. London: Jonathan Cape.
- Davies, P. (1992). *Escape from Planet Zog*. Oxford: OUP.
- Dibdin, M. (1991). *Dirty tricks*. London: Faber & Faber Ltd.
- Duckworth, M. (1989). *Voodoo Island*. Oxford: Oxford University Press.
- Elliot, R. (1992). *Lover's charade*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.
- Elliott, R. (1993). *Winter challenge*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.
- Fairbairns, Z. (1978). *Tales I tell my mother: a collection of feminist short stories*. London: Journeyman Press.
- Farrell, J.G. (1988). *The siege of Krishnapur*. London: Fontana Paperbacks.
- Forster, M. (1990). *Lady's maid*. London: Chatto & Windus Ltd.
- Fox, N. (1993). *Love or nothing*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.
- Francis, D. (1989). *The edge*. London: Pan Books Ltd.
- Frayn, M. (1973). *Sweet dreams*. London: Collins.
- Gates, S. (1990). *The lock*. Oxford: OUP.
- Gay, A. (1993). *The brooch of azure midnight*. London: Orbit, 1993.
- George, C. (1991). *Out of the storm*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.
- Gower, I. (1992). *The shoemaker's daughter*. London: Corgi Books.
- Grant-Adamson, L. (1988). *Guilty knowledge*. New York: St. Martin's Press.
- Greenwood, D.M. (1991). *Clerical errors*. London: Headline Book Pub.
- Grey, A. (1983). *Saigon*. London: Pan Books Ltd.

Harvey, C. (1992). *Legacy of love*. London: Transworld Pubs Ltd.

Hayden, T. (1991). *The killing frost*. London: Random Century Group.

Hendry, F.M. (1990). *Quest for a babe*. Edinburgh: Canongate Pub. Ltd.

Higgins, J. (1991). *The eagle has flown*. London: Pan Books Ltd.

Hill, D. (1989). *The Fraxilly fracas*. London: Victor Gollancz Ltd.

Hill, S. (1968). *Gentleman and ladies*. London: Hamish Hamilton.

Howard, S. (1991). *Battle for love*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

Howard, S. (1992). *Miracles can happen*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

Hutson, S. (1993). *Heathen*. London: Warner Books.

James, D. (1993). *Bay of rainbows*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

James, S. (1993). *Love over gold*. London: Corgi Books.

Keane, L. (1990). *False impressions*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

Kippax, F. (1993). *Other people's blood*. London: Fontana Press.

Lewes Kilby, M. (1991). *Man at the sharp end*. Market Harborough: The Book Guild Ltd.

Ling, P. (1993). *Flood water*. London: Headline Book Pub.

Lodge, D. (1960). *The picturegoers*. London: MacGibbon & Kee.

Macdonald, M. (1978). *The rich are with you always*. London: Coronet Books.

Macgregor, M. (1993). *Wilder's wilderness*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

MacNeill, A. (1992). *Time of the assassins*. London: Fontana Press.

Mansell, J. (1992). *Forgotten fire*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

Martin, L. (1993). *Garden of desire*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

Masters, A. (1991). *Traffic*. Hemel Hempstead: Simon & Schuster Young Books.

McCallum, K. (1993). *Driven by love*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

McCaughrean, G. (1987). *A little lower than the angels*. Oxford: OUP.

McGahern, J. (1990). *Amongst women*. London: Faber & Faber Ltd.

McGrath, E. (1990). *The charnel house*. Belfast: The Blackstaff Press Ltd.

McIntee, D. (1993). *White darkness*. London: Virgin Books.

Montgomery, L.M. (1994). *Anne of Green Gables. Oxford Bookworms edition*. Oxford: OUP.

Moss, R. (1988). *The Challenge book of brownie stories*. Gloucestershire: MTB Ltd.

Murray, A. (1993). *Only two can share*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

Neale, J. (1993). *The Laughter of Heroes*. London: Serpent's Tail.

Neil, J. (1993). *The waters of Eden*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

Pemberton, L. (1993). *Platinum coast*. London: HarperCollins.

Peters, E. (1989). *City of gold and shadows*. London: Headline Book Pub.

Pope, P. (1990). *The rich pass by*. London: Century Hutchinson.

Potter, D. (1990). *Hide and seek*. London: Faber & Faber Ltd.

Pratchett, T. (1992). *Wings*. London: Corgi Books.

Raymond, M. (1985). *The divided house*. Leicester: F.A. Thorpe (Pub) Ltd.

Rogers, J. (1990). *Her living image*. London: Faber & Faber Ltd.

Rowlands, B. (1991). *Finishing touch*. Sevenoaks, Kent: Hodder & Stoughton Ltd.

Rutherford, D. (1987). *A game of sudden death*. London: MacMillan.

Steele, J. (1993). *West of Bohemia*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

Watson, I. (1993). *Space marine (Warhammer 40,000 series)*. London: Boxtree.

Wiat, P. (1990). *The child bride*. London: Robert Hale Ltd.

Wilder, Q. (1993). *One shining summer*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.

- Williams, C. (1992). *A French encounter*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.
- Wilson, P. (1993). *A healing fire*. Richmond, Surrey: Mills & Boon.
- Wingrove, D. (1991). *Chung Kuo: The white mountain*. Sevenoaks: New English Library.
- Wright, D. (1991). *Never such innocence*. London: Michael Joseph Ltd.

Summary

SURPRISE. A Pragmalinguistic Study (Based on Polish, Russian and English Language Material)

The analysis presented in this monograph has made it possible to identify a range of pragmatic and linguistic characteristics associated with the expression of surprise in Polish, Russian, and English. In particular, the study discusses lexical and phraseological strategies for conceptualizing the state of surprise, as well as lexical, phrasematic, prosodic, and syntactic markers of the surprise function. Additionally, we have outlined the structural patterns of surprise utterances in the languages under investigation.

To achieve these research objectives, approximately 2,000 utterances expressing surprise were extracted from prose works in each of the three languages. To a minimal extent, the analysis also incorporated spontaneous utterances overheard in public places in authentic communicative contexts. In the case of excerpts drawn from literary prose, the selection criterion was the highest possible degree of similarity between the utterances and naturally occurring spoken language. The process of identifying surprise utterances in prose involved examining narrative comments situated in close proximity to direct speech segments, with particular attention to the presence of verbs denoting emotion and their derivatives belonging to the semantic field of surprise – such as *zdziwić się*, *zdumiony*, *zaskoczenie*, *osłupiały* (Polish); *удивиться*, *изумление*, *поразить* (Russian); and *surprise*, *astonish*, *amazement* (English). This methodological approach enabled the inclusion of only those utterances whose intended function – as expressions of surprise – was explicitly confirmed by the authorial narrative. By applying this criterion, utterances that might have been classified as acts of surprise solely on the basis of the reader's linguistic or pragmatic intuition were deliberately excluded. This decision was intended to minimize the risk of interpretative error, particularly given the well-documented tendency in literature for formally similar emotional utterances to convey divergent affective meanings.

In this monograph, the concept of surprise is employed to denote a range of emotions within the broader category of surprise, including amazement, stupefaction, bewilderment, and shock. Despite differences among these emotional states – particularly in terms of their intensity and the semantic nuances of their respective linguistic labels – no pragmatic or formal linguistic distinctions were identified in the utterances analyzed. The observed differences appear to concern primarily the degree of emotional intensity, rather than their structural or functional realization in discourse. For the purposes of this study, surprise is defined as a short-lived, non-prototypical emotion, typically structured according to a stimulus–response–interpretation schema. It is neutral in valence, meaning that it cannot be unequivocally categorized as either positive or negative, and is triggered by a disruption of the experiencer's certainties, beliefs, or expectations – whether caused by a personal or

impersonal agent, or more broadly, by new environmental input. A surprise utterance is understood as a reactive speech act in which the speaker evaluates the object of surprise as incompatible with previously held certainties, beliefs, or expectations, while expressing a neutral stance toward that discrepancy. This can be explicated as follows: *I am certain / am convinced / expect that it is not (p); I assess (p) as inconsistent with the certainty / belief / expectation that it is not (p); I adopt a neutral attitude toward the violation of my certainty / belief / expectation by (p)*. This conceptualization reveals the dual character of surprise: it is, on the one hand, epistemic in nature – rooted in the subject's cognitive framework and assumptions about a particular state of affairs; on the other hand, it constitutes an emotional reaction that is affectively neutral yet may subsequently give rise to further emotional responses, which may reflect either a positive or negative evaluative judgment and corresponding affective orientation toward the surprising stimulus. A distinction is maintained in this study between the function of surprise, as realized in discourse, and the emotion of surprise as internally experienced. The interactional sense of surprise does not necessarily entail a connection with “real” internal affective states. It may be more closely related to self-presentation and have a strategic, persuasive, and interactional character.

The present monograph addresses key issues within the fields of pragmalinguistics and speech act theory, which form the theoretical and methodological foundation of the study. It also offers a comprehensive overview of existing reflections on the concept of surprise from philosophical, psychological, neurobiological, pedagogical, and linguistic perspectives, with particular emphasis on research conducted within Polish-, Russian-, and English-language contexts.

Drawing on lexicographic analysis, the study identifies and describes the lexical, phraseological, phrasematic, and prosodic-syntactic markers of surprise in Polish, Russian, and English. It is established that the primary lexical means used to name or report the experience of surprise and related emotions in the analyzed languages include nouns (e.g., *zdziwienie, osłupienie, amazement, astonishment, поражение, изумление*) and verbs (e.g., *zdziwić się, surprise (be surprised), удивиться, zdumieć się, osłupieć, be amazed, be astonished, изумиться, поразиться*), as well as word forms sharing a morphological base with these lexical items. The study also delineates the lexical-semantic field of surprise in the examined languages, including terms which label phenomena, individuals, and objects that evoke surprise. Examples include: Polish – *numer, cyrk, cudactwo, niewiarygodny, niespodzianie*; Russian – *внезапный, необычный, необыкновенно*; and English – *surprising, astounding, dumbfoundingly, kicker, eye-opener*. In addition, metaphorical expressions representing the physiological and psychological symptoms of surprise are analyzed, such as: *oniemieć, osłupieć, zdębieć, znieruchomieć, skamienieć, одеревенеть, застыть, окостенеть, earth-shaking, breathtaking, jaw-droppingly, spadać jak grom z jasnego nieba, stanąć jak wryty, robić wielkie oczy, nie wierzyć własnym uszom, глазам не верить, вытаращить глаза, как (точно, будто) обухом по голове (ударить), a bolt from/out of the blue, stop dead in one's tracks, rooted to the spot*. A comparative analysis of phraseological expressions related to surprise suggests that the languages under study share a common conceptualization of surprise as an electric-like force that causes a sudden cessation of action, often accompanied by characteristic physiological, expressive, and behavioral reactions. The study identifies both shared and language-specific ways of representing these conceptualizations. Ultimately,

the findings shed light on culturally embedded, naïve representations of the state of surprise across the studied languages.

A key component of this study is the comprehensive analysis of the prosodic, syntactic, lexical, and phrasematic markers of surprise. The intonational features of surprise-related utterances are examined in detail, including the use of falling intonation in exclamations and *wh*-questions, and rising intonation in *yes/no* questions in English and Polish. The study also discusses the specific intonational patterns employed in Russian to express surprise. In addition to prosodic features, the analysis identifies dependent operators – i.e., lexical items capable of expressing surprise – as well as independent operators, which are grammatically and formally inflexible multi-word constructions typically realized as fixed, reproducible phrases with interactional functions. It is demonstrated that independent operators may take the form of exclamations, sentence phrases, verb phrases, exclamatory expressions, or expletive-like verbs. Lexicographic analysis further reveals that most of these operators are multifunctional in terms of their emotive content. That is, in addition to surprise, they may also convey other emotional meanings such as fear, indignation, impatience, or more broadly, emotional agitation. Their pragmatic value is context-dependent and becomes actualized in specific communicative situations.

By conceptualizing surprise as a speech act – that is, a communicative act conveying a specific intention – it was possible to identify a range of pragmatic and linguistic features associated with this verbal phenomenon. However, the classification of the speech act type represented by such utterances proved to be complex. Drawing on the distinction between propositional and interactional content, commonly made in the literature, this study posits that in the analyzed utterances, surprise functions as an interactional component rather than belonging to the propositional content of the utterance. In the utterances analyzed, the assertive component reports a particular fact that elicits the speaker's surprise (*p*), or signals this fact linguistically, while the interactional component expresses the speaker's surprise that (*p*). This dual structure is characteristic of surprise utterances, regardless of their formal linguistic realization. It applies equally to assertive constructions, various types of interrogatives, and interjections.

The study also investigated the pragmatic functions performed by surprise utterances and the utterances that accompany them within broader utterance complexes. The analysis revealed that the function of expressing surprise is closely associated with modal-syntagmatic functions, primarily those of interrogation, but also those involving confirmation, acceptance, negation, denial, and the avoidance of modal judgments. The findings suggest that this association provides further evidence of the epistemic nature of surprise, which is intrinsically linked to the speaker's pursuit of knowledge and often serves as a component of broader problem-solving discourse.

A significant number of surprise utterances simultaneously perform additional emotive functions related to the object of surprise. These include the expression of positive or negative evaluations and attitudes directed toward various participants or elements of the discourse – such as the speaker, the recipient, a third party, or states of affairs associated with any of these entities. Emotions expressed in these contexts may include self-satisfaction, self-pity, remorse, delight, pride, admiration, dissatisfaction, or resentment toward the interlocutor or their critical remarks.

Less frequently, surprise responses perform directive or action-oriented functions. Typically, these are illocutionary acts that appear in the immediate context of surprise expressions, forming part of more complex utterance structures that function as prohibitions, suggestions, warnings, proposals, or requests. Instances of modal functions expressing doubt were also identified, though such examples are relatively rare.

Notably, the function of counter-argumentation is observed with relative frequency within sequences that include surprise utterances. This function is usually realized through utterances that follow the initial expression of surprise – whether in the form of exclamations or questions – and serve to challenge or oppose the information previously provided by the interlocutor. These counterarguments typically reflect the speaker's divergent beliefs, expectations, or certainties. Additionally, the function of expressing surprise may co-occur with that of irony, particularly in utterances aimed at highlighting the absurdity of the interlocutor's message. In such instances, the expression of surprise may also serve strategic purposes, such as concealing one's true motives, dissuading the interlocutor from a course of action, or deflecting responsibility for one's own errors.

The analysis further demonstrated that surprise utterances are highly context-dependent, closely tied to both preceding and subsequent utterances within the dialogic exchange. This positions them as continuative responses that contribute to the implementation of various conversational strategies, including informational-verifying, axiological-emotive, behavioral, and metadiscursive strategies. The most frequently observed surprise utterances occur as part of non-antagonistic informational-verifying strategies, where they function to elicit information presumed to be held in the interlocutor's working memory, thereby reinforcing the speaker's intention to acquire new knowledge. Surprise utterances are also commonly employed within metadiscursive strategies, where they serve primarily a clarificatory role or provide metatextual evaluations of the interlocutor's preceding utterances. Utterances functioning as components of axiological-emotive strategies, aimed at reaching consensus between interlocutors concerning value judgments about specific states of affairs, are less frequently represented in the empirical material. In such cases, a surprise utterance typically serves as a prelude to expressing a viewpoint that diverges from that of the interlocutor, thereby initiating a further exchange of perspectives between the partners. Surprise utterances are also rarely employed in the implementation of behavioral strategies, including those directed at modifying the interlocutor's behavior. More commonly, the sense of surprise accompanies reactions to the behavioral strategies employed by the interlocutor toward the speaker and, in practice, functions as part of an informational-verifying strategy, wherein the speaker seeks to uncover the underlying rationale for the interlocutor's prior utterance.

The study further revealed a variety of conversational tactics employed when surprise is expressed. These tactics may be broadly categorized as serving to intensify, attenuate, modify, or expand the pragmatic function of the response. Tactics of intensification primarily aim to increase the emotional salience of the utterance. They often contribute to its ritualization, as the use of formulaic linguistic structures commonly associated with the expression of surprise facilitates the interpretation of the speaker's intention by the recipient. In instances of modification, multiple emotive functions may be layered within a single utterance – particularly when the cause of surprise simultaneously evokes a clearly positive or negative emotional response. Conversely, tactics aimed at attenuating the emotive content of the utterance are rare. The deployment of such tactics is often automatic and subconscious,

shaped more by the specific communicative context or the speaker's individual linguistic habits than by cross-linguistic differences. The speaker's level of emotional arousal at the moment of speech may also play a significant role in determining the choice of tactic.

Regarding the structural organization of the analyzed responses, they may generally be divided into single-utterance and multi-utterance forms. Among single-utterance responses, interrogative constructions are the most prevalent, followed by declarative utterances, with interjections appearing less frequently. In contrast, multi-utterance complexes often follow a patterned structure, typically beginning with a brief, initiating question, followed by one or more explanatory questions that are more specific in terms of propositional content. These may also be accompanied by declarative utterances, which most often serve to clarify the source or cause of the speaker's surprise. This structural approach is particularly useful when an isolated utterance fails to clearly convey the pragmatic function of surprise, thereby risking misinterpretation by the recipient. Consequently, such utterances are frequently supplemented with additional utterances that specify the object of surprise and sustain the interactional relevance of the surprise expression.

It must be emphasized, however, that the observed patterns do not admit a single uniform explanation. Both short, single-component utterances and longer, multi-utterance forms are contingent upon varying communicative contexts, differing levels of emotional intensity, the speaker's temperament, and the degree of (a)symmetry in the relationship between the interlocutors. Quantitative data derived from the analysis of the empirical material suggest that the distribution of structural types capable of expressing surprise is relatively consistent across the three analyzed languages. This observation may indicate a degree of universality in the formal realization of surprise expressions. Nonetheless, it is important to acknowledge that the study was confined to only three Indo-European languages. To obtain more generalizable results, and to confirm or challenge the hypothesis regarding the universality of the identified structural patterns, analogous research should be extended to include a broader typological range of languages.

Overall, the study demonstrates that a pragmatic-linguistic approach can be instrumental in addressing several key issues related to the nature and properties of surprise. The analysis of surprise utterances – despite the clear methodological distinction between the analysis of pragmatic functions (which are inherently social, interactive, and discursive in nature) and the internal emotional states to which the linguist has no direct access – provides support, at the pragmatic-linguistic level, for the claim that surprise is affectively neutral, and that the information it conveys is primarily metacognitive in character. The findings also appear to corroborate R. Reisenzein's hypothesis that feelings of pleasure or displeasure occurring either concurrently with or subsequent to surprise should be considered independent emotional reactions, emerging from a cognitive mechanism that compares newly acquired beliefs with pre-existing mental representations. According to this model, pleasure results from the congruence between new beliefs and prior desires, while displeasure results from their incongruence. Furthermore, the study confirms the widely held view that surprise contributes to the formation of complex emotions, as in many instances the analyzed utterances simultaneously perform multiple emotive functions. It also provides empirical support for the theoretical model in which the surprise utterance follows a tripartite scenario: stimulus – response – interpretation. Only after a verbal reaction expressing surprise does the interpretative phase occur, involving an evaluation of the stimulus and the

expression of the speaker's attitude toward it. This pattern is particularly evident in complex utterances, where an initial signal of surprise is followed by expressions of either positive or negative emotion triggered by the interpretation of the stimulus. This observation aligns with A.J. Bochkarev's view that emotional experience involves implication, namely that the occurrence of surprise conditions the emergence of subsequent emotions.

These findings open promising avenues for further research. One potential direction would involve expanding the analysis to include a broader range of spoken data, particularly material obtained through participant observation or naturalistic recordings. This would enable a more nuanced characterization of intonational markers associated with different types of utterances that realize the pragmatic function of surprise. Similarly, extending the temporal scope of the analysis to include texts published in earlier periods might uncover historically specific surprise operators reflective of different developmental stages in the evolution of the studied languages. Additionally, and as previously noted, future studies may encompass a wider range of languages, including non-Indo-European language families, which could help identify linguistic universals in the expression of surprise, as well as revealing culture-specific patterns characteristic of linguistic communities outside the Indo-European sphere. The claims regarding the conceptualization of surprise in different linguistic and cultural contexts, while plausible, also require empirical validation based on representative corpora. These include, for example, the hypothesis that speakers of English typically adopt a rational, analytical orientation toward surprise – evidenced by active attempts to explain its causes – whereas Russian speakers are characterized by a more contemplative, passive attitude. Another claim requiring verification is the presumed stronger association between surprise and fear in Russian, and between surprise and delight in English. Finally, the methodology and findings presented in this study may serve as a model for pragmatic-linguistic analyses of the realization of other emotive functions in discourse, extending beyond the domain of surprise. Emotional-cognitive states that are similarly neutral in valence, such as curiosity, intrigue, or disorientation, appear particularly promising as subjects of further investigation.

УДИВЛЕНИЕ. Прагмалингвистическое исследование (на материале польского, русского и английского языков)

Проведённый в настоящей монографии анализ позволил выявить ряд прагмалингвистических характеристик способов выражения удивления в польском, русском и английском языках. Кроме того, рассмотрены лексические и фразеологические средства описания состояния удивления, а также лексические, фразеологические, просодические и синтаксические маркеры, указывающие на реализацию функции удивления. Также охарактеризованы структурные модели реплик удивления в исследуемых языках.

С целью достижения поставленных исследовательских задач был собран корпус из примерно 2000 реплик удивления для каждого из анализируемых языков, преимущественно извлечённых из художественной прозы. В минимальной степени использовались реплики, подслушанные в аутентичных коммуникативных ситуациях. При отборе примеров из художественных текстов основным критерием являлось максимальное приближение рассматриваемых высказываний к разговорной речи, характерной для устной коммуникации. Процесс извлечения реплик удивления заключался в наблюдении за нарративными комментариями, сопровождающими исследуемые высказывания, с точки зрения наличия в них глаголов, обозначающих эмоции из группы удивления, а также производных от них слов, таких как: *dziwić się, zdumiony, zaskoczyć, osłupiały, удивиться, изумление, поразить, surprise, astonish, amazement*. Такой подход позволил отобрать только те реплики, в которых намерение выразить удивление явно зафиксировано автором. Это, в свою очередь, позволило исключить высказывания, которые, хотя и могут быть интерпретированы как выражения удивления на основе лингвистической и прагматической компетенции читателя, представляют собой риск с точки зрения точности интерпретации. Это связано с отмеченной в литературе тенденцией: высказывания с аналогичной формальной структурой могут выражать различные эмоции и/или эмоциональные оттенки.

В данной монографии понятие удивления используется для обозначения целого спектра эмоций, входящих в категорию удивления, включая, в частности, удивление, изумление, ошеломление, недоумение и шок. Обзор исследовательского материала показал, что, несмотря на различия между этими эмоциями – главным образом в степени интенсивности эмоционального состояния, а также в значениях соответствующих лексических единиц, – в проанализированных репликах не было выявлено значимых прагматических или формальных различий. Различия, по-видимому, касаются исключительно степени выраженности эмоции. В целях анализа удивление было определено как кратковременная, непрототипическая эмоция, реализуемая

по сценарию стимул – реакция – интерпретация, не подлежащая оценке по шкале положительной/отрицательной валентности, возникающая в результате нарушения уверенности, убеждений или ожиданий субъекта эмоции – как со стороны личного, так и безличного агента (в более широком смысле – вследствие поступления новой информации из внешней среды). Удивление определяется как реактивное высказывание, в котором говорящий оценивает объект удивления как противоречащий его прежней уверенности, убеждённости или ожиданиям и выражает нейтральное отношение к самому факту такого нарушения. Соответствующая экспликация может быть сформулирована следующим образом: *Я уверен / убеждён / ожидаю, что не (p); я оцениваю (p) как явление, не соответствующее уверенности / убеждению / ожиданию, что не (p); я выражаю нейтральное отношение к нарушению своей уверенности / убеждённости / ожидания со стороны (p)*. Подобное понимание удивления позволяет выявить его двойственную природу: с одной стороны, это эпистемическое состояние, связанное с когнитивными установками субъекта относительно определённого положения дел; с другой – это эмоциональная реакция, не поддающаяся оценке в терминах валентности, но потенциально приводящая к возникновению других эмоций, которые уже обладают положительной или отрицательной окраской и сопровождаются соответствующим отношением к объекту удивления. В рамках исследования разграничиваются функция удивления, реализуемая в высказывании, и сама эмоция удивления. Интеракционное проявление удивления в речи не обязательно коррелирует с «реальными» внутренними аффективными состояниями. Оно может быть более тесно связано с самопрезентацией и иметь стратегический, убедительный и интеракционный характер.

Монография рассматривает ключевые вопросы прагмалингвистики и теории речевых актов, которые составляют её теоретико-методологическую основу. Также представлен обзор современных научных подходов к понятию удивления с философской, психологической, нейробиологической, педагогической и лингвистической точек зрения, с акцентом на исследования, проведённые в польском, российском и англоязычном научных контекстах.

На основе лексикографического анализа были описаны лексические, фразеологические, просодические и синтаксические маркеры функции удивления в польском, русском и английском языках. Было установлено, что основными лексическими средствами, используемыми для обозначения чувства удивления и родственных эмоций в рассматриваемых языках, выступают существительные, такие как *zdziwienie*, *osłupienie*, *amazement*, *astonishment*, *поражение*, *изумление*, а также глаголы, например, *zdziwić się*, *surprise (be surprised)*, *удивиться*, *zdumieć się*, *osłupieć*, *be amazed*, *be astonished*, *изумиться*, *поразиться*, и слова с общими словообразовательными корнями. В работе описаны лексемы лексико-семантического поля удивления, а также лексические обозначения явлений, людей и предметов, вызывающих удивление, например, польские *nimer*, *cyrk*, *cuda*, *ciężkie*, *niewiarygodny*, *niespodzianka*, русские *внезапный*, *необычный*, *необыкновенно*, английские *surprising*, *astounding*, *dumbfoundingly*, *kicker*, *eye-opener*. Кроме того, были проанализированы метафорические лексемы, описывающие физиологические и психологические симптомы удивления, такие как: *oniemiać*, *osłupieć*, *zdebieć*, *zniechęcić*, *skamienieć*, *одевенеть*, *застыть*, *окаменеть*, *earth-shaking*, *breathtaking*, *jaw-droppingly*, а также фразеологические единицы типа *spadać jak grom*

z jasnego nieba, stanąć jak wryty, robić wielkie oczy, nie wierzyć własnym uszom, глазам не верить, вытаращить глаза, как (точно, будто) обухом по голове (ударить), a bolt from/out of the blue, stop dead in tracks, rooted to the spot. Сравнительный анализ фразеологии удивления позволил сделать вывод о том, что рассматриваемые языки разделяют общую концептуализацию удивления, представленную в их фразеологических единицах как «электрическую силу», приводящую к остановке действия субъекта и вызывающую определённые физиологические, экспрессивные и поведенческие реакции. При этом выявлены как эквивалентные способы выражения образов в сопоставляемых языках, так и специфические для каждого из них. Данные наблюдения позволяют глубже понять особенности концептуализации данного состояния, отражённые в исследуемых номинациях, раскрывающие наивное восприятие эмоции удивления в соответствующих лингвокультурах.

Синтетический анализ просодических, синтаксических, лексических и фразеологических средств выражения удивления имел ключевое значение для дальнейшего содержания работы. В частности, рассмотрены интонационные особенности высказываний, выражающих удивление в английском и польском языках, а также интонационные конструкции, характерные для русского языка. Выделены зависимые операторы (лексемы), способные выражать удивление в исследуемых языках, а также формально независимые операторы – грамматически негибкие, фиксированные многословные структуры, обладающие характером интеракционных фразем. Отмечено, что самостоятельные операторы могут проявляться в форме восклицаний, предложений, глагольных групп и междометий. На основе анализа лексикографических определений установлено, что большинство операторов удивления являются полифункциональными с точки зрения выражаемого ими эмоционального содержания, поскольку помимо удивления они могут обозначать различные эмоциональные оттенки, такие как страх, негодование, нетерпение или общее эмоциональное волнение, актуализируясь в конкретных речевых ситуациях.

Исходя из предположения, что удивление является речевым актом, то есть коммуникативным действием, выражающим определённую коммуникативную интенцию, удалось выявить ряд прагмалингвистических характеристик данного явления. Исследование показало, что однозначное определение типа речевого акта, представленного исследуемыми высказываниями, представляет собой сложную задачу. Основываясь на общепринятом в литературе разграничении репрезентативного и интеракционного содержания высказывания, предполагалось, что в анализируемых репликах удивление выступает в качестве интеракционного компонента, не входящего в идеативный слой высказывания. В таких высказываниях утверждение представляет собой сообщение о конкретном факте, вызывающем удивление говорящего (р) (или – во многих случаях – лингвистический сигнал об этом факте), а интеракционное содержание выражается в удивлении по поводу (р). Эта особенность характерна для реплик удивления вне зависимости от их формально-лингвистических характеристик и проявляется как в утвердительных конструкциях, так и в различных типах вопросов и междометий.

В ходе исследования установлено, что интеракционное содержание речевых актов удивления является комплексным и включает два компонента. Основываясь на классификации прагматических функций, предложенной А. Авдеевым, предполагаем, что удивление представляет собой смешанную модально-эмотивную функцию, в которой

модальный компонент отражает уверенность, убеждение или ожидание, что (р) не является истинным, а эмотивный компонент – нейтральную оценку (р) как явления, противоречащего данной уверенности, убеждению или ожиданию, при одновременном сохранении нейтрального отношения к нарушению этих когнитивных установок. Такое понимание функции удивления согласуется с отсутствием валентности, его нейтральным характером, а также с тем, что удивление возникает как реакция на нарушение ожиданий, что способствует возникновению эмоций определённой валентности у испытывающего его субъекта, что ранее подтверждалось в психологических и лингвистических исследованиях. Кроме того, выявлено, что важной характеристикой рассматриваемых речевых актов является их рефлексивный характер, то есть они всегда представляют собой ответную реакцию на информацию, содержащуюся в предшествующих высказываниях в рамках диалогического взаимодействия, либо на воспринимаемые сенсорные экстралингвистические стимулы. Акты удивления также описываются как косвенные речевые акты, прагматическая функция которых не проявляется непосредственно на лексико-грамматическом уровне, а извлекается из контекста, включая фоновые лингвистические и экстралингвистические данные, посредством выделения компонентов определённой интеракционной системы. Выражение удивления достигается за счёт просодических, синтаксических, лексических и фразеологических маркеров, однако контекст, понимаемый как прагматическая ситуация высказывания, играет ключевую роль для его адекватной интерпретации. Рассматриваемые реплики фиксируют эмоции, переживаемые «здесь и сейчас» в рамках конкретной интеракционной системы, что отличает их от высказываний констативного характера, которые сообщают об уже пережитом удивлении, возникающем в прошлом и не относящемся к текущей интеракционной ситуации.

В работе также выделен ряд условий, выполнение которых обеспечивает эффективность реплик удивления. Во-первых, им присуща прагматическая предпосылка, выражаемая модальными операторами, устанавливающая невозможность прямого утверждения пропозиционального содержания идеативного слоя (при условии, что говорящий принимает истинность данного содержания как нарушающего его уверенность, убеждения или ожидания), а также условие истинности пропозиции, на которую говорящий реагирует в рамках экспрессивных речевых актов. Кроме того, реплики удивления подчиняются классическим условиям успешности экспрессивов: подготовительное условие – говорящий (М) желает выразить удивление по поводу (р) посредством высказывания Х; условие искренности – говорящий действительно испытывает удивление по поводу (р); существенное условие – высказывание М служит выражением именно этого удивления. При этом должно выполняться пропозициональное условие, согласно которому высказывание, выражающее удивление, содержит идеативное содержание – оно может присутствовать непосредственно в реплике, в предшествующем высказывании или в ситуации, на которую реагирует говорящий. Эффективность реплик также обусловлена их привязкой к настоящему моменту, то есть высказывание должно произноситься в момент получения говорящим знания о положении дел, составляющем пропозициональное содержание. Для адекватного выражения удивления говорящий обязан соблюдать нормы ведения беседы, прежде всего принцип сотрудничества, предполагающий совместную работу участников коммуникации для достижения взаимопонимания и общих целей.

Успешные реплики удивления также должны соответствовать максиме количества, чётко указывая причину удивления, что связано с максимой манеры – требующей ясности и минимизации двусмысленности. Кроме того, эффективность таких высказываний критически зависит от соблюдения максимы качества, которая коррелирует с условием искренности: её нарушение делает выраженное удивление неискренним и может выполнять иные коммуникативные функции, например сокрытие предшествующих знаний говорящего.

В рамках характеристики реплик удивления определено их место в модели языковой коммуникации, предусматривающее обязательное наличие отправителя и получателя, стимула (провоцирующего фактора), психолингвистических и социолингвистических условий, коммуникативно-прагматической компетентности участников общения и их знания социальных норм и языкового кода, в рамках которого реализуется речевой акт с функцией выражения удивления посредством интеракционных операторов, а также единство времени и пространства, в которых функционируют элементы интеракционной системы.

В исследовании также были проанализированы прагматические функции, выполняемые репликами удивления или сопутствующими им высказываниями в составе речевых комплексов. Анализ показал, что функция выражения удивления тесно связана с модально-синтагматическими функциями, прежде всего с вопросительной, а также с функциями подтверждения, принятия, отрицания и избегания модальных суждений. Сделан вывод о том, что данная связь свидетельствует об эпистемической природе феномена удивления, который связан с когнитивным стремлением получить новые знания и является составной частью широко понимаемых дискуссий, направленных на решение проблем.

Многие реплики удивления одновременно выполняют и другие эмоциональные функции по отношению к объекту удивления, выражая положительную или отрицательную оценку, а также позитивное или негативное отношение к говорящему, адресату, ситуации, связанной с адресатом, третьему лицу или текущему положению дел. К таким эмоциональным функциям относятся самодовольство, жалость к себе, раскаяние, восторг, гордость, восхищение, недовольство, обида на адресата и критика в его адрес.

Реже реплики удивления выполняют функцию действия. Как правило, иллокутивные акты выступают в роли сопутствующих высказываний в более сложных речевых комплексах, выполняющих функции запретов, советов, предупреждений, предложений и просьб. Однако примеры модальных функций, ограничивающихся высказываниями, выражающими сомнение, встречаются сравнительно редко.

Кроме того, установлено, что функция контраргументации достаточно часто реализуется в последовательностях высказываний, содержащих реплики удивления. Обычно эту функцию выполняют высказывания, следующие за актами выражения удивления (вопросами, восклицаниями), которые служат контраргументами в ответ на информацию, сообщаемую собеседником и противоречащую убеждениям, ожиданиям или уверенности говорящего. Также показано, что функция удивления может сочетаться с функцией иронии, реализуемой в высказываниях, направленных на демонстрацию абсурдности сообщения собеседника, а также на реализацию стратегий

обмана, таких как скрывание истинных мотивов, разубеждение партнёра в намерениях говорящего или перекладывание ответственности за ошибки.

Анализ показал, что реплики удивления тесно связаны с предшествующими и последующими высказываниями в рамках диалогического обмена, что придаёт им характер реплик, продолжающих разговор, используемых для реализации различных речевых стратегий: информационно-верификационных, аксиологически-эмоциональных, поведенческих и метадискурсивных. Наиболее часто реплики удивления входят в состав неантагонистических информационно-верификационных стратегий, способствующих усвоению информации, хранящейся в рабочей памяти собеседника, и усиливающих намерение побудить партнёра к предоставлению дополнительных сведений. Такие реплики широко используются и в метадискурсивных стратегиях, где они, как правило, выполняют проясняющую функцию в отношении информационно-верификационных стратегий и служат средством метатекстовой оценки высказывания партнёра.

Реплики, выступающие в рамках аксиологически-эмотивных стратегий, направленных на достижение согласия между участниками по оценочным суждениям относительно конкретных положений дел, занимают меньшую долю в эмпирическом материале. Как правило, реплика удивления служит прелюдией к высказыванию позиции, отличной от позиции партнёра, инициируя дальнейший обмен мнениями.

Реплики удивления редко используются при реализации поведенческих стратегий, в том числе направленных на коррекцию поведения партнёра. Чувство удивления чаще сопровождает реакции на поведенческие стратегии собеседника и, по сути, служит элементом информационно-проверочной стратегии, в рамках которой говорящий стремится выяснить причины высказывания собеседника.

Исследование выявило множество речевых тактик, применяемых при выражении удивления. В целом эти тактики можно классифицировать как направленные на усиление, ослабление, модификацию или расширение прагматической функции реплики. Меры по усилению удивления прежде всего направлены на повышение эмоциональной интенсивности сообщения. Часто они способствуют ритуализации высказывания, поскольку использование языковых средств с относительно фиксированной формой, традиционно ассоциируемой с удивлением, облегчает адресату интерпретацию коммуникативного намерения. При модификации удивления происходит специфическое наложение нескольких эмоциональных и прагматических функций, что наблюдается, когда причина удивления вызывает у реципиента однозначно положительные или отрицательные эмоции. Тактики, направленные на ослабление эмоциональной составляющей, встречаются крайне редко. Использование отдельных тактик часто является автоматическим, неосознанным и зависит в большей степени от конкретной коммуникативной ситуации или индивидуальных особенностей говорящего, нежели от межъязыковых различий. Решение о применении той или иной тактики во многом определяется степенью эмоционального возбуждения говорящего в конкретной речевой ситуации.

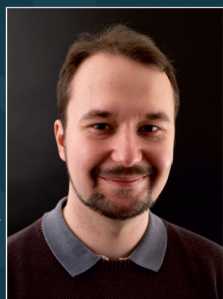
По структуре анализируемые реплики преимущественно делятся на состоящие из одного высказывания и состоящие из нескольких высказываний. Среди реплик, состоящих из одного высказывания, преобладают вопросительные конструкции, реже встречаются повествовательные, а междометия составляют незначительную часть.

В комплексах, состоящих из нескольких высказываний, часто реализуется модель, состоящая из серии вопросов – короткого вводного вопроса и более конкретных пояснительных вопросов по пропозициональному содержанию, а также комбинаций вопросительных и повествовательных высказываний, последние из которых чаще служат для уточнения причин удивления. Такой подход применяется, когда одно высказывание недостаточно ясно выражает прагматический смысл удивления, что может привести к неправильной интерпретации адресатом. Поэтому реплики часто дополняются дополнительными высказываниями, которые уточняют предмет удивления и поддерживают его выражение в рамках диалогического взаимодействия. Следует отметить, что данное объяснение не является исчерпывающим, поскольку как краткие однокомпонентные реплики, так и более развёрнутые высказывания обусловлены различными коммуникативными ситуациями, степенью эмоционального возбуждения говорящего, его темпераментом, а также (а)симметрией отношений между участниками коммуникации. Количественный анализ эмпирического материала свидетельствует о сопоставимой доле различных типов структур, способных выразить удивление, в каждом из исследуемых языков, что может указывать на универсальность данных формальных моделей. Вместе с тем, следует учитывать, что исследование охватывало лишь три индоевропейских языка, поэтому для получения более репрезентативных результатов и подтверждения либо опровержения гипотезы универсальности представленных моделей необходимы дальнейшие исследования с включением большего числа языков.

В целом исследование демонстрирует, что прагмалингвистический анализ представляет собой эффективный инструмент для решения ряда вопросов, связанных с характеристиками феномена удивления. Анализ реплик, выражающих удивление, несмотря на чёткое различие между прагматическими функциями – социальными, интеракционными и дискурсивными по своей природе – и внутренними переживаниями, недоступными непосредственному наблюдению лингвиста, подтверждает, в частности, тезис о нейтральной ценностной окраске удивления и о том, что информация, передаваемая через выражение удивления, носит преимущественно метакогнитивный характер. Полученные данные также подтверждают позицию Р. Рейзензейна о том, что сопутствующие удивлению чувства удовольствия и неудовольствия следует рассматривать как независимые эмоциональные реакции, обусловленные механизмом сравнения новых убеждений с уже существующими ментальными представлениями. В этом контексте переживание удовольствия возникает при соответствии новых убеждений прежним желаниям, тогда как неудовольствие – при их несоответствии. Результаты исследования подтверждают также способность удивления участвовать в формировании сложных эмоций, поскольку в ряде контекстов исследуемые речевые единицы одновременно выполняют несколько эмоциональных функций. Кроме того, подтверждается гипотеза о том, что сценарий удивления включает три ключевых компонента: стимул – реакцию – интерпретацию. Интерпретация стимула, т. е. его оценка и эмоциональное отношение к нему говорящего, происходит именно после вербальной реакции, выражающей удивление. Особенно ярко это проявляется в сложных высказываниях, где за исходным сигналом удивления следуют комментарии с выражением положительных или отрицательных эмоций, основанных на анализе стимула. Данное наблюдение согласуется с представлением А.Я. Бочкарева

о том, что переживание удивления предполагает импликацию – возникновение последующей эмоции.

Обсуждаемые вопросы открывают перспективы для дальнейших исследований. Представляется целесообразным расширить корпус устного материала, включая подслушанные и наблюдаемые записи диалогов, что позволит более точно охарактеризовать интонационные маркеры, характерные для различных типов конструкций, реализующих прагматическую функцию удивления. Расширение хронологических рамок исследования за счёт включения материалов более ранних периодов может выявить дополнительные операторы удивления, специфичные для отдельных этапов развития изучаемых языков. Кроме того, как уже отмечалось, исследование следует расширить на большее количество языков, в том числе неиндоевропейских, что позволит создать каталоги языковых универсалий средств реализации функции удивления и выявить языковые особенности проявления данного феномена, характерные для лингвокультур, выходящих за пределы ареала индоевропейских языков. Сформулированные в настоящем исследовании положения о концептуализации удивления, рассматриваемого как специфическое для отдельных лингвокультурных ареалов явление, требуют дополнительной проверки на более репрезентативных корпусах. К ним относятся, в частности, утверждения о преобладании рационального подхода к удивлению среди носителей английского языка, проявляющегося в активных попытках объяснить его причины, и более созерцательном, пассивном отношении представителей русской культуры, а также о более тесной связи между удивлением и страхом в русском языке и между удивлением и восторгом в английском. Наконец, представленная в монографии исследовательская методология может служить примером для прагмалингвистических исследований других эмотивных функций, выходящих за рамки чувств из группы удивления. Особенно интересным направлением представляются исследования других эмоционально-познавательных состояний, лишённых явно выраженной валентности, таких как любопытство, интерес, дезориентация или смущение.

Daniel Dzienisiewicz – doktor nauk humanistycznych, językoznawca, adiunkt na Wydziale Etnolingwistyki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W pracy badawczej zajmuje się przede wszystkim etnolingwistyką, pragmatyką językową oraz polsko-rosyjskimi badaniami porównawczymi. Jest autorem i współautorem kilkudziesięciu publikacji naukowych, m.in. prac poświęconych językowi wiadomości przesyłanych na kartach pocztowych, językowemu obrazowi wartości, wyrażaniu emocji w języku polskim, rosyjskim i angielskim, transkrypcji tekstów rosyjskich za pomocą liter polskiego alfabetu oraz lingwochronologizacji.

(...) monografia pt. *Zdziwienie. Studium pragmalingwistyczne (na materiale języka polskiego, rosyjskiego i angielskiego)* autorstwa Daniela Dzienisiewicza jest interesującym studium pragmatycznym. Analiza przeprowadzona została na wysokim poziomie lingwistycznym z wykorzystaniem najnowszej wiedzy z zakresu komunikacji językowej i pragmalingwistyki porównawczej. Monografia zawiera szereg własnych przemyśleń autorskich i ciekawych, merytorycznych koncepcji opisu materiału badawczego. Niewątpliwie stanowi ona merytoryczne poszerzenie kręgu prac z zakresu pragmalingwistyki, a szczególnie aktów mowy. O wartości pracy decyduje zebrany bogaty materiał językowy wykładników zdziwienia w trzech językach indoeuropejskich: polskim, rosyjskim i angielskim, jak i – przyjęta przez Autora – autorska wielopłaszczyznowa i wielokierunkowa interpretacja materiału badawczego.

Z recenzji prof. dr hab. Ewy Komorowskiej

ISBN 978-83-232-4571-1 (Print)
ISBN 978-83-232-4572-8 (PDF)

